

97
48-29

Асқар НИГМАТОВ

**ТАБИЙ ГЕОГРАФИЯ
ВА
ГЕОЭКОЛОГИЯ НАЗАРИСИ**

64
№ 29

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ЎРТА МАХСУС, КАСБ-ХУНАР ТАЪЛИМИ МАРКАЗИ

Ўрта махсус, касб-хунар таълими тизими кадрларининг
малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш
институтини

НИГМАТОВ
Аскар Нигматуллаевич

ТАБИЙ ГЕОГРАФИЯ
ВА
ГЕОЭКОЛОГИЯ НАЗАРИЯСИ

МОНОГРАФИЯ

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TAILIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

ТОШКЕНТ – 2018
«НАВРЎ» нашриёти

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TAILIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI
1-FILIALI

7590

КВК 64.12(У)

Н 29

УКК: 168.21.07

Аскар Нисматов. Табний география ва геоэкология назариси.
-Т.: «Наврўз» нашриёти, 2018. - 220 б.

Марказий Осиёда илк бор умумгеография, жумладан Табний география ва Геоэкологиянинг фундаментал назарий асосларига доир муаммолар ва уларнинг ечимига оид қарашлар монографик тарзда таҳлил қилинган. Унда табний географик қарашларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши, хозирги ҳолати ва келажак истиқболлари ўзига хос равишда ёритилган. Географик илмда, хусусан табний географик фанларни тизимлаш зарурати ва уларнинг таълуқчилиги тизими яратилди. Табний географик фанларни тизимлаш орқали географиянинг объекти – географик қобик чегарасига аниқликлар киритилди, замонавий географик ва геоэкологик фанларнинг мазмуни ва моҳияти очиқ берилди. Табний географик районлаштириш масалалари кўриб чиқилди. Географик, жумладан, табний географик фан ва таълим-тарбия истиқболларида оид фикрлар берилди. Геоэкологиянинг мустақил фан, таълим, тарбия ва амалиёт сифатида шаклланишининг илмий-назарий асосларига аниқликлар киритилди.

Тадқиқот объекти фанлар бўлгани учун ҳам монография матнида улар бош харфларда берилди.

Монография Умумий Ер билими, География, Геоэкология, Экология ва Атроф-муҳит муҳофазаси йўналишида фаолит юритаётган фан, таълим ва амалиёт ходимлари, педагоглар, докторантлар, магистрлар, талабалар ҳамда мустақил тадқиқотчилар учун мўлжалланган.

Масъули муҳаррир: география фанлари доктори, профессор
Н.И.Сабитова.

Таъризчилар: география фанлари доктори, профессор
С.Б. Аббосов;

география фанлари доктори, профессор Б.А.Баҳриддинова.

Монография Ўрта махсус, касб-хўнар таълими тизими қадрларининг маънасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш институтга Илмий кенгашида кўриб чиқилди ва 2018 йилнинг 1-сонли баённомасининг қарори билан нашрга таъсис этилди.

ISBN 978-9943-381-48-3

© А.Н. Нисматов, 2018
© «Наврўз» нашриёти, 2018

МУНДАРИЖА

1-кисм. ТАБНИЙ ГЕОГРАФИЯ НАЗАРИЯСИ	4
1-боб. География тарихи ва хозирги ҳолати	5
1.1. Маълумотнинг ўрнини белгиловчи даражаси ва тадқиқот мақсади	8
1.2. Умумгеографик муаммолар	10
1.3. Табний география муаммолари	36
1.4. Географик, жумладан табний географик қарашларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши	43
2-боб. Табний географик фанлар назарисининг асосий муаммолари	
2.1. Фанларни тизимлаш зарурати ва уни Табний географиядаги ўрни	60
2.2. Табний географик фанлар тизими	68
2.3. География ва табний географик фанлар объекти	87
2.4. Табний географик районлаштириш масалалари	97
3-боб. Табний географик фанлар методологияси ва истиқболлари	
3.1. Табний географик тадқиқотлар методологияси	106
3.2. Табний географик фан, таълим ва тарбиянинг келажак истиқболлари	116
4-кисм. ГЕОЭКОЛОГИЯ НАЗАРИЯСИ	139
4-боб. Геоэкологиянинг назарий асослари	
4.1. Геоэкология – географик экология эканлиги ва тушунчаси	143
4.2. Геоэкологиянинг мақсади, вазифалари, объекти ва предмети	147
4.3. Геоэкологиянинг ўзига хос хусусиятлари, принциплари ва методлари	152
4.4. Барқарор ривожланишнинг геоэкологик жиҳатлари	159
5-боб. Амалий геоэкология	
5.1. Амалий геоэкология тушунчаси, мақсади, вазифалари ва принциплари	165
5.2. Геоэкологик бошқарув	174
5.3. Геоэкологик баҳолаш зарурати ва картографик методи	177
5.4. Геоэкологик кадастр	185
5.5. Геоэкологик назорат ва мониторинг	187
5.6. Геоэкологик экспертиза, аудит ва консалтинг	195
6-кисм. ХУЛОСА	199
Қўшилган адабиётлар рўйхати	201

Хар нечук илмдан эинтсант бир сўз,
Уни тинмай ўрган кечая кундуз.
Илмдан бир шўъла дилга тушган он,
Шунда билурсан, илм бепайн.

Абдулқосим Фирдавсий

СЎЗ БОШИ

Хурматли ҳамкасблар атарда XX асрда чоп этилган географик адабиётларга ёки илмий асрларга бир синчковлик билан эътибор бериб қарасангиз ўзбек олимларининг факатгина маҳаллий, миллий, жуда нари борганда Марказий Осиё ҳудуди доирасида регионал талқиқотлар билан шуғулланганлиги, фундаментал назарий талқиқотлар эса Собик Иттифокнинг Марказий илмий ҳамда таълим муассасалари талқиқотчилирига тегишли эканлигига иқдор бўласиз.

Мазкур монографик асар айнан ўзбек олимлари учун «ваакум» бўлиб қолган География, хусусан Табиий география ва Геоэкологиянинг фундаментал назарий асосларига бағишланади. Албатта, унда мунозарали масалалар бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Ажаб эмас ушбу мунозарали масалалар географ, эколог, тупроқшунос, геолог каби фан соҳаларида ечимини қутаётган муаммоларга аниқлик киритиб берса. Биргина «географик қобик», «умумгеографик районлаштириш», «Геоэкология – географик ёки геологик экологиями?» каби жумбоқли масалалар барча географларни қизиқтирса керак. Бундай муаммолар Иқтисодий география, Ижтимоий география, Гидрология, Демография, Иқлимшунослик ва Метеорология каби фанларда ҳам бор. Бунинг биз ушбу географик фанларда фаоллият юритаётган олимларнинг ихтиёрига ташлаган ҳолда, лекин айрим вазиятларда умумгеографик масалаларга тўхталиб ўтишни лозим деб топдик.

Хурматли ҳамкасблар ушбу монографик асарни синчиқлаб ўқиган тарзда Сизларда ҳам айрим фундаментал масалаларга нисбатан инновацион фикрлар келиб қолишга ишонаман. Бундан чўчиш керак эмас ва олға қараб юриш орқали География фани, таълими ва амалиётини дунё бўйича, жумладан Ўзбекистон Республикасида ҳам ижтимоий нуфузининг ошишига олиб келсак ажаб эмас. Бунинг учун бир-биримизни тинглатимиз, тушунишимиз ва ягона мақсад сари интилишимиз талаб этилади.

Асқар Низомов

КИРИШ

Дунё сиёсий картасида кейинги 30-35 йил давомида юзага келган ўзгаришлар ўз навбатида фан, таълим-тарбия ва амалиётни ҳам ўзгаришга олиб келди. У айниқса Евросиё минтақасида ёрқин намойиш бўлди. Чунки 20 дан ортиқ мустақил давлатларнинг вужудга келиши ва уларнинг ўз ривожланиш йўлини танлаб олиши янги тиндлаги ижтимоий муносабатларнинг тартибга солиш имкониятини яратди. 1991 йилдан буён Ўзбекистон Республикасини жаҳон ҳамжамияти томонидан халқаро муносабатларнинг мустақил субъекти сифатида тан олинishi бизда ҳам илмий дунёқарашларни қийматдан кўриб чиқиш имкониятини яратди.

Мазкур ҳолат шўролар даврининг амалдаги ижтимоий ҳаёт, режими иқтисодиёт, илмлати капитализм ва социализм тафовутларига таинган концепциялар, марксизм-ленинизм ғоясига асосланган методологик ёндашув ўрнига бозор муносабатларини шакллантириш, кукукий-демократик давлат куриш, фуқаролик жамиятини ўрнатиш, турли мулк шакллари асосланган бошқарувни йўлга қўйиш каби тинмойиларга таинган илм, таълим ва амалиёт ҳаётий қучага эга бўлди.

Бундай ижобий жараёнлардан географик ва экологик фанлар ҳам негизда тургани йўқ. Шўролар даврида ёзилмаган, лекин собик Иттифок географиясида умумэтироф этилган «иттифок таксимоти» қондаси, яъни фундаментал географик ва геоэкологик талқиқотлар, глобал ва инновацион таълим-тарбия, халқаро амалий алоқа тижрибаси факат Россиянинг марказий шахарларидати илмий-йўқув муассасаларининг функционал вазифасига киритилган. Марказий Осиё, шу жумладан Ўзбекистон олимларига География ва Геоэкология назарисига оид чуқур фундаментал талқиқотларни олиб боришга йўл берилмаган.

Агарда биз ўзбек миллий географик ва экологик мактаблар филологияни ўрганиб чиқалган бўлсак (ЎзМУ илмий мактаблари, 2008), уларда глобал ёки иттифок микёсида ягона назарий асос, таънч таълим ва амалиёт сифатида эътироф этилган фундаментал талқиқотларни топа олмаймиз. Ўзбекистонлик олимлар республика, жуда нари борганда ўрта Осиё ҳудудига доир минтақавий ишлар билан чекланиб қолганларини кўрамиз. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов ўзр Фанлар Академияси фаоллари билан учрашувда «Табиий фанлар соҳасида... илмий ишларни танқидий кўз билан қараб чиқиш зарур. Биринчи

набатда фундаментал, назарий тадқиқотлар-изланишларни қўллаб-қувватлаш ... керак»¹, деб бежиз айтмаган.

Ҳозирги кунда География уч қисмга – табиий, иқтимоий-иқтисодий географик ва геоэкологик фанларга бўлиб тадқиқ қилиш, унга доир таълим-тарбияни бериш ва олинган натижаларни амалиётга жорий этиш одат тусига кириб қолди. Шунинг учун ҳам мазкур асарида биз ўз тадқиқотларимизни умумгеографик, табиий географик ва геоэкологик фанларнинг асосий назарий муаммоларига қаратганмиз. Зеро, табиий географик концепциялар XIX асрнинг ўрталаридан, геоэкологик тадқиқотлар эса XX асрнинг охиридан буюн янги ерларни очиб ёки уларнинг табиатини тасвириб бериш доирасидан чиқиб, янги мақсад ва вазифаларни, методологик ва методик ёндашувларни ҳал қилишга қаратилгандир. Лекин уларнинг фундаментал назарий асослари қандай, деган ўринли саволга географик адабиётлардан ёки тадқиқотлардан доимо ҳам жавоб топиш қийин.

Мазлумки, назария кўпроқ универсаллик, амалиёт эса регионаллик хусусиятга эга. Аммо бунда ҳам катъий четларни ўтказиш мушкул. Чунки агроф табиий муҳитнинг кескин даражада ёмонлашуви табиий географик назария ва амалиётни экологизацияга, антропоген босимни табиатга нисбатан кучайиши эса уни гуманитарлашувга олиб келаётгани исбот талаб этмайдиган аксиомадир (Н.Ф.Реймерс, 1992; Т.Jordan, I.Romppée, 1998). Шунинг учун бўйса керак, табиий географик ва геоэкологик назария, таълим ва амалиёт ҳам реал воқелик ўзгарган сари такомиллашувни талаб этади. Мазкур монографияни баён этишда муаллиф воқеликни айнан шу тарзда талқин қилган ва тегишли хулосалар чиқарган. Бундай илмий-назарий имконият бевосита Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги туфайли Географияга, хусусан, табиий географик ва геоэкологик фанларга ҳам кириб келди.

Ягона фанлар тизимини ифодаловчи ҳозирги замон Географияси қадимий тасвирий Географиядан тубдан фарқ қилиб, турли-туман табиий, иқтисодий, сиёсий маълумотлар асосида илмий хулосалар чиқарувчи, умумлаштирувчи, илмий прогностлаштирувчи фанга айланди. У айни пайтда табиий, ҳўжаллик ва аҳолининг ҳудудий мажмуалари ҳамда географик мажмуаларни ҳар томонлама тадқиқ этувчи фанга айланмоғи керак. Географик тадқиқотларнинг асосий

усувор йўналишлари – табиат ва жамият уйғунлиги талабларига жавоб бера олинган конструктив, башоратбон ва барқарор риножланишга хизмат қиладиган ғоя ҳамда тақлифлар мажмуасидан иборатдир. Демак, ўтган тарихий босқичлар мобайнида География фани мазмунан чуқурлашиб, шаклан теранлашиб, моҳиятан кенгайиб борди. Лекин Географиянинг назарий ва амалий асослари шўролар даври географик адабиётларида ўзининг тўлақонли аксини топмади. Ушда даврнинг парокандага учраши ва Марказий Осиё давлатларини мустакил ривожланиш йўлига ўтиб олганлиги ҳам мустабид шўролар даврида географиянинг ўрганилишида анаъавий тус олган, бироқ илмийликда давр тақозоси билан эскириб қолган илмий тасаввур, ғоя, назария ва таълимий ёндашувларни зудлик билан қайта кўриб чиқиш, «Евроцентрик» ёндашувга барҳам бериш, табиатни жамиятдан устуворлик тамойилларини эътироф этишни тақозо этмоқда.

Мустикаллик туфайлигина юртимизда илк бор ўзбек географ олимлари ва айниқса, иқтидорли ёшларга География ва Геоэкология назарияси ҳамда тарихи билан шўғулланиш имконияти яратилди. Шу давргача географик, жумладан, табиий географик илм-фани ва таълимдаги кундалик амалий фаолият давомидати юзга келаётган назарий муаммолар фақатгина оғзаки мунозара предмети сифатида қаралди, ҳолос.

Ҳозирги кунга келиб «ғарб» ва «шарқ» географик концепциялардаги қарама-қаршиликларнинг барҳам топиши География, жумладан Табиий география ва Геоэкология фанларининг назарий асосларига яна бир бор қайтадан, умумгеографик нуқтан назардан ёндашув таҳлилини талаб этмоқда.

¹ Қаримов Н. Илму фан маънаси таъриқиятига хизмат қилсин / Ўзбекистон Республикасини Фанлар Академияси умумий йиғилишида 1994 йил 7 июлда бўлиб ўтган нутқидан // Ўзбекистон озода ва обод Ватан қолсин. 2 ж.-т.: «Ўзбекистон», 1996. 240-б.

Табиий география ... география деб аталмиш тармоқланган фанлар мажмуасининг ядросини ташкил этади. Ушбу ядро бўлмаса, географик фанларнинг бутун тизimini ўз маъносини йўқотар ва турли томонга тарқаб кетар эди.

Проф. А.Г. Исаченко

I қисм. ТАБИИЙ ГЕОГРАФИЯ НАЗАРИЯСИ

1-боб. ГЕОГРАФИЯ ТАРИХИ ВА ҲОЗИРГИ ҲОЛАТИ

1.1. Масаланинг ўрнатилганлик даражаси ва тадқиқот максали

География тарихида унинг назарий асосларида доимо ҳам алоҳида эътибор қаратилган дейиш қийин, лекин айрим завардаст географларнинг ишлари таҳсинга сазовордир. Масалан, В.А. Анучин (1960) «Географиянинг назарий муаммолари» номи асарида унинг бир бутунлиги, или ва амалиётда тутган ўрин ҳамда истиқболларида оид тадқиқотлар фойдаларб муаммо эканлигини таъкидлаган ҳамда «ягона география» назариясини ёқлаб чиққан. Н.Н. Баранский (1946, 2001) ва Ю.Г. Саушкинлар (1973) эса Иқтисодий географиянинг назарий масалаларида ўз тадқиқотларида кенг ўрин берганлар.

Чет элда Географиянинг иқтисодий ва амалий тармоқларининг устуворлиги сабабли табиатга тегишли тармоғи рус мактабига қараганда кам ўрнатилган. Умумий географиянинг назарий масалаларини «тарб» илимий мактабларида А. Сеттер (1930), I. Виттон (1963), Т. Jordan, L. Rowntree (1986), R. J. Johnston (1998), A. D. Blasettel (2000, 2011) ўз тадқиқот объекти қилиб олишган бўлса, R. Hatzschel (1961) ва К. Stegöler (1988) табиий географик фанларнинг назарий масалалари билан шуғулланганлар.

Яқин ўтмишда Умумий географиянинг назарий масалаларини У.И. Мересте ва С.Я. Ниммик (1984), В.П. Макасовский (1998), В.С. Жекулин (1989), М.М. Голубчик ва С.П. Евдокимовлар (2003, 2012) нисбатан кенг ёритишга ҳаракат қилишган. Бевосита Табиий географиянинг назарий масалаларида бағишланган тадқиқотлар ўз дарида И.М. Забеллин (1970, 1978), А.Г. Исаченко (1953, 2004, 2012), Ф.Н. Мильков (1986), В.П. Сайтак (1986), В.А. Шальнев (1998) томонидан олиб борилган ва кўпроқ таъсифий характерга эга бўлган. Масалан, В.А. Шальнев ўзининг «Умумий география муаммолари

(тарихий жиҳатлари)»¹ номи монографиясида мазкур масаланинг турли изланувчилар томонидан ёритилганлик даражасига кўпроқ эътибор қаратган. Ҳудди шундай табиий географик ёндашув А.Г. Исаченко (1971), Р.У. Раҳимбеков, З.Н. Дюпова (1982), А.Очиловлар (2001) тадқиқотларида ҳам кузатилади. Бу ўрнида ўрта Осиёлик олимлардан Н.К. Муқитановнинг монографияси диққатга сазовордир.² Уларнинг барчаси табиий географик қарашларнинг динрий ўзгаришини тарихий-қиссий нуқтаи назардан баҳолаганлар.

XXI асрга келиб Географиянинг назарий муаммоларида эътибор кучайди. Мавзунинг долзарблалуви кейинги йилларда А.С. Солиев (2004, 2006), А.Н. Нигматов (2004–2018), И.Қ. Назаров (2006), И.А. Алибеков (1998, 2004), П.О. Саидов (2007, 2008) каби ўзбекистонлик олимларнинг тадқиқот йўналишларини Табиий, Иқтисодий-иқтисодий география ва Геоэкологиянинг назарий муаммоларида қаратилишига олиб келди. Лекин ханузгача ягона география назарияси масалалари кўпчилиқ мутахассислар назаридан четда қолиб кетмоқда.

Мазкур тадқиқот қисмининг максали — табиий географик илим, таълим ва амалиётни замон талабларига мослаштириш учун географик, жумладан, табиий географик фанларнинг муҳим назарий муаммоларини аниқлаш ва уларнинг ечимига оид тақлифлар ишлаб чиқиш.

Ушбу максал қуйидаги **вазифаларнинг** ечимини топиш орқали амалга оширилади:

- ✓ айрим умумгеографик, жумладан табиий географик илимий-назарий муаммоларни таҳлил қилиш;
- ✓ географик фанлар тизимида табиий географик фанларнинг тутган ўринини аниқлаштириш;
- ✓ табиий географик қарашларнинг тарихий ривожланиш динрийри ва ҳозирги замон ҳолатини таҳлил қилиш;
- ✓ фанларни таълуққилиқ тизимини яратиш ва уни табиий географик фанлар мисолида кўриб чиқиш;
- ✓ географик қобик чегарасини табиий географик фанлар объектининг аниқлаштириш орқали кўрсатиб бериш;
- ✓ табиий географик фанларнинг замонавий тадқиқот предметини тақлиф қилиш;

¹ Исаченко А.Г. Проблемы общей географии (исторический аспект). – Ставрополь: «Ир-но СВУ», 1999. – С. 130.
² Муқитанов Н.К. Оч Сиробона до наших дней. – М.: «Масла», 1985. – 237 с.

✓ табиий географик районлаштириш масалаларига ойдинлик киритиш;

✓ табиий географик фанлар методологиясини такомиллаштириш;

✓ табиий географик фан, таълим-тарбиянинг истиқболларини белгилаш.

Таъқиқот объекти ва предмети. Географик, жумладан табиий географик фанлар таъқиқот объекти бўлиб ҳисобланса, унга онд илмий—назарий қарашлар таъқиқот предмети ҳисобланади.

Таъқиқот методологияси ва методлари. Ҳалқаро ва миллий миқёсда умумэтироф этилган ҳуқуқ нормалари, концепциялар, стратегия, режа ва дастурлар, Ўзбекистон Республикаси давлат раҳбари ва ҳокимияти томонидан кўрсатилган тақлиф ва тавсиялар, фанларнинг умумфалсафий ва умумметодологик асослари, географик ва табиий географик фанларда яратилган замонавий илмий ғоялар, тушунча, илмий мактаб йўналишлари, бозор иқтисодиёти ва демократик жамият қуриш принциплари таъқиқот объектларидан таъқиқот методологияси бўлиб ҳисобланади.

Таъқиқот натижасида тузилган илмий манбалар ва фактик материалларни умумфалсафий билиш усуллари (типотеза, анализ ва синтез, тизимлилик, тарихийлик ва мантикийлик аниқлик ва ҳ.к.), киёсий географик, статистик тизимли ёндашув каби методлардан фойдаланган тарзда олиб борилди.

1.2. Умумгеографик муаммолар

XX асрнинг 60—70-йилларидан буён География икки йўналишда — Табиий ва Иқтисодий географияга ажратилган тарзда ривожланиб келди.¹ Лекин бу жараён Географиянинг ижтимоий нуфузига салбий таъсир қилди (Шальнев, 1998). Замонавий Географиянинг ижтимоий нуфузига таъсир этувчи ўнлаб омилларни санаб чиқиш мумкин, ammo бу билан ҳеч нарса ўзгариб қолмайдиган. География, унинг таркибий қисми бўлиши Табиий географияни келажакда кераги борми, кераги бўлса уни қандай қилиб «ҳаётга қайтариш» мумкин, деган ўринли саволлар туғилади. Зеро, География фан сифатида ҳеч қайси бир фан ёки фанлар тизими амалга ошира олмайдиган ишларни қилиши мумкин, лекин ҳозирда уни уйдасидан чиқариш, деб айтолмаймиз.

¹ Назаров А., Саидов П. Табиий географик қарашлар тарихини давраштириш // География: тарих, назария, методлар, амалиёт / Республика имини-амалий конференция материаллари. — Т.: «ЎзАМУ нашриёти», 2010. 4–10-б.

Ўзбекистон мушаккиликка эришгач ўз олдига миллий нафратларга асосланган ҳуқуқий демократик давлатни қуриш ва фуқароник жамиятнинг шакллантиришни мақсад қилиб қўйди. Унда қар бир фуқарога давлат тилига ҳурмат, республика тарихига эъзоз ва ўз интига меҳр ила яшаш имконияти яратилди. Миллий ғояга тегишли ушбу уч талабнинг охиригиси, бизнингча, География фани билан бевосита боғлиқдир.

География — муайян геомажмуалар ёки геотизимларда табиёт ва жамият ўртасидаги муносабатларни ҳудудийлик, комплекслик, давриётлик ва тизимлилик ҳусусиятларини таъқиқ қилувчи фан соҳаси, унга оид билим, қўнма, маъна — компетенцияларни берувчи таълим йўналиши, ушбу муносабатларни барқарорлаштирувчи амалиёт тармоғи.

Шундай қилиб, География ўз мазмун ва моҳиятига кўра, табиёт— жамият муносабатлар тизимида турган барча объектларнинг вақт мобайнида ўзгариб бориши, минтақавий ривожланишнинг ўзига хос ҳусусиятлари ва ўзаро узвий боғланган турли иқтисодий тармоқларнинг иерархик боғланганлик томонларини очиб беради. Географиянинг предмети — муайян географик кенгликнинг, масалан: Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг табиий шароити, табиий бойликлари ва ресурслари, геозкологик ҳолати ва уни оптималлаштириш йўллари, аҳолисининг тарқалиш ва қўнайиш ҳусусиятлари, иқтисодий ва ижтимоий имкониятлари, геосиёсий ҳолати, геокартографик ва геодезик жиҳатдан ифодаланиши ва баҳоланиши, гидрологик ва метеорологик кўрсаткичлари ҳамда уларга оид таълим ва тарбия каби масалалар бўлиб ҳисобланади. Ўзингиз ўйлаб кўринг ўз Ватани ёки яшайдиган жойи, макони ҳақидаги ушбу маълумотларга эга бўлмаган инсонда, тўғрироғи фуқарода, қандай қилиб миллий ғоя ва гуруҳ, юксак маънавийт пайдо бўлиши мумкин.

Географик мажмуа (геомажмуа) — географик қобуш доирасида табиёт—жамият муносабатларининг ҳудудийлик тақсонини бирликларга ажратилган қисмлари.

Географик тизим (геотизим) — географик қобуш доирасида табиёт— жамият муносабатларининг вертикал тақсонини бирликларга ажратилган қисмлари.

Мамлакатимизда География, жумладан Табиий географияни Она тили, Чет тили, Математика, Физика, Кимё ва Ўзбекистон тарихи каби давлатнинг алоҳида эътиборидати фанлар ва ўқув курс(модул)лари тоифасига олиб чиқилмаётганлигининг ҳам субъектив, ҳам объектив сабаблари мавжуд.

Субъектив сабабларга:

1. Географияни ягона фанлар тизими сифатида қаралмаётганлиги ҳақида унинг фундаментал назрий асосларини замон талабига мос равишда ишлаб чиқилмаганлиги. Хукук, Иқтисод, Тарих, Физика каби фанлар тизимида бўлганидек миллий Географияни «бошини кўшувчи» географик фанларга замин яратувчи «Умумий география», «География асоси», «География назарияси ва тарихи»га онд илмий, ўқув, ўқув-методик таъкилий-бошқарув ишларни олиб борилмаётганидир.

2. Ҳанузгача Географиянинг назрий асосларидан бўлиши географик қобиқнинг чегараси, фаннинг замонавий предмети, географик фанлар тизими, географияда фундаментал, амалий ва аравати фанларнинг назрий асослари замон талабига мос равишда ишлаб чиқилмаганлиги.

3. Олий миллий географик таълимида мактаб дастуридаги фанлар даярли саотларни ажратилмаганлиги. Бу эса «География» бакалавр йўналишидаги 4 йиллик барча ўқув фанларининг 20 фоизини таъкил этади, ҳоло. Умумтаълим фанлари билан уни кўшанда 62 фонддан знед ўқув курслари юқори маалаки географ мутахассисини тайёрлашда биливсита интирок этади, демакдир.

Объектив сабабларга:

1. Ҳозирда таълим тизимидаги сиёсий, ижтимоий, эҳминтар, ҳукуқий, иқтисодий фанлар жадал суратларда ривожланиб, табиий фанларни таълими ва илм соҳасидан «сиқиб чиқариши»га олиб келинмоқдаллиги. Масалан, 2009—2010 ўқув йилида 5440500 — География таълим йўналиши ўқув режасида 7290 соат умумий ҳажмдаги дарсларнинг 1704 соати гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий, 928 соати математик ва табиий-илмий, 432 соати харбий тайёрларлик фанларига ёки барча ўқув юкламасининг 42,03% ажратилган.

2. Ўттиш даврида ва бозор муносабатларининг шаклланишида серҳаражат, лектин бевосита ишлаб чиқариши билан боғлиқ бўлмаган фанларни, ҳукусан Географиянинг моддий ва моливей таъминоти камиймоқдаллиги. Бу ўринда ўзр Фанлар Академияси Президуми ҳузуридаги География бўлиминини қисқартириб, макур тизимдаги

геоэкология институти ҳузуридаги қичик бир гуруҳга айланиб қолганини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

1. Ўзбекистонда географик илм ва таълими узвий боғланган ишларлар даврисга тегишли йўналишдан чиқиб, ҳанузгача муайян бир инимизга қирмаганлиги. Катта имконият ва салоҳият орқали бирлашиб турган, даярли барча табиий географик зоналарни қамраб олган СССР географияси тизимидан ўзгилиб қолгани ва шаклланган Европа, Осиё ёки Шимолий Америка географияси тизимига қўшилмаганлигидир.

Ҳозирги замон Географияси нафақат табиий ва ижтимоий фанларни, балки аниқ, техник ва гуманитар фанларни ҳам узвий боғлиб турувчи «кўприк» функциясини бажарувчи фандир (1.2.1-расм). Қолган ҳеч бир фан «икки оёти билан» турли йўналишдаги фанлар тизимида бунчаллик «тик турмаса» ва ўзаро узвий боғланмаса керек. Чунки, унинг таъкикот предметига табиат ва жамият ўртасида юзига келадиган барча ижтимоий муносабатлар қиради. Ушбу муносабатларнинг ҳудудийлик, даврийлик, комплекслилик ва тизимлилик жиҳатларини География тўлиқ қамраб олгани учун ҳам географ кент мушоҳадали мутахассис бўлмони керак.

1.2.1-расм. Географиянинг «кўприк» функцияси

Географиянинг таъкикот предмети — геомаскура ёки геопизимларда табиат ва жамият ўртасидаги табиий, экологик, сиёсий, ҳукуқий, ижтимоий, социал, демографик, иқтисодий муносабатларнинг ҳудудийлик, даврийлик, комплекслилик ва тизимлилик ҳусусиятлари.

Одатда, уни тизимлаштиригнда икки катта блокка ажратиб олинади. Табиий географик ва ижтимоий-иқтисодий географик блокларнинг ягона таъкикот предмети айнан табиат ва жамият ўртасидаги табиий, ижтимоий, социал, демографик, иқтисодий, экологик жиҳатларидир. Табиий географик фанларда таъкикот объекти бўлиб геомажмуалар ёки геопизимлар чикса, ижтимоий-иқтисодий географик фан объекти — ижтимоий-иқтисодий

бирликлар чикмоқда. Лекин унинг ягона географик объектини белгилаб олиш шу кўннинг энг долзарб мусаммоларидандир.

Табиат ва жамият ўйғунлигини таъминлаш замон талаби. Табиат устидан жамият ғалабаси кандай экологик, иқтисодий, соҳил ва хаттоки, сиёсий инкирозларига олиб келаётганлигини 2009–2010-йиллар мобайнида Амударё ва Сирдарё сувларидан фойдаланиш юзасидан келиб чиққан инкирозли ҳолат мисолида кўриш мумкин. Шунинг учун ҳам табиат ва жамият ўртасидати муносабат талабини амалга татибик этиш вазифаси айнан География фанига юклатилиши лозим.

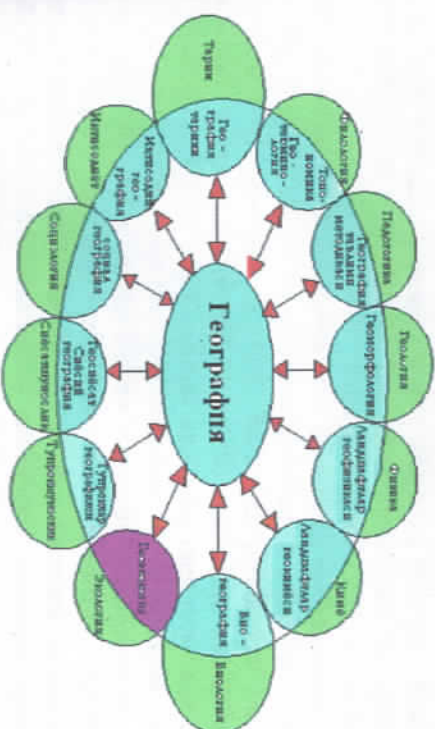
География фанининг макенини ва ижтимоий нуфузини ушлаб турувчи жиҳатлари, яъни географик фанлар тизимидаги ижобий ҳислатлар уни бир вақтнинг ўзида табиий ижтимоий, гуманитар, аниқ ва техник фанлар билан узвий равишда ўз талкиотларини ёки таълим жараёнини олиб боришидадир (1.2.2-рәсм). Табиий географлар — П.Ғуломов, М.Маматқулов, А.Рафиков, Л.Алибеков, С.Аббасов, А.Абдулжосимов, А.Ўразбоев, А.Нигматов, Н.Сабитова, А.Рахматуллаев, Ҳ.Вахобов, И.Назаров, И.Ҳасанов, Б.Жоллибеков, кабилар Геология, Тупроқшунослик, Биология каби табиий фанларни чуқур ўзлаштирган мутахассислар ҳисобланишади.

Иқтисодий географларнинг билим даражаси иқтисодиёт на-зариячилари, макро, микро ёки минтакавий иқтисодчиларнинг ҳеч биридан кам эмас. Шунинг учун бўйса керак етук иқтисодий географлар — Н.Султонов (1991), Ш.Имомов (1993), А.Содиқов (2006) иқтисодиёт фанлари докторларидир. Ҳозирда А.Қаюмов, А.Ҳолмирзаев, Ш.Азимов каби етук География фанлари докторлари ва номзодлари молия ва иқтисодиёт йўналишларида ибратли педагогик фаолият олиб бормоқдалар.

Куруқлик гидрологияси ва Метеорология фан йўналишларидаги мутахассислар — Ф.Ҳикматов, Ш.Муродов, Э.Чембарисов, Ҳ.Имомжонов, В.Чуёв, Т.Мухторов кабилар техник ва аниқ фанларни чуқур ўзлаштирган ва улардан ўз талкиотларида атрофича фойдаланганандир.

Географиянинг бошқа фанлардан фарқ қилаётган исжобий хусусиятлари:

- табиат—инсон—жамият муносабатларини комплекс равишда ўйғунлаштириш имкониятининг яратётганлиги;
- ижтимоий, гуманитар, ҳукукий, сиёсий, экологик ва табиий фанларни боғлаб турганлиги;

1.2.2-расм. Географик фанларни тўрдош фанлар билан узвий боғланганлиги

- табиий ва маъмурий бирликларда ҳудудийликни акс эттиришда иштирок этаётганлиги;
- даврий ўзгаришларни инсон—табиат—жамият бирлиги орқали намоён этаётганлиги;
- барча фанлар билан узвий боғланиш имкониятининг мавжудлиги;

- географларнинг универсаллиги;
- табиий, аниқ, гуманитар ва техник йўналишлар «чорраҳа»сида янги географик фанларнинг «униб чиқаётган»лиги ва х.к.

Агарда картографлар Т.Мирзалиев, Э.Сафаров, Т.Қорабоева, Ж.Қорабоев, А.Эгамбердиев, П.Реймов каби олимлар замонавий технологик ёки юқори полиграфик маҳоратга эга бўлмаса,лар халқ ҳужалигининг турли тармоқларида ишлаб кета олмайдилар. Кимдирчилар эса табиий объектларни рўйхатга олиш ва баҳолашда умумий Ер билими, Тупроқшунослик, Агрокимё, Статистика каби фанларнинг барча методларидан воқифдирлар. Геодезия илмидигилар эса нафақат Техника, Физика, Математика, балки юқори даражадаги акборот технологиялардан маълумотлар олиш ва уларни узатиш воситаларидан умумли фойдаланмоқдалар. Чунки уларнинг «қадам босмаган» соҳалари деярли қолмади.

География энг қадимий ва жуда ҳам тармоқлашган фанлар туркумига киргани учун ҳам унинг тадқиқот предмети кундан кунга кенгайиб бормоқда ва унга монанд равишда турдош фанларнинг сафи ҳам ортмоқда (1.2.2-расмга қаранг).

Географиянинг иқтимоий функцияларини бажариш учун ҳар бир ҳолатни исботловчи назарий асосларини шакллантириш ва замон талабига мослаштириш талаб этилади. Умуман олганда, назарий универсаллик хусусиятга эга, яъни бирон бир мамлакат ёки жамият доирасида мустақил равишда намоён бўла олмайдди, лекин унинг айрим масалалари – методология, долзарб муаммолар ва унга тегишли вазифалар, тадқиқот ва таълим предметлари реал сиёсий, иқтимоий, иқтисодий ва экологик ҳолатдан ҳамда барқарор ривожланиш шартларидан келиб чиқиб ҳам мумкин. Масалан, бозор иқтисодиёти шароитида ривожланаётган ва ҳар томонлама бақувват «катта еттилик» давлатлари билан ривожланиш йўлида турган, иқтисодий ва иқтимоий муаммолар билан «ўралашиб» қолган кўпгина Африка, Осиё, Лотин Америкаси мамлакатларини бир хил методология асосга олиб келиш жуда қийин. Зеро География табиат–жамият муносабатлар уйғунлигини амалга ошириш вазифаси юқлатилаётган экан, у нафақат нисбатан глобаллашган (умумлашган) табиат қонунларига, балки дифференциаллашган (табақалашган) жамият қонунларини ҳам ўзига мўljасамлаштира олиши керак. Акс ҳолда География ўзининг «фанлардаги кўприк» функциясини бажара олмайдди.

Глобал микёсда умумэтироф этилган География назарияси ва тарихи, Умумий география, География асослари ўқув қўрсаткичининг мавзуларида педагогик илмий изланишлар ва таълим қўрсаткичининг зудлик билан йўлга қўйиш лозим. Чунки географик таълим ва амалиётни замон талабига мослаштириш жуда узок давом этаётган жараёндир. Бу билан биз икки мустақил тармоққа ажралиб кетган Табиий ва Иқтимоий-иқтисодий географияни «бошини кўшамиз» ҳамда уни ягона мақсад — Географиянинг иқтимоий нуфузини кўтаришга томон йўналтира оламиз.

Сўнгра, Географияни миллий ғоя «белбери»га айлантириш учун унинг иқтимоий нуфузини тушиб кетишига олиб келган объектив ва субъектив ҳолатларни ҳар томонлама анализ ва синтез қилиш, маҳаллий, миллий, минтақавий, глобал микёсдаги анжуманлар даражасига олиб чиқиш керак. Ҳаттоки, Германия Федератив Республикасида 2012 йил ўтказилган Халқаро географлар Конгрессида глобал микёсдаги географик муаммолар рўйи-рост, очик

муҳокама қилиб олинди ва тегишли тактик ҳамда стратегик тадбирлар дастури ва режасини ишлаб чиқилди. Географик фанларни «бошини кўшувчи» фан ва ўқув предметлари — Умумий география, География назарияси ва тарихига оид монография, мақолалар йўналиши, ўқув ва методик қўлланмаларни яратиш мақсадга мувофиқ. Умумий география ёки География асосларини табиатшунос, биолог, жолог, иқтисодчи, юрист, геолог, тарихчи каби турдош фан мутахассислари, талабалари, магистрлари ва малака оширувчилари учун ҳам ёзиш керак.

Географиянинг мустақил фан, таълим ва амалиёт соҳаси бўлиб шаклланишига таъсир этувчи саббий хусусиятлари:

- умумгеографик ҳамда амалий географик фан ва таълим йўналишларининг ривожланмаганлиги;
  - Географиянинг умумэтироф этилган объекти, предмети, методологияси, методлари, амалиёти, яъни ягона назарий ва амалий асосининг яратилмаганлиги;
  - муайян минтақаларга оид умумгеографик тадқиқотларни олиб бормайётганлиги натижасида уларга оид фундаментал, монографик публицистик илмий-амалий, энциклопедик адабиётларнинг яратилмаётганлиги;
  - тез суъратларда ривожланаётган ва оммалашаётган фанларнинг ижобий хусусиятларидан Географиянинг тезкор равишда туллик фойдалана олмаётганлиги;
  - миллий истиқлол ғояси, демократик давлат ва фуқаролик жамиятини ўрнатиш, соғлом авлодни тарбиялаш, хавфсизликни таъминлаш ва барқарор ривожланишга эришиш каби масалаларнинг географик жиҳатларига алоҳида эътиборнинг етишмаслиги;
  - тез ўзгариб бораётган таълим ва кадрлар тайёрлаш муҳитига географиянинг мослаша олмаётганлиги;
  - кўпгина фанларда бўлгани каби географик таълимнинг умумэтироф этилган методология асосларининг йўқлиги ва.х.к.
- Миллий, минтақавий, маҳаллий ва халқаро географик атласлар, лугат, энциклопедияларни ҳозирги замон талабларига мос равишда яратилиши зарур. Бозор муносабатларига ўтиб бораётган давлатларда, хусусан Ўзбекистонда ҳам иқтисодиёт тармоқлари билан боғлиқ ва унга беvosита хизмат қиладиган амалий географик фанларни қучайтириш керак. Масалан, ривожланган мамлакатлардаги

географик тадқиқотларга кишилик фаолиятида таваккалчиликни (рискин) баҳолаш, назорат қилиш ва мониторингини олиб бориш¹.

Реклама ва тарихотда махсус ахборот ёки оммабоп турдаги географик журнал, газета, буклет, телекурсув, радиоэшитириш, шоу-бизнес, кўргазма, виторина ва танловларни ташкил этиш ва уларнинг мунтазамлигини таъминлаш ўта муҳим аҳамият касб этади. Зеро, биз Географияни янги ерларни очишга бағишланган фан ёки таълим соҳасидан, табиат ва жамият ўртасидаги уйғунликни техносферанинг энг фаол катлами геосферада худудий, даврий, комплекс ва тизимли ривожланишини таъминловчи конструктив соҳага айланишига олиб келсак, ажаб эмас.

Иккинчи масала бу географик таълим масаласи. Географик таълимни замон талабларидан четда қолиб кетмаслиги, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 25 январдаги «Умумий ўрта, ўрта махсус ва касб-хунарга таълим тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонидан² келиб чиққан тарзда касб-хунарга таълим тизимидаги мавжуд муаммоларни тизимли ҳал этиш, илгор хорижий мамлакатларнинг тажрибаси асосида касб-хунарга таълим тизимини тубдан такомиллаштириш ва ривожлантириш, мавжуд касб-хунарга коллежларнинг моддий базасидан оқилона ва мақсадли фойдаланишни таъминлаш, шунингдек, тегишли вазирликлар, идоралар, хўжалик бирлашмалари, тижорат банклари ва йирик корхоналарга идоравий бўйсунувчи касб-хунарга коллежларида малакали ва меҳнат бозори талабларига жавоб берадиган кадрларни тайёрлаш самарадорлигини ошириш учун шарт-шароитлар яратиш, аҳоли барча катламларининг эҳтиёжларини ҳисобга олиш ва бандлигини ошириш мақсадида ўзвийлик ва ўзлуқсизлик тамойилларига мослашиш қандай бўлмоғи керак деган саволга жавоб топишдадир.

Ҳаммамиз гарчанд таълим сўзини кунига жуда бўлматанда бир мартаба тилга олсакда, лекин унинг умумэтироф этилган тушунчаси қандайлигига доим ҳам ўз эътиборимизни қаратаймиз. *Таълим* — *билим бериш, малака ва кўникмалар ҳосил қилиш жараёни, кишини ҳаётга ва меҳнатга тайёрлашнинг асосий воситаси*³, тўғрироғи тизими. Зеро, *таълимнинг ўзлуқсизлиги таъминланганлиги*.

¹ Мейер А.А. Управление риском инвестиционной деятельности в нефтегазовой отрасли экономики Казахстана. - Алматы: НИЦ «Гылым», 2002. — 224 с.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 25 январдаги «Умумий ўрта, ўрта махсус ва касб-хунарга таълим тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармони.

³ *Таълим ва ўзлуқсиз таълим.* Ўзбекистон Миллий энциклопедияси 8 жилд. — Т.: «ЎЗМЭ», 2004. 307-б.

Ўзлуқсиз таълим малакали рақобатбардор кадрлар тайёрлашнинг мусон бўлиб, таълимнинг барча турлари, давлат таълим стандартлари, кадрлар тайёрлаш тизими тузилмаси ва унинг фаолият кўрсатиш муҳитидир¹. Ўзбекистон Республикасининг Таълим тўғрисидаги қонунининг 9-моддасига биноан Миллий ўзлуқсиз таълим тизими қўлидаги турлардан иборат: 1) *мактабгача таълим*; 2) *унврий ўрта таълим*; 3) *ўрта махсус, касб-хунарга таълим*; 4) *олий таълим*; 5) *олий ўқув юртидан кейинги таълим*; 6) *кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш*.

Таълим тўғрисидаги қонун билан бир қаторда қабул қилинган «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг мақсадида *таълим соҳасини тубдан ислох қилиш, уни ўлтишдан қолган мафкураларни қиратиш ва сарқитлардан тўла ҳалос этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида, юксак аҳуқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш миллий тизимини яратиш*дир, дейилган.

Муスタқиллик туфайлигина миллий таълим ўлтишдан қолган мафкуралар қарашлар ва саритлардан ҳалос этилди. Унда ўзига хос ва маҳаллий шароитга мос равишда янги миллий таълим тизими шаклланимукда. Ривожланган давлатларнинг таълим тизими тажрибаси республикамиз шароитига мослаштирилган тарзда амалиётга татбиқ қилинмукда. Мазкур жараёндан географик билим ва тирбия ҳам четда турмаслиги керак. Зеро, География Тарих, Она тили ва адабиёт, Миллий истиклол ғожи фанлари каби ёшларимизни юксак маънавиятга шакс этиб тарбиялашда, табиат билан жамият қонуналарини уйғунлаштири оладиган кадрлар қилиб етиштиришда жуда катта аҳамият касб этади.

Ўзбекистонда ўзлуқсиз географик таълим — миллий таълим турларининг барча босқичларини ўзида қамраб олувчи географик таълим беришни оддийдан муркабга, яқиндан ўзоққа ҳамда ихтисосликка томон олиб борувчи кадрлар тайёрлаш тизимаси ва унинг фаолият кўрсатиш муҳити.

Кўп йиллик тажриба ва тадқиқотлар географик таълимни миллий таълим турларида қўллашни қуйидагича олиб боришни мақсадга мувофиқ деб билилади:

¹ Ўзбекистон Республикаси Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисидаги қонун. 1997 йил 29 август.

Мақтабгача таълим муассасаларида (1.2.1-жадвал) болалар кўзига яққол ташланаётган геомажмуалар — тоғ, бот, дала, дарё, кўл, адир, шаҳар, кишлок, овул, уй қабилар билан уларни «Атроф оламга саёҳат» руқнида уларга очик ҳавода таништирув соатларини ўтказиш ва расмлар чиздириш тавсия этилади. Боячада эса болаларга атрофиздаги олам ҳақидаги шеърларни ёдлатиш ва турли ўйинларни ўйлатиш лозим. «Эртабдги болалар байрам тадбирлари»ни («Ўтреник») нафақат миллий байрамларга, балки 22 март — Ҳалкаро сув куни, 22 апрель — Ҳалкаро Ер планетаси куни, 5 июнь — Бутун жаҳон атроф-муҳит куни, 27 сентябрь — Ҳалкаро туризм куни, 6 октябрь — Япаш худудларини муҳофаза қилиш қаби 80 дан зиёд табиат ва инсон қуналариға бағишлаб ўтказиш мумкин.

Географик билимларга оид илк таъавурулар айнан боланинг атрофдаги оламни ҳис этишидан бошланади. Бунинг методдик жихатларини ишлаб чиқиш Ўзбекистон Республикаси Мақтабгача таълим вазирлиги тасаруфидати тегишли ўқув-методик бўлиналарга томонидан ишлаб чиқилиши лозим.

Умумий ўрта таълим мактабди ўз номи билан «умумий», шунинг учун ҳам унда ўқитилаётган География маникан умумий бўлмоғи керак. Чунки, юкориди кўрдики, у нафақат Табний ёки Ижтимоий-иктисодий географиядан, балки ўнлаб бошқа фанлардан таркиб тошган географик фанлар тизимидан иборат бўлмоғи ва ўз аксини узлуксиз таълим босқичларида топимоғи лозим.

Табний йўналишдаги иктисослашган мактабларда географик таълим 1-синфдан, умумтаълим мактабларида эса 5-синфдан бошлагани маъқул. Мақтабда умумлаштирилган География ҳозиргидек табний ва иктисодий географик билимларни беришга асосланмаслиги лозим. Мақтабда Математика, Физика, Она тили, Хорижий тиллар қаби ўқув курсларини ўқитиш қондасидан келиб чиқкан тарзда географик таълимнинг йўналишлари ва объектлари номлари билан эмас, болаларнинг ёши, жисмоний имкониятлари ва психологик ҳусусиятларини инобатга олувчи синфлар билан фарқ қилади, ҳолос. Албатта, бунда билим олнш яқиндан—ўзоққа, оддийдан—мураккабга томон йўналтирилган, иерархик поғоналанган, яъни тизимли ташкил этилади ва юкори 10-11 синфларда 54 та йўналишда қичик мутахассислик дипломларини олишда қўмақлаштиш учун Амалий география ва Амалий касбий география ўқув курслари билан яқунланиши замон талабдир.

Ушбуни миллий географик таълим тизими (ойида) 1.2.1-жадвал

№	Таълим вазирлиги ва йўналишлари	География ўқув курсларининг номи
Мақтабгача таълим		
1	Болалар боғчаларида	Атроф оламга саёҳат
Умумий ўрта таълим (мақтаб)		
2	5 синфдан	География алифбоси
3	6 синфдан	Ватаним географияси
4	7 синфдан	Марказий Осиё географияси
5	8 синфдан	Евросиё географияси
6	9 синфдан	Дунё географияси
7	10 синф	Амалий география
8	11 синф	Амалий касбий география
Академик лицей таълими		
Географик йўналишда		
9	Табний йўналишларда	Табний география
10	Амал йўналишларда	Умумий география
11	Гуманитар йўналишларда	Гуманитар география
12	Ижтимоий йўналишларда	Ижтимоий ва иктисодий география
Географик йўналишда		
13	1 босқичда	География асослари
14	2 босқичда	Касб географияси
Касб-ҳунар қолдаси таълими		
15	Педагогик таълимда	География ва уни ўқитиш методикаси, ...
16	Гуманитар таълимда	Нозогеография, Маънавий ва маърифий география, ўлкашунослик, ...
17	Иктисодий таълимда	Ишлаб чиқариш қушларини жойлаштириш географияси, Минтақавий иктисодиёт географияси, ...
18	Ҳуқуқий таълимда	Ҳуқуқий география, Экологик-ҳуқуқий география, ...
19	Хизмат кўрсатиш ва сервис таълимида	Туризм географияси ва сервис, Хизмат кўрсатиш географияси, ...
20	Кишлоқ хўжалик таълимида	Кишлоқ хўжалик географияси, Тупроқлар географияси, Бногеография ва х.к.

Олий таълим

Бакалавриат	
Нотгеографик йўналишларда	
21. Биологияда	Биогеография
22. Геологияда	Геология геология, Геокартография
23. Хукукшуносликда	Хукукий география
24. Экологияда	Геоэкология
25. Енгил саноат ва тўқимачиликда	Саноат географияси, ...
26. Иқтисодиёт ва бизнесда	Иқтисодий география, ...
27. Темир йул транспорти муҳандисларида ва х.к.	Транспорт географияси, ...
Географик йўналишларда	География назариси ва тарихи
28. Табiiй географияда	Табiiй географик фанлар назариси ва тарихи, Геоэкология, ...
29. Иқтисодий географияда	Иқтисодий географик фанлар назариси ва тарихи, Геоэкология, ...
30. Демографияда	Геодемография
31. Картографияда	Геокартография
32. Куруқлик гидрологиясида	Геоэкология
33. Геодезия ва кадастра ва х.к.	Геопопграфия, ...
Магистратурада	
34. Географик мутахассисликларга	Географик илим технологияси ва таълим методикаси
35. Табiiй географияда	Иқтисодий фанлар технологияси ва таълим методикаси
36. Иқтисодий географияда	Иқтисодий фанлар технологияси ва таълим методикаси
37. Геодемографияда	Иқтисодий фанлар технологияси ва таълим методикаси
38. Геокартографияда	Иқтисодий фанлар технологияси ва таълим методикаси
39. Гидроэкологияда	Иқтисодий фанлар технологияси ва таълим методикаси
40. Геоморфология ва эволюцион географияда	Иқтисодий фанлар технологияси ва таълим методикаси
41. Геоинформатикада	Иқтисодий фанлар технологияси ва таълим методикаси
42. Туризм географиясида	Иқтисодий фанлар технологияси ва таълим методикаси

43. Геоэкологияда ва х.к.	Иқтисодий фанлар технологияси ва таълим методикаси, ...
Докторантура (PhD)	
44. География назариси ва тарихидан минимумда	Географиянинг назариси ва тарихи маълумолари
45. Табiiй географиядан минимумда	Табiiй географиянинг назарий ва амалий маълумолари
46. Иқтисодий-иқтисодий географиядан минимумда	Иқтисодий-иқтисодий географиянинг назарий ва амалий маълумолари
47. Агроф-мухитни муҳофаза қилиш ва табiiй ресурслардан оқилна фойдаланиш (Геоэкология)дан минимумда	Агроф-мухитни муҳофаза қилиш ва табiiй ресурслардан оқилна фойдаланишнинг географик асослари ёки Геоэкологиянинг назарий ва амалий маълумолари
Докторантура (DSc)	
48. Ҳама докторантларга	«Докторант командаси»ни таъкил этишнинг назарий ва амалий асослари
49. География назариси ва тарихи	Географик бошқарув, Замонавий табiiй географик тадқиқотлар
50. Табiiй география	Табiiй географик инновация ва технологиялар
51. Иқтисодий география	Иқтисодий-иқтисодий географик инновация ва технологиялар
52. Агроф-мухитни муҳофаза қилиш ва табiiй ресурслардан оқилна фойдаланиш	Агроф-мухитни муҳофаза қилиш ва табiiй ресурслардан оқилна фойдаланиш инновацияси ва технологиялари
Малака ошириш	
53. География соҳасида фаолият олиб бораётган педагогларга	Замонавий географик илим, таълим ва тарбия
54. География соҳасида фаолият олиб бораётган илмий ходимларга	Замонавий географик тадқиқотлар методологияси ва методлари
Қайта тайёрлаш	
55. Қўшимча географик таълимда	Умумгеографик таълим педагогикаси
56. Қўшимча нотгеографик таълимда	Турлош фанлар педагогикаси

Чунки ёшларнинг барчасида миллий ғоя ва ғурури шакллантириш максатлида Касбий таълим амалиётини ўтиш билан бир каторда амалий географик таълимни йўлга қўйиш максатга мувофиқ. Бу билан биз географик таълим ва тарбияни давлат ва жамият учун нақадар зарур эканлигини кўрсатамиз ва унинг умуммажбурий хусусиятларини намойён этамиз.

Ўрта махсус таълим, яъни академик лицейларнинг асосий тўртта йўналишида географик таълим бевосита уларнинг фан йўналишларига монанд равишда олиб борила максатга мувофиқ бўлади. Минг афсуски, академик лицейларда (Россия Федерациясида бўлгани касби) географик йўналиш йўлга қўйилмаган, лекин «ноумид шайтон» дейишди. Келпсиди географик йўналишда академик лицейлар барпо этилса, уларда Географиянинг тўб мазмуни ва моҳиятига тушиб борувчи фанларни ўтиш қарак бўлади.

Касб-хунар коллежси таълимида География факатгина Амалий география тарикасида эмас, балки дифференциалланган ва ихтисосликка томон йўналтирилган тарзда кириб келиши лозим. Коллеж ўқувчиларига географик билим, кўникма ва малака уларнинг танлаган йўналишларига мос равишда ўтилиши мантиқан тўғридир. Масалан, педагогика коллежиди ўқувчиларга География ўқитиш методикаси ўқув курсини ўтиш максатга мувофиқ бўлса, ихтисодиёт ва сервис коллежиди – Ихтисодий география, Хизмат кўрсатиш география ёки Туризм географиясини ўтиш фойдадан холи эмас. Бу билан битирувчиларнинг амалий географик компетентлик даражаси шакллантирилади ва уларни ишга жойлаштишлар осонлашади.

Олий таълимнинг ногоеографик бакалавр йўналишларида, худди касб-хунар коллежларидек, географик таълим талабаларни танлаган касбларига қараб ўқитилишини ташкиллаштириш географиянинг ижтимоий нуфузини XX асрнинг 60—70-йиллари даражасига қайтариш имконини яратди. Факатгина, ундан фаркли равишда, географик таълим бозор муносабатлари қондаларига мослаштирилади ва миллий меңталитет ҳамда замон талаблардан келиб чиққан тарзда қайта кўриб чиқилади. Бундай ҳолатда географларнинг барча ҳагти-ҳаракати ва билими 1.2.1-жадвалда келтирилган ўқув курслари бўйича яратиладиган давлат таълим стандартлари, ўқув дастурлари ва иш режаларини ўта юқори савияда тайёрлашни талаб этади. Уни уддасидан чиқарганина География бакалавриатурада ўз ўринини топади. Бу жуда мушкул, лекин амалга ошириш мумкин бўлган жараёндир.

Географик йўналишдаги бакалавриатурада географик таълим мактаб ёки академик лицей ўқув курсларининг номи ва мазмунини

келтириши шарт эмас. Чунки махсус географик таълим муассасаларини, имконият даражасида, тегишли курс таълим босқичларидида географик таълимни яхши ўлаштирган ўқувчилар билан тўлдирлиш максатга мувофиқ. Бу ўта маъсулягитли, Географиянинг ижтимоий нуфузига тўғридан-тўғри таъсир этувчи қонатдир.

Барча мутахассиликдаги **географик таълим магистратурасида** ўқитиш «Географик илим технологияси ва таълим методикаси»дан бошлангани маъкул. Чунки магистрантлар аввало бор илимий таълимот ишларини қандай қилиб олиб бориш керак деган саволга жавоб топишлари лозим. Бу ўринда улар икки ўқув йили давомиди бир пайтнинг ўзиди мехнат + таълим + илимни мувофиқлаштиридилар. Бу ишнинг уддасидан факатгина таърибали соҳа олимлари чиқаришлари мумкин. Улар ушбу ўқув курса оид дастур, ўқув режа, ўқув ва ўқув-методик адабиётларни яратишлари талаб этилади. Ҳоприча географ магистрлар:

- Солиев А.С. Илмий таълимот асослари. Магистр ва аспирантлар учун қўлланма.—Т.: «ЎзМУ нашриёти», 2003.-50-6;
- Преображенский В.С. ва Мухина Л.И. Аспирантура ва диссертация.—М.: «Изд. инсттута географии», 1983.- 47 с.;
- Макаковский В.П. Географическая культура.—М., 1998;
- Толипов Д.О. Магистрлик диссертация мавзуларини тузиш, тилиш, диссертацияларни ёзиш, хиймоя қилиш ва расмийлаштириш.—Т.: «ЎзМУ нашриёти», 2010.- 32 б. қаби қўлланмалардан фойдаланишлари мумкин.

Магистратуранинг 1-босқичида ижтимоий, сиёсий, маънавий-мифрий таълим бевосита тарзда эмас, балки 1.2.1-жадвалда кўрсатилган ихтисослик фанларига татбиқ қилиниб, билвосита тарзда ўтилиши максатга мувофиқ. Унда мамлакатимиз тарихи ҳам, миллий ғоя ва ғурур омилилари ҳам географик таълимга татбиқ қилинган тарзда ўтилиши юқори малакали магистрларни таълим-тарбия билигитини таъминлаш орқали тайёрлашда хизмат қилади. Масалан, «Баркаро ривожланишининг географик хусусиятлари» (А.Н.Нигматов, 2013), «География ва миллий истиклол ғояси» (А.Н.Нигматов, 2006, 2010), «Миллий ғурур ва ифтихорни шакллантиришда география» (А.Н.Нигматов, 2006, 2010), «География фанлари дарсларида юксак маънавийли шаҳс тарбияси» (А.Н.Нигматов, 2010) қаби мақола ва китоблар орқали биллиб олишлари мумкин.

Магистрлик диссертацияси фалсафа фанлари доктори (PhD) диссертациясининг жуда бўлмаганда 3/1 қисмини ташкил этиши географик таълим узлуқсизлиги ва узвийлигини таъминлашга хизмат қилади. Шунинг учун ҳам магистрлик диссертация мавзулари чуқур ўйланган, мутахассислар орасида кенг муҳокама этилган ва апробациядан ўтган бўлиши керак.

PhD докторантирада географик таълим кириш минимуми ва якунлаш максимумларига тайёрларлик кўриш орқали амалга оширилади. Унда таълим тадқиқотчи танлаган ихтисосликнинг тегишли йўналишларига оид назарий ва амалий муаммоларга бағишланади. Бундай ҳолда докторантнинг илмий раҳбарига: тегишли ихтисосликдаги муаммоларни аниқлаш ва уларнинг ечимини илмий жиҳатдан асослашга кўмак бера олинч каби талаблар қўйилади. Шунинг учун ҳам докторантларга илмий раҳбарлик қиладиган номзодларга руҳсат бериш учун унинг кейинги 5 йил мобайнида қандай долзарб муаммоларни тегишли ихтисослик бўйича кўтариб чиққанлигига қараб бериш максалда мувофиқ.

Докторантура(PhD)нинг илк босқичида тадқиқотчи Н.И.Аристер ва Н.И.Загузовнинг «Процедура подготовки и защита диссертации» (Москва, 1995), Ф.А.Кузиннинг «Кандидатская диссертация. Методика написания, правила оформления и порядок защиты» (Москва, 1998), Ўзбекистон Республикаси ОАКнинг «Диссертация ва диссертация авторефератини расмийлаштириш қоидалари» (Тошкент, 2017), М.Муҳитдинов ва А.Потаповларнинг «Подготовка диссертации и защита диссертации» (Тошкент, 2005), «Диссертация ва диссертация авторефератини расмийлаштириш қоидалари» (Тошкент, 2016) каби қўлланмалардан фойдаланишлари тавсия этилади. Ундан ташқари аспирантлар <http://www.vak.uzsci.net>, <http://www.dad.idmnet.ru>, <http://www.commission-junction.com> каби веб-сайтлардан фойдаланишлари мумкин.

DSc докторантирада географик таълим ўз-ўзидан мустақил ҳолда амалга оширилади. Лекин таълим йўналиши «Докторант қомандасини ташкил этишнинг назарий ва амалий асослари»ни ўзлаштиришдан бошланиши зарур. Чунки докторант ўз мавзусига оид бакалавр, магистр, аспирантлардан иборат тадқиқотчилар қомандасини ташкил этмасдан туриб, юқори савияда ва замон талабига мос равишда фундаментад ишни муҳокамага қўйиши жуда мушкул. Бу ўринда география фанлари докторлари, профессорлар А.Қаюмов, С.Аббосов, А.Нигматов ва Ф.Ҳикматовларнинг олиб бораётган фаолият йўналишлари докторантлар учун иборатлидир.

Ясро, географик таълим узвийлиги ва узлуқсизлиги ҳам шунда тулук намён бўлади.

Умуман олганда, ўзР ОАК томонидан уч хил (ўзбек, рус ва инглиз) тилларда кам ўзгарувчан, тажрибали мутахассислар томонидан ёзилган «Аспирант, докторант ва тадқиқотчилар учун қўлланма»ни ихтисосликлар, жуда бўлмаганда, ихтимой-гуманитар, табиий-аниқ, техник-технологик фанларга оид электрон қўлланмаларни яратиш зарур.

Географ—педагоглар **малака ошириш жараёнида** географик фан — таълим — тарбия уйғунлигининг замонвий талабларини масофадан туриб ўқитиш, синов натижаларини эса минтақавий миқёсда амалга оширишни йўлга қўйиш талаб этилади. Илмий тадқиқот муассасаларида фаолият қоритётган географлар учун замонвий географик тадқиқот методологиясига оид таълимни Интернет орқали масофадан бериб бориш максалда мувофиқдир.

XXI асрда қийин тайёрлаш Географияни ўзлаштирмоқчи бўлганлар учун ва аксинча, географлар учун ташкил этилади. Қўшимча таълим географлар учун табиий ихтимойй геотизимларнинг компонентлари ва турдош фанлар — Биология, Геология, Гидрология, Иқлимшунослик, Экология, Иқтисодиёт, Демография, Социология, Геоинформатика каби йўналишлар бўйича олиб борилади. Бу ўринда муаллифнинг тупроқшунослик, мелiorация, корисруденция, экология соҳаларида зришган ютуқлари (1976—2018 й.), бошланғич географик таълимга эга бўлган, кейинчалик эса турдош фан йўналишларида катта муваффақиятларга зришган географлар — Абдуҳаким Қаюмов, Авазхон Содиков, Шерали Имомов, Нодир Султонов, Аҳмаджон Ҳолмирзаев, Акмал Рахмоновларни эслаб ўтиш ўринлидир.

Юқорида келтирилган географик таълимнинг мазмуни ва моҳияти, алобатта, субъектив кўринишга эга. Лекин, менинг кўп илмий турли фан ва таълим соҳаларида олиб борган илмий-педагогик ҳамда бошқарув тажрибаси, ушбу тақлиф этилаётган йўлни, Абдулла Авлонийнинг ибораси билан айтганда, «...ё ҳаёт — ё мамот, ё нажот — ё ҳалокат, ё саодат — ё фалокат масаласидир» деган таълирга жуда мос келади.

XX асрда География фани уч йўналишда ривожлана ва шиклана борди. Масалан, кейинги 100 йил ичида **фундаментал географик тадқиқотларида** аэрокосмик ёки аниқ, инструментал усулларни қўллаш орқали Аэрокосмик география, Географик моделлаштириш, Географик баҳоратлаш, Геоэкологик мониторинг

каби фанлар ва йўналишлар юзата келди. Компьютер технологияларини Географияда қўллаш эса жадал суратларда Аxbороглaш географияси, Геоахборот моделлаштириш, Анимация географияси каби тармоқларни, нисбатан камроқ микёсда Метагеография ёки Назарий географияни ривожлантирди. А.М.Смирновнинг фикрича¹, Метагеография бутун географик йўналишдаги фанларнинг ютуқларини умумлаштирган тарзда, унинг умумий қонунлигларини очиб беради ва шу асосда Географиянинг умумий назарий заминини яратди. Худди ана шу умумназарий асос ҳозирги кунда Географияда етишмапти.

Географик фанларнинг ягона илмий асосининг йўқлиги уни турли фанлар «бикинида» кириб олишга сабаб бўлмоқда. Соф ва том маънодаги табиий, ижтимоий, сиёсий, социал географияга оид илмий изланишлар кам учрашди.

Амалий географик йўналишлар айнан бозор муносабатлари фаолиятининг бarchа жаbҳaларига кириб келиши туфайли ривожланди. Эндилкида География, И.П.Гerasимов айтмоқчи (1976) «конструктив» бўлмоғи лозим. Конструктив сўзи лотинчада «constructio» — тузилиш ёки кенг маънода содда, амалиётга яқин ва тежамли тузилишга интиломок демакдир. Конструктив географияни амалиёт билан узвий боғлашга, назарий ютуқларни халқ ҳўжалигининг турли соҳаларига (Мелиоратив география, Туризм географияси) ёки умумий амалий йўналишга хос (Амалий география, Конструктив география, Инженерлик (муҳандислик) географияси, Амалий геоморфология, Амалий гидрология ва ҳ.к.). Шу тариқа географик фанларни аниқ ҳўжалик тармоғи билан узвий боғланган тарзда ривожлантириш керак. Чўнки географик тадқиқотлар натижасини², иқтисодиёт тармоқларига татбиқ этиш мумкин. Масалан, Саноат географияси, Агрогеография, Хизмат кўрсатиш географияси ва ҳ.к.

Арабаш йўналишдаги географик фанларни ривожлантириш эса давр талаби. Унда География фани ўзининг илк бор эътироф қилинган «Ерни ёзаман» ёки «Ерни тасвирлайман» деган тўб маъносини йўқотиб қўймаслиги лозим. Эндилкида у Ерни муайян бир фан ёки фанлар орқали тасвирлаши ҳам мумкин. Масалан, табиий фанлар орқали ёки социал, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳаттоки, маърифий ва ҳукукий билим соҳалари орқали тасвирлаш. Зеро,

¹ Смирнов А.М. Теоретическая география // Вопросы географии, 1971, №68

² Герасимов И.П. Роль географии в познании современного мира // Перспективы географии, 1976, №100, С. 11.

географик қобик, тўғрироти ер юзаси ва унга бевосита таъсир килувчи ер усти ва ости жараён ва ҳодисалар содир этиладиган қатламдир. Ушбу жараёнлар атмосферанинг пастки ва литосферанинг юқори қатламларида ҳамда гидросферада юзата келади. Маскур жараён ва ҳодисалар табиий ёки ижтимоий характерга эга. Табиий характердаги экзоген ҳамда эндоген жараён ва ҳодисаларни География Биогография, Ландшафтлар геокимёси, Ландшафтлар геофизикаси, Геофизика, Геокимё, Океанография каби фанлар орқали таъкик қилади. Ушбу фанлар Ер юзаси ҳолатига таъсир этувчи табиий ҳодиса ва жараёнларни ўрганади, таҳлил қилади, баҳолайди ва оптималлаштириш йўлларини тавсия этади.

Ер юзасига таъсир этувчи ижтимоий характердаги жараён ва ҳодисаларни Ижтимоий география, Социал география, Геосиёсат, Маърифий ва маданий география, Ҳукукий география ва унинг тармоқлари тадқиқ этади. Ушбу географик фанлар ўз навбатида янада чуқуurlaшиб ва тармоқлашиб кетиши табиий ҳолдир.

XXI asrda келиб Ер юзасига (географик қобик микёсида) айнан ижтимоий, яъни антропоген омил нисбатан кўпроқ таъсир этмоқда. Шунинг учун бўлса керак Географиянинг айнан ижтимоий фанлар «чорраҳасига» юзата келган фан тармоқлари ривожланиб бормоқда. Лекин уларнинг Ер юзасига таъсири бевосита (ўрмонларни кесиб, ерларни ҳайдаш ва суғориш, океан сувларини ифлослантириш, атмосфера ҳавосига чиқиндилар чиқариш, ер ости бойлиқларидан экстенсив фойдаланиш ва ҳ.к.) ва биливсита (ўрмонларнинг йўқотилиши орқали сувни катта ва кичик айланнишининг бузилиши, сув ва шaмол эрозиясининг ҳамда чулланиш жараёнларининг кучайиши, океанларнинг ифлосланиши натижасида атмосфера ҳавосида $O_2:CO_2$ нисбатининг бузилиб, денгиз сувларида биологик ҳилма-ҳилликнинг йўқотилиши ва ҳ.к.) тарзда намоён бўлмоқда.

Шундай қилиб, географик қобик микёсида Ер юзаси табиатига нафакат соф табиий ёки соф ижтимоий жараён ёки ҳодисалар, балки бири иккинчисидан ва унинг аксидан келиб чиқадиган «аралаш» жараёнлар ва ҳодисаларни География ўзининг тадқиқот предмети қилиб оладиган фанларни ривожлантиришнинг тақозо этмоқда. Масалан, Геоэкология, Агроф-муҳит муҳофазаси, Гидроэкология, Экологик картография, Геокадастр ва ҳ.к.

Географик фанларнинг ривожланишида яна бир йўналишларни инкор этиш мумкин эмас. У ҳам бўлса География тарихи, Топонимика, Географияни ўқитиш методикаси каби фанлар. Улар Географиянинг ривожланишига «хизмат қилувчи» фан тармоқларига

киради ва уларни ижтимоий фанлар билан географик фанлар «чоррахасида ушиб чиқкан» фанлар каторига қўшиш мумкин. Чунки Топонимика Филология ва Тарих билан¹, Географияни ўқитиш методикаси Педагогика билан, География тарихи Тарих билан ҳамбандас боғлиқ ҳолда ўз максад ва вазифаларини амалга оширади.

География фани юқорида санаб ўтилган уч йўналишнинг қайси бирида ривожланмасин унда бир аксиомани назардан четда қолдирмаслиги лозим. У ҳам бўлса барча географик фанлар асосида географик қобик ҳақидаги таълимотга ҳос бўлган қонуниятларини ўрганишни саклаб қолиши. Акс ҳолда юқорида санаб ўтилган географик фанлар ўз географик хусусиятларини йўқотиб қўяди. Барча табиий ва ижтимоий ёки аралаш турдаги ҳодиса ва жараёнларни айнан географик қобик миқёсида ёки унинг тақсономик бирликларида ўрганишни талаб этилади. Агарда Ижтимоий ёки Иқтисодий география ўз қонуниятларини муайян маъмурий бирликлар доирасида (ҳеч қандай табиий географик бўлима-ларсиз) ҳал этса, уни иқтисодий ёки ижтимоий фанлардан ҳеч қандай фарқи қолмайди ҳам.

Худди шундай ҳулосани Геоэкологияга ҳам татбиқ этиш мумкин. А.А.Рафиковнинг Геоэкология асослари (2000) маълумотлар матнида «геоэкологик мониторинг», «экологик мониторинг» билан бир хил қўрилишда ифода этилган. Ваҳоланки, экологик мониторинг экотизимлар, амалда эса маъмурий чегаралар ёки глобал миқёсда олиб борилади. Геоэкологик мониторинг эса геотизимлар ёки геомажмуаларнинг катта-ю кичик қисмларида экологик муносабатларнинг географик жиҳатларини таъкиқ қилади ҳамда ўзига ҳос чора-тадбирларни тавсия этади. Бу эса Рио-де-Жанейро (1992 й.), Йоханнесбург (2002, 2012 йй.), Нью-Йорк (2010, 2015 йй.) «Барқарор ривожланиш концепцияси»га жуда мос тушади. Чунки чўлланиш, шўлланиш, радиоактив ифлосланиш, азон қатламнинг емирилиши, океанларда планктонларнинг йўқолиб бориши ҳеч қандай маъмурий чегараларга эмас, балки табиий географик чегараларга бўйсунди. Шунинг учун ҳам уларни оптималлаштириш муайян туман, вилоят, давлат ёки давлатлар миқёсида эмас, балки географик тақсономик бирликлар доирасида ҳал этилиши лозим.

Учинчи масала бу *Амалий география ёки Географик амалиёт*. География давлат ва жамият ривожига қандай реал ҳисса қўша олади деган саволга жавоб топиш унинг ижтимоий нуфузи ва қўндалик эҳтиёжини келтириб чиқаради. Қуйида биз *географияни иқтисодиёт ва ижтимоий ҳаёт тармоқлари бўйича қандай қилиб амалга ошириш лозимлигини* кўрсатишга уриниб кўрилади:

Табиини муҳфиза қилиш ва экология соҳасида. Барча ер тоифалари ва ер участкаларини экологик-географик жиҳатдан оптималлаштириш йўлларини қайта кўриб чиқиш. Бунинг учун ерларни сон ва сифат баҳосини аниқлаш, оператив геоэкологик назоратни, жумладан мониторинг олиб бориш, ерда оид экологик ҳуқуқбузарликларнинг муқаррарлигини таъминлаш тизимини яратиш ҳамда амалий механизмини шакллантириш.

Агроф табиий муҳитни оптималлаштиришнинг умумий назариясини ишлаб чиқишда географларнинг марказий ўринга даъвогарлигига сабаб уларнинг табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатлар муаммосига бевосита таълуқлигиди, улар томонидан бу соҳада эғаллаган тажрибалар ва тушланган маълумотлари хизмат қилади (Рафиков, 2000; Исаченко, 2004, 2012; Нигматов, 2006, 2017). Бутунги глобал муаммоларнинг барқарор ривожланиш дастури доирасида ҳал қилишнинг илмий асосини яратишда табиий географик таъкиқотларнинг устуворлигини таъкиқлаш лозим (Nigmatov va b., 2006). Табиий географ нуқтаи назардан инсонларнинг яшаш муҳити — географик қобик тизимига кирувчи, мураккаб тузилмалли бир бутун, турли даражадаги бир-бирига алоқадор геотизимлар. Чунки геотизимларнинг социал функцияси геотизим даражасида намоён бўлмоқда

Ҳуқуқ соҳасида. Ҳаммамизга маълумки, экологик ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарлик санкциялари тегишли қонунийлик асосида қўлланилади. Одатдаги фуқаровий, интизомий, маъмурий ёки жиноий жавобгарлик тури ва санкциялари ҳуқуқбузарликнинг ижтимоий ҳавфлилик даражасига қараб белгиланади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 193–204-моддаларида белгиланган экология соҳасидаги жиноий жазо тури ва санкцияси ижтимоий ҳавфли қилишнинг қайси бир табиий объектга қаратилганлиги, тирик организмлар ва инсонларнинг ҳаёти ҳамда яшаш муҳитига таъсир этганлик даражаси, зарарнинг миқдори ва қўланиш, қим томонидан амалга оширилганлиги, касалдан ёки эҳтиётсизликлар орқали содир этилганлиги, хизмат мавқеидан фойдаланганлиги, уюшганлиги,

¹ Хасанов А.Х. Географик номулар сирин. -Т.: «Ўзбекистон», 1985– 120 б.; Корсаев С. Топонимика – Т., 1978– 32 б.; Мирахшиёлов М.Т. Ҳашиқ табиий географик терминлари. -Т.: «ЎзАДУ нашриёти», 2009– 176 б.; Нигматов А., Раҳимов Г., Раҳимов Н. Топонимика. -Т.: «Шаро», 2012–120 б.

техник ёки бошқа воситалардан фойдаланганлигига қараб ўрнатилади. Ваҳоланки, ушбу ҳолатлар турли хил табиий географик мажмуаларда турлича намоён бўлади. Ҳеч қачон Орол бўйидаги экологик ҳукукузарлик билан тоғ олдидagi ҳукукузарлики солиштириб бўлмайди. Масалан, табиий тилганиш даражасидан келиб чиққан тарзда Олой тоғ олдига ҳудудда содир этилган кесилган даракт ёки отилган ҳайвон тури натижасида юзата келадиган ижтимоий хавфлилик даражаси Орол бўйидаги билан кескин фарқ қилади.

Сеvimли адибимиз Одил Ёкубов фикрича,—«Бизнинг еримиш шунчалик саҳийки, атарда дехкон ўз кетмонини кечкурун далада қолдириб кетса, эрта билан унинг дастасидан даракт ўсиб чиқади». Лекин мамлакатимизнинг ҳамма ерида ҳам шундай, деб айта олмаيمиз. Ахир экологик инкирози ҳудудларда кечкурун экилган даракт эрта билан кетмон дастасига айланиб қолиши мумкин-ку ахир. Шунинг учун ҳам бу ерда Географиянинг хизмати экологик хавфли ҳудудларни зоналштириш, уларнинг экологик хавфлилик даражасини аниқлаштириш ва жиний жавобгарлик санкцияларини муайян зоналарга ажратган ҳолда белгилаш чораларини ишлаб чиқиш ва унинг ҳукукий механизмига аниқлик киритишдир. Ҳудди ер солиғида бўлгани каби, экологик жавобгарликда ҳам географик зоналштириш ишларини олиб бориш ва жиноят санкцияларини ушбу зоналар бўйича табақалашган тарзда белгилашга эришиш зарур.

Ҳукукузарликка қарши қураш асосан маъмурий бирликлар бўйича маълумот йиғиш, уларни таҳлил қилиш ва тегишли чора-тадбирлар ишлаб чиқиш орқали амалга оширилади. Аммо, аксарият ҳолларда ҳукукузарликларнинг тури ва хавфи муайян ижтимоий-географик ҳудудлар доирасида табақалашади. Масалан, дехкон бозори атрофидаги ҳукукузарликлар мазор атрофидаги саннат ёки кишлоқ районлари ҳукукузарликлари бир-бирига ўхшамайди. Уларнинг таъсир доираси атрофдаги ҳудудларга қандай географик кенгликлар асосида тарқалишини ҳеч бир ҳукуқни муҳофаза қилувчи идоралар илмий тадқиқот предмети қилиб олмаган. Бунга фақат ижтимоий географик қону ва қонуниятларни яхши биладиган географларгина амалга оширишлари ва тегишли профлактик тадбирларни районлаштириб чиқишлари мумкин. Ҳаттоки, географлар ҳукуқий норматив ҳужжатларни табақалашган тарзда ишлаб чиқиш ва тақомиллаштириш масалаларини тақлиф эта оладилар.

Ташкилий бошқарув соҳасида. XX асрнинг 50—60-йилларида бўлгани каби, тез мослашувчан ва ўзгарувчан инфомацион маълумот олиштиш имкониятини берувчи электрон рақамли инфомацион технологияларга суянган миллий, минтақавий ва маҳаллий микёсдаги фундаментал географик ишланмалар етишмапти. Масалан, давлат ва ҳукумат раҳбари олдига географлар томонидан ҳар томонлама (яъни геоэкологик ва геодемографик вазият, геоижтимоий ва геоктисодий имконият, геокартографик атлас, иқлимнинг ўзгариши, мелiorатив қолатнинг географик хусусиятлари ва ҳ.к.) ишланган «Ўзбекистон Республикаси», «Орол ва Орол бўйи», «Фарона водийси», «Зарафшон воҳаси», «Жанубий Ўзбекистон» каби ҳудудлар бўйича фундаментал асарларни қўйиш қанчалик муҳим. Ёинки давлат ва қилкаро ҳамжамият ёрдамига муҳтож ҳудудларнинг географик ресурсларини ишлаб чиқиш ва улар бўйича тегишли дастурий лойиҳаларни тайёрлаш. Иқлим ўзгариши ва чўлланлиш жараёнларининг қадасири ва мониторингини ишлаб чиқиш нечоқлик кераклиги исбот талаб қилмайдиган аксиомадир.

Маънавий маърифий соҳада. Миллий ғоя ва унинг энг бириламчи элементларидан бири бўлган миллий турурни шакллантиришда Географиянинг хиссаси бекиёсдир. Зеро, География ўзининг барча фанлари орқали фуқароларда ўз қуртга бўлган меҳр-мухаббат қиссини уйғотишда, уни фуқаронинг қундалиқ ҳаётий мазмунига айлантиришга хизмат қилиши мумкин (1.2.2-жадвал). Бунга биз қуйида алоҳида кўриб чиқамиз.

Туризм ва сервисда. Туристлик районлаштириш ишларини туризмнинг барча турлари бўйича олиб бориш. Масалан, 1.2.3-расм кўрсатилган экотуристлик районлаштириш сингари. Тури қўриниш ва шакллари туристик атлас, карта ва буклетларни яратиш. Агротуризм Географиянинг амалий йўналишида юзата келган янги фан ва амалиёт турмоғи ҳисобланади. Лекин унинг ханузгача ягона умумэтироф этилган назарий асослари йўқ (А.Нигматов, Ш.Мукубанова, 2008). Агротуризмнинг географик жиҳатлари эса унинг ижтимоий ва иқтисодий томонларини тадқиқ қилишга қаратилган, ҳолос. Географиянинг тадқиқот предметида келиб чиққан ҳолда уни Ўзбекистон Республикаси ҳудудини умумгеографик хусусиятларини қўйиб беришга қаратиш керак.

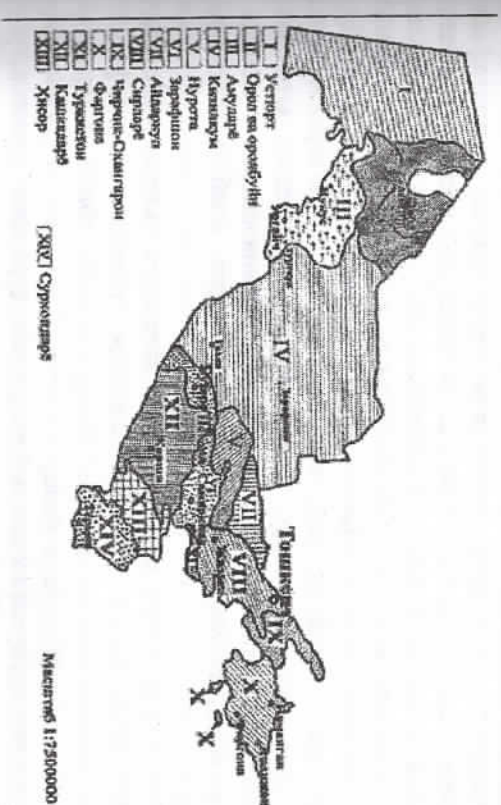
Миллий хавфсизликка «Экологик терроризмнинг географик жиҳатларини очиб бериш терроризмнинг бир қўриниши сифатида бовосита атроф табиий муҳит ҳолати билан боғлиқ эканлиги ва унга тижовуз солиш эса террористик ҳаракатларга қирлиши мумкинлиги.

Т/р	Географик фанлар	Миллий ғояда ўрни
1.	Ўзбекистон табиий географияси	Фукароларда ватанпарварликнинг бой ва хилма хил табиатида бўлган меҳр-мухаббат ва ғурур ҳиссини уйғотиш
2.	Ўзбекистон иқтисодий географияси	Фукароларни ватанпарварликнинг бой иқтисодий ва табиий потенциаллини ўзаро мувофиқлаштириш, истикболли келажакимизни кўрсатиш орқали уларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш
3.	Геоэкология	Фукароларда ўз юртига эҳтиёткорона муносабатда бўлиш ва табиатдан оқилона фойдаланиш орқали келажак авлодлар манфатларини кўзлаш маъмусуллиятини ҳис эйтириш
4.	Геокартография	Фукароларга она юртининг мавжуд табиий, иқтисодий, ижтимоий, социал имкониятларини ҳар томонлама кўргазмалли равишда намойиш этиш орқали уларга мамлакатнинг улкан потенциаллини кўрсата билиш
5.	Гидрология, Иқлимшунослик ва Метеорология	Фукароларни ҳаёт манбаи бўлган сувдан фойдаланиш имкониятларини, уларни муҳофаза этиш зарурлиги ҳамда иқлим иссиқлиги шароитидан келиб чиққан ҳолда ўз фаровон ҳаётини ташкиллаштиришга ўргатиш
6.	Геометеография	Фукароларни миллий, диний, жинсий, ёш, мажмавий жиҳатларини инобатга олган ҳолда, уларни анъанавий бирлик, тинчлик, тотувлик ва барқарор ривожланиш ҳусусиятларини очиб беришга йўналтириш
7.	Ҳукукий география	Фукароларда ҳукукий меъёларни теомажмуаларда таъбақалашган ҳолда акс эттириш орқали миллий адолат ва ҳудудий имконият ҳиссини акс эттириш ва ҳ.к

Кўпгина мамлакатлар катори Ўзбекистон Республикаси конституциясида ҳам табиий географик объектлар аниқ терристик объект сифатида кўрсатиб ўтилмаган. Экотерризм инсон фаолиятининг фавқулодда ёки инкирозли хавфи омил сифатида

географик нуқтани назардан ханузгача ҳеч ким томонидан таснифланмаган.

1.2.3 расм. Ўзбекистоннинг экологик раёонлари

Терризм экологик омил сифатида атроф табиий муҳитта бевосита ёки бевосита таъсир этиши мумкин. Бевосита таъсир — табиий компонентлар ёки уларнинг мажмуасига салбий таъсир этиш орқали терристиклар ўз ёвуз мақсадларини амалга оширишлари. Мисол тариқасида акустик (шовқинли) зарар — оғир куруллардан ўк отиш, ракетагадари учуриш, портлатишлар каби ҳаракатлар орқали атмосфера ҳавосини физик ифлослантириш. Экотерризм фани ва амалиётини замон талабига мос равишда яратиш ва ривожлантириш бўлуни кун талабидир.

Барқарор ривожланиш. Геотизимларнинг икки муҳим сифати — барқарорлик ва ўзгарувчанлик. Ҳар қандай геомажмуа ёки геотизим барқарор ва нормал ҳолатда шаклланадиган муайян табиий муҳитта мослашган. Кўпгина антропоген юклар унда ўз муқобилини топмайди. Геомажмуанинг «нозик ҳалқа» ва барқарорлаштирувчи омилларини географик талкиотлар орқали топиш мумкин. Маълумки, кўпгина экзотен жараёнларнинг боришда зоналикка хос биотик омиллар асосий ролни ўйнайди ва уларда табиатни ўз-ўзини тиклаш тезлиги ҳам ўз таъсирини ўтказди.

Инсониятнинг олдида турган долзарб муаммоларни ечиш учун эндиликда факат соғлом фикр юритишнинг ўзи етарли эмас, балки барқарор ривожланиш каби глобал микёсдаги экологик, сиёсий, иқтисодий ва иқтисодий шарт-шароитларни яратиш орқали кўзда тутилган дастурларнинг географик жиҳатларини ишлаб чиқишга ундайди. Албатта, барқарор ривожланиш дастурида кўзда тутилган масалалар бевосита географик таълимот эмас. Аммо уларнинг ечими Географиянинг тегишли тармоқлари билан билвосита боғланган. Шу билан бирга сиёсий, юридик, технологик ва иқтисодий характердаги энг таъсирчан ҳаракатлар ҳам, агарда улар табиий муҳитни оптималлаштиришнинг ягона илмий концепцияси асосида мувофиқлаштирилмаса, кутилган натижаларга олиб келмаслиги мумкин.

Майл-умки, амалга оширилган тор доирадаги амалий тадбирлар ижобий натижаларни тақдим этаётгандек ҳуолсада, уларда ўзаро қарама-қаршиликларни келтириб чиқарувчи ҳолатларда ҳам учрайди ва у табиатда салбий ўзгаришларни келтириб чиқаради. Шунга мисол тарикасида, гидроузел ва сув омборларининг қурилиши орқали арзон гидроэнергия олиш, дарё сувлари оқимини тўсиш орқали катта ер майдонларни сув босириш, атроф ҳудуд ҳолатининг ноқоралиниши ва баълиқ ресурсларининг йўқотилишини олсак бўлади. Демак, табиий жараёнларга ҳар қандай аралашш табиий геомажмуалардаги ўзаро алоқадорликнинг мукамал ҳисобига ва инженер-техник ечимлар ҳамда билвосита оқибатларининг илмий прогнозига асосланиши лозим.

1.3. Табиий география муаммолари

География фани қайси йўналишда (фундаментал, амалий, инновацион) ривожланмасин ўзида бир аксиомани назардан четда қолдирмаслиги керак. У ҳам бўлса барча географик фанлар асосида «Географик қобик ҳақидаги таълимот»га хос бўлган қонуниятларни ўрганишни саклаб қолиши лозим ва даркор. Акс ҳолда, юқорида санаб ўтилган географик фанлар, географик хусусиятини йўқотиб қўяди. Улар барча табиий ва иқтисодий ёки аралаш турдаги ҳодиса ва жараёнларни айнан географик қобик доирасида ёки унинг тақсономик бириккаларида ўрганиш талаб этилади.

XXI аср географияси, жумладан, табиий географик фанлар айнан инсониятнинг барқарор ривожланишига хизмат қилувчи ҳамда табиат билан жамият қонуниятларини уйғунлаштирувчи фан тарикасида шаклланиши мақсада мувофиқ. Ер қуралида «барқарор

ривожланиш» концепцияси ҳукм сураётган бир даврда географларнинг илмий ва амалий фаолияти ҳар қачонидан ҳам долзарброқдир. Агарда биз географик нуқтаи назардан XX асрни образли қилиб «Географияни табиатдан узоқлаштириб маъмуриятга яқинлаштириш даври» десак, XXI асрни «Географияни яна табиатга яқинлаштириш даври» дейишимиз мумкин. Эндиликда географларда барча табиат ва жамиятдаги жараён ҳамда ҳодисаларни бирон бир туман, вилоят, республика ёки регионал микёсда эмас, балки глобал микёсда баҳолаш, районлаштириш, прогнозлаш ва оптималлаштиришга олиб чиқиш зарурати туғилмоқда.

Мазкур фикрни давом эттирган тарзда яна бир бор А.Г. Исаченконинг, «Табиий география геоизимлар ҳақидаги таълимот сифатида, яъни география деб аталмиш тармоқланган фанлар комплексининг ядросини ташкил этади. Ушбу ядро бўлмаса, географик фанларнинг бутун тизими ўз маъносини йўқотган ва турли томонга тарқаб кетган бўлар эди»¹, — деган гапини эслатиб ўтиш жонз. Зеро геоизимлар ёки табиий географик мажмуа ҳақидаги тушунча замонавий Географиянинг фундаментал тушунчаси бўлиб, қолган фан, агар у геомажмуаларни ўрганишга қанчалик алоқадор бўлса, шунчалик географик ҳисобланади. Иқтисодий-иқтисодий география ва унинг тармоқланган фанлари ҳам бундан мустасно эмас, албатта.

Буюк рус иқтисодий географи Н.Н. Баранский² Иқтисодий география учун табиий географиянинг муҳимлигини бир неча бор таъкидлаган. Бу ҳақда бошқа иқтисодий географлар ҳам ёзишган. Масалан, Н.Н. Колосовский «Иқтисодий география — ҳақиқатан иқтисодий фан, аммо табиий билимлар (табиий муҳит) билан шунчалик боғланганки, унинг назарий таянчи бўлиб табиий билимлар (Табиий география) ҳам ҳисобланиши шарт»³. Ю.Г. Саушкин (1973) кўра, Иқтисодий география Табиий география томонидан ўрганиладиган, турли масштабдаги табиий мажмуаларнинг ривожланиш қонуниятларига суяниши лозим.

Б.Н. Семеновский (1968) Иқтисодий география ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва жойлаштиришни маълум географик муҳит шароитларида, яъни ландшафтларда ўрганади ва ўз олдидаги

¹ Исаченко А.Г. Развитие географических идей. — М.: «Масла», 1971. — С. 416

² Баранский Н.Н. Исследования в области географии. — М.: «Масла», 1980. — С. 123-128.

³ Колосовский Н.Н. Научные проблемы географии. № 37. — М.: «Вопросы географии», 1955. — С. 48-49.

вазифаларни Табiiй география маълумотларига таъминмасдан еча олмастганини уқтиради.

Агарда Иқтимоий ёки Иқтисодий география ўз қонуниятларини муайян маълумрий бирликлар доирасида (табiiй бўлиналарсиз) ҳал этса, уни иқтисодий-социал ёки иқтимоий фанлардан ҳеч қандай фарқи қолмайди. Худди шундай ҳулосани Геоэкологията (Географик экология) тегишлидир. Бу эса Рио-де-Жанейро (1992) ва Йоханнесбург (2002, 2012) шаҳарларда бўлиб ўтган халқаро анжуманларда қабул қилинган «Барқарор ривожланиш концепцияси»га жуда мос тушади. Чунки чўлланиш, шўрланиш, радиоактив ифлосланиш, азон қатламнинг емирилиши, океанларда планктонларнинг йўқолиб бориши маълумрий чегараларга эмас, балки табiiй географик чегаралар микёсида кечяётган салбий экологик жараён ва ҳодисалардир. Уларнинг олдини олиш ёки уларга нисбатан муҳофаза чораларини қўллаш муайян виждот, давлат ёки давлатлар микёсида эмас, балки халқаро ҳамжамиятнинг глобал ва регионал ҳаракатлари орқали бартараф қилиниши мумкин.

Фанларни таснифланиш белгиларига кўра Табiiй география географик фанларнинг назарий асосларини белгилаб бериши лозим. Назарий асос эса Географиянинг объекти, предмети, ўзига хос тадқиқ қилиш ва таълим бериш хусусиятлари, изланиш методологияси ва методлари, бошқа фанлар ҳамда амалиёт билан боғланганлиги, Географиянинг умумий қонуниятлари, унинг келиб чиқиш тарихи ва истиқболли йўналишлари, географик фанлар тизими, географик районлаштириш ва оптималлаштириш, географик онг ва маданият қаби бир қатор масалаларни кўриб чиқади.

Санаб ўтилган масалалар Табiiй географиянинг чегарасидан чиқиб кетяпти-ку, деган ўринли эътирозлар билдирилиши мумкин. Ҳа бундай масалалар Гидрологияда, Иқтимоий ва Иқтисодий Географияда, Картография ва Геодезияда, Иқлимшунослик ва Геокадастрда, Ҳукукий ва Социал географияда ҳам кўрилиб чиқилади. Лекин улар умумгеографик хусусиятларни умумлаштирувчи ягона назарий асосни, яъни географик фанларни ягона мақсад сари хизмат қилириш имкониятини очиб бермайди.

Бундай мақсад ва вазифалар Ер билгилари фанларида эмас, балки География назариясида умумлаштирилиши ва тадқиқ қилиниши зарур. Шундан келиб чиққан ҳолда ўзР ОАҚдаги географик фанлар ихтисослик шифрида 11.00.01—География назарияси ва тарихи, 11.00.02—Табiiй география, деб ўзгартаришлар киритиш мақсадга мувофиқдир. Чунки Ландшафтлар геокимёси ва

геофизикаси табiiй географик тадқиқотларнинг бир қисми, ҳолос. География назариясининг асоси бўлиб Табiiй география қисобланади, лекин ундан ҳам кенгрок ва чуқуррок назарий ва илмий масалаларни кўриб чиқади.

Ландшафтлар геофизикаси ёки Ландшафтлар геокимёси табiiй географик тадқиқотлар туркумига қиради. Бунни ҳозирча, шўролар давридан фарқи, Ўзбекистонда алоҳида бир изланиш шифри қилиб кўрсатиш мақсадга мувофиқ эмас.

Умуман олганда, Табiiй географиянинг асоси бўлиши Умумий Ер билгидан фарқи География назарияси ва тарихи фанини ривожлантириш ва География мутахассисликлари учун мазкур ўқув предметини жорий қилиш давр талабидир. Бу албатта буғунми эртани содир этилишига ишонаман, агарда География мустақил фанлар тизими сифатида ҳаётда сақланиб қолинса.

Фикримизча, барча географик тадқиқотлар заминида географик районлаштириш ётмоғи лозим. Ушбу тақсономик бирликларда эса иқтисодий, иқтимоий, сиёсий ва экологик изланишларни олиб бориш мақсадга мувофиқ. Шундангина ҳеч бир сиёсатчи, иқтисодчи, ҳукуқшунос, эколог, социолог географик тадқиқот объектини «Географиядан тортиб ололмайди». Энг асосийси, шу тарика табиат ва жамият қонуниятларининг уйғунлигига эришиш мумкин. Ва аксинча, табиат билан жамиятнинг қарама-қарши қўйиш, ҳаммаиизга маълумки, инсонларни ўраб турувчи ва унинг яшаш макони — атроф-муҳит ҳолатини инкирозга олиб келмоқда.

Шундан келиб чиққан тарзда География географик қобикни ўрганиш объекти сифатида «янги ерларни очиш ва уларни тасвирилаш», «уларни муайян бир кўрсаткичлар асосида районлаштириш ёки баҳолаш» давридан ўтди. Эндилкида География «очилган» ва баҳоланган географик қобикни сақлаб қолиш, яъни муҳофазалаш, бўзилган жойларини қайта тиклаш ва улардан оқилгона фойдаланишни оптималлаштириш масалаларини табиат қонуниятлари билан уйғунлашган тарзда олиб бориши лозим. Географик фанлар йўналишлари ўз илмий тадқиқотларини табiiй географик районлаштириш ва баҳолашдан олиб қочмасликлари лозим. Акс ҳолда ушбу изланишлар ўзининг соф географик хусусиятини йўқотиб қўяди.

Бунга қўйгина олимлар эътироз билдиришлари мумкин, ҳар қандай иқтисод, сиёсат, социал ва иқтимоий кўрсаткичлар муайян маълумрий ҳудудларда акс этирилади. Уларни табiiй чегаралар бўйича олиб бориш имконияти йўқ. Ҳа бу жуда отир масала, лекин

2002 йил Йоханнесбург ва 2015 йил Нью-Йорк шаҳарларида бўлиб ўтган халқаро Конференция ҳамда Саммитда БМТнинг 160 дан зиёд мамлакатлардан келган давлат ва ҳукумат раҳбарлари, нодавлат ташкилотларнинг намояндлари, бизнесменлар ва олимлар «Барқарор ривожланиш концепцияси»ни яна бир бор энг мақбул ривожланиш йўли деб топдилар. Барқарор ривожланиш эса иқтисодий, иқтисодий, институционал ва атроф-муҳит муҳофазаси муаммоларини муайян табиий бириклар чегарасида узвий боғланганлигини эътироф этдилар. Мазкур муаммоларнинг бирини иқкинчисидан ажратиб бўлмаслигига иштирокчилар яна бир бор ишонч ҳосил қилишди. Факатгина бирон бир маъмурий ҳудудда иқтисодий, ижтимоий, социал, сиёсий масалаларни ҳал этиб бўлмаслигига бутун инсоният тушуниб етмоқда. Улар табиий чегарлар микёсида ҳал этилиши лозим.

Масалан, экологик муаммолар тоифасига кирувчи Орол муаммосини факатгина икки давлат — Қозоғистон ва Ўзбекистоннинг ҳаракатлари орқали ҳал этиб бўлмаслиги, муаммонинг глобаллашгани ва бутун инсониятнинг таъшиши эканлиги сир эмас. Ёки тоғ ва чўл ҳудудларида аҳолини иқтисодий муҳофиза қилиш ва иқтисодий жихатдан ривожлантириш муаммоларини факатгина «нозиқ» табиат ва унинг бойликлари ҳисобига ечиш асло мумкин эмаслиги ҳам бarchага аён. Бу ўринда 2009—2010-йиллари Марказий Осиёда юзага келган гидроэнергетик муаммоларни кўрсатиш мумкин. Амударё хавзасига кирувчи, лекин Тожикистон Республикаси ҳудудидан оқиб ўтувчи Вахш дарёсида 2016 йилнинг октябр ойидан қурилиши бошланган Ротун, Сирдарё хавзасига кирувчи, лекин Қирғизистон Республикаси ҳудудидан оқиб ўтувчи Норин дарёсига қурилиши бошланган Қамбарота-2 ТЭСларини ишга тушириш Орол хавзаси дарёларининг сув режимини ўзгартириб юбориши оқибатида юзага келиши мумкин бўлган минтақадаги давлатлар ўртасидаги сиёсий зиддиятларни алоҳида таъкидлаш жоиз.

БМТнинг 55/2 резолюцияси билан 2000 йил 8 сентябрда қабул қилинган «БМТнинг минг йиллик декларацияси»нинг 1 қисм 12-моддасида «Биз, давлат раҳбарлари ва ҳукуматлар ... мингйиллик арафасида тинч-тотув яшаш, тарақиёт ва адолатли ҳаётнинг асоси сифатида яна бир бор Ташкилот ва унинг Низомига катъий амал қилишимизни тасдиқлаб, ... биз ўзимизнинг жамоамиз ҳамда бутун инсоният олдидати глобал бўрчимизни ҳис этган ҳолда шахсий ва

жамоавий жавобгарлик принципларига амал қилишни эътироф қиламиз»¹, деб битилган.

Тожикистон Республикаси ҳудудидан қурилиши бошланган Ротун ТЭСи тўғрисида кўрсаткичлари

- Баландлиги -335 м. (Солиштириш учун Ер қуралидаги энг баланд ТЭС тўғрисида: Канадада Майка тўғриси - 244 м; АКШ Орол тўғриси - 224 м; Туркияда Кебан тўғриси - 203 м).
- Тўғон деворининг қалинлиги: тўби бўйича - 1500 м, устки қисми бўйича - 20 м.
- Нормал димланмиш сатҳи - 302 м.
- Фойдасиз ҳажм сатҳи - 205 м.
- Лойихадаги сув ситими: тўлғи - 19.0 млрд. м³, фойдаланси - 8.6 млрд. м³.

Мазкур халқаро принцип БМТнинг табиатни муҳофиза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг узок мудатта бешиланган стратегик йўналишидир. Бундан келиб чиққан тарзда ҳар бир БМТ аъзоси ва муайян бир минтақадаги мамлакатлар ўз миллий ёки минтақавий экологик қонунчилигини айнан шу йўналишда қанда асосда ишлаб чиқишни мақсад қилиб қўйиши тасдиқланган. Марказий Осиё давлатлари ва регионал ташкилотлар бундан истисно эмас, албатта.

Халқаро экологик муносабат принциплари айнан табиат ва жамият қонунийларини ўйналантиришга йўналтирилган. Акс ҳолда улар нозкологик принциплар дея эътироф этилади. Зеро, табиат қонунийлари — кишиларни ўраб турувчи атроф табиий муҳитда кечаётган ҳодиса ва жараёнларнинг жамият қонунийларига бўйсунмайдиган ва кишилар фаолиятисиз ҳам намоён бўла оладиган кечинмаси. Жамият қонунийлари эса кишиларнинг хатти-ҳаракатларини (ёинки бирон-бир объектга нисбатан муносабатини) белгилайдиган ижтимоий меъёрлар йиғиндисидир. Ижтимоий муносабат нафакат юридик тусдаги ҳуқуқий меъёрлардан, балки урф-одат, анъана каби миллий қадриятлардан ҳамда инсон маданиятидан ҳам келиб чиқади. Буларнинг барчаси Табиий географиянинг мазмун ва моҳияти, объекти ва предметида жуда мос тушади.

Ер қуралида «Барқарор ривожланиш концепцияси» ҳукм суратган бир даврда географларнинг илмий ва амалий фаолияти ҳар

¹ *Вестерный саммит по Устойчивому развитию: основные итоговые документы.* — Алматы: РЭЦ, 2003.— С. 9.

качонгидан ҳам долзарброқидир. Адабатга, бир илмий изланиш доирасида глобал микёсдаги географик муаммоларни ҳал эта олмагани мумкин. Лекин ушбу кичик тадқиқот катта ишнинг бир қисми, тўлдирувчиси ёки бошловчиси бўлмоғи даркор. Бунинг учун эса географик тадқиқотлар кўлами кенгайишни ва интеграллашуви талаб этади. Давлатлар мустақиллиги асло фанларни ва, айниқса, табиий фанларни давлатлар чегарасида «ўзлиб қолиштига» олиб келмаслиги керак. Амударё ёки Сирдарё сувларини фақатгина Ўзбекистондан туриб муҳофаза қилиш ёки улардан оқилонга фойдаланишни амалга оширишнинг иложи йўқ. Табиатда кечаётган кўпгина жараён ва ҳодисалар барча табиий географик комплексларга озми-кўпми ўз таъсирини ўтказди. Улар ягона геомажмуа ёки, геоизимларда туради. Инсон ва унинг уюлмаси жамият, сўзсиз, ушбу табиатга ўз салбий ёки ижобий таъсирини ижтимоий, иқтисодий, социал, сиёсий ва ҳукукий фаолият жабҳалари орқали ўтказди.

Табиий географиянинг географик фанлар таркибида муҳим ўрин тутанлигини инкор этмаган ҳолда, буғунги кунда географик фанлар тизимининг назарий асосларини Табиий географияда эмас, балки фундаментал умумлаштирилган географик фан — География назарияси ва тарихида олиб чиқиш керак. Унда Географиянинг бошқа фанлар ўртасида тутган ўрни, қарашлар ёки концепциялар тарихи, географик фанлар таркибидаги йўналишларнинг аниқ таснифи (классификацияси, умумий ва хусусий географик фанлар объекти ва предмети, ҳар бир географик йўналиш ва фанлар учун пухта ишлаб чиқилган методологик асос ва тадқиқот методлари, географик онг ва маданиятнинг шакллантириш, географик таълим асослари каби масалалари ҳамда унинг истиқболли йўналишлари умумлашган ҳолда акс этиши лозим. Шунинг учун ҳам ушбу фан географик фанлар тизимининг ядросидан жой олади, деган умиддамиз.

Бошқа фанлар тизимида умумназарий асослар ва тарихи қай даражада ҳал этилган. Бу ўринда Географияга турдош бўлган экологик фанлар тизимини олайлик. Унда (Гржемик, 1988; Холлиев, Икитов, 2004) умумий экологиянинг тадқиқот йўналишлари экология тушунчаси, унинг объекти, предмети, методологияси ва методикаси, экологик омиллар, экологик қонунлар ва қонуниятлар, экотизим ва биосфералар ҳақидаги маълумотлар, экологик фанлар тизими, атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг амалий ва назарий жиҳатларини ёритиб беради ҳамда унга оид тадқиқотларни олиб бормоқда. Худди шу каби тадқиқотлар Юриспруденция, Иқтисод,

Физика каби фанлар тизимида амалга оширилмоқда. Фақатгина уларда «умумий» деган кўшимча сўз ўрнига бошқа синоним сўзлар ёки атамалар ишлатилади. Масалан, Юриспруденцияда — «Давлат ва ҳуқуқ назарияси» (Бобоев, Исмолов, Одиқориев ва 6., 2000; Одиқориев, 2009; Саидов, Тожионов, 2001), Иқтисодда — «Иқтисод назарияси» (Бекнозов, 2005) деб аталади.

Демак, Географияда ҳам ўзга фанлар тажрибасидан келиб чиққан тарзда, географик фанларни бирлаштиришга хизмат қилувчи назарий асосни «География назарияси» ёки «География назарияси ва тарихи» фанлари орқали ҳал этиш мумкин. Географик фанларни турмушаштириш жараёнининг кейинги босқичида уларнинг тадқиқот қирқерига қараб иккита мақсадга мувофиқдир. Булар, ўз навбатида, тадқиқот объекти ёки предмети қараб бир неча географик фанларга бўлинади. Аммо бошқа фанларда бўлгани каби, замонавий Географияда ҳам инсон ақл заковати, концепцияси, қолаверса, эҳтиёжлари жадал суратларда ўсиб бораётгани сари изланишлар ва тадқиқотлар кўлами ҳам кенгайиб бораверади.

Табиий географик фанлар тизимидаги Табиий география ўз тадқиқот предмети доирасида муҳим масалаларни ҳал этишга қаратилган. Лекин у буғун географик фанларнинг, хаттоки табиий географик фанлар — Биогеография, Тупроқлар географияси, Геоморфология, Иқлимшунослик, Қуруқлик гидрологияси, Ландшафтшунослик, Палеогеография кабиларнинг назарий ва амалий томонларини очиб бера олмайдн. Чунки Табиий география ҳам улар билан бир қаторда табиий йўналишдаги географик фанлар туркумидан жой олади ва ўзининг мустақил назарий асосига эгадир.

Оқорида айтиб ўтилган ҳолатлардан келиб чиққан тарзда Табиий география ўзининг фан ва таълим тизимини қайтадан кўриб чиқиши лозим. Табиий география барча географик фанлар тизимининг фундаментал асоси ҳисобланади, лекин умумий географик қонуниятларни очиб бера олмайдн. Шунинг учун ҳам географик фанлар тизимида 11.00.01 — «Табиий география» эмас, 11.00.01 — «География назарияси ва тарихи» шифри туриши лозим.

1.4. Географик, жумладан табиий географик қарашларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши

Ҳар бир фаннинг пайдо бўлиши ва унинг ривожланиши нафақат амалиёт талаблари, балки тегишли билим соҳасининг тарихи билан қам белгиланади. Чунки тарих ҳусусан фан тарихини илмий таҳлил

килиш ўша фанларга аниқ, мақсад ва вазифаларни ўз олдига қўйишда сабоқ беради. Тарих илмида эътиборланган марраларни қайтармаган тарзда, янги фан ютуқларига қараб интилишда энг тўғри ва қисқа йўлни кўрсатади. Фан назариясининг шаклланиш жараёнида илмий ғоялар ёки қарашлар тарихи катта аҳамиятга эга. Зеро, инсон томонидан унинг атрофидаги Ер юзаси табиати ва ижтимоий-иқтисодий ҳолатининг географик жиҳатларида оид билимларнинг тўпланиши Географияни инсон илмий тараққиётининг асосий жабаҳаридан бири бўлиб шаклланишга олиб келди.

Табиий географик қарашларнинг даврийлиги — географик қобқ, доирасидаги табиий геомасжмалар ҳолати, унда содир бўлаётган ҳодиса ва жараёнларнинг муайян вақт мобайнида тарихий ўзгаришга нисбатан муносабатини шимий асосда билдириш.

Географията оид тақлиф этилаётган қарашлар ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолгани йўқ, албатта. Географик қарашларнинг узок ўтмиш тарихи бор. Унинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва шаклланишини, одадда, географик тадқиқотларни муайян бир давларга ажратиш орқали тадқиқ қилинади (Мукитанов, 1985).

Географик қарашлар даври — ўзига хос географик қарашлар ҳужм сурган вақт бирлиги ёки хронологик босқич.

Табиий географик тадқиқотларни даврлаштириш нуқтаи назаридан ушбу масалага қарайдиган бўлсак География тарихи турли тадқиқотчилар томонидан ҳар хил талқин қилинган ҳамда турлича ривожланиш давларига ажратиб ўрганилган. Мазкур қарашларни даврийлаштириш изланувчининг ўз олдига қўйган мақсад ва вазифаларидан келиб чиққан тарзда амалга оширилган ва қўпинча, ўша даврнинг ижтимоий-снёсий муҳити учун хизмат қилган ёки муайян бир давлатнинг бошқарув функциясини бажаришга ёрдам берган. Биз ўз тадқиқотларимизда қуйида келтирилган тарихий географик даврий таснифлашни инкор этмаган ҳолда, ўз мақсадимиз ва вазифаларимиздан келиб чиққан тарзда уларни талқин қилишга ҳаракат қилдик

Умумий Ер билими нуқтаи назардан географик қарашларнинг тарраққиёт босқичларини Л.П.Шубаев (1975) 9 та даврга ажратган:

1. Географик билимларни дастлабки тўпланиш даври (э.а. VII асргача).

2. Қадимги Греция ва Римда География фанининг пайдо бўлиш даври (э.а. VII — эракизнинг IV асрларигача).

3. Ўрта асрдаги ilk християн-догматик География ва географик қашфиётлар даври (эракизнинг V—VI асрлари).

4. Ўрта асрларда географик билимларнинг кенгайиш даври.

5. Буюк географик қашфиётлар даври.

6. XVIII асрда Ер юзасининг ўрганиш ва географик билимларнинг ривожланиш даври.

7. XIX асрда Ер юзасининг тадқиқ қилиш ва Географиянинг ривожланиш даври (1871 йилгача).

8. XIX аср охири ва XX асрда (капиталистик мамлакатларда) географик тадқиқотлар ва Географиянинг ҳолатини белгиловчи давр.

9. Социализм даврининг диалектик-материалистик географияси.

Л.П.Шубаевнинг География фанининг ривожланиш босқичларини ажратишда: 1) табиий географик қарашлар нуқтаи назардан эмас, балки Умумий Ер билими қоидаларига мувофиқ равишда ажратилганлигини; 2) хронологик босқичларни аниқ даврий мудатлар асосида кўрсатилмаганлигини; 3) табиат—жамият эмас, балки факатгина жамият қонуниятларидан келиб чикувчи мафкуранинг устуворлигига таянганлигини; 4) европалик тадқиқотчилар томонидан янги ерларни очилишининг кўп ва қамлигига қараб босқичларга ажратилганлигини; 5) янги тарихий даврни инобатга олмаганлигини; 6) «Европентризм», яъни ҳамма географик тадқиқотларни Европа китъаси давлатларининг тарихи билан боғланганлигини ва европаликлар нуқтаи назардан мазкур масалага ёндашганлик ҳолатларини яққол намоён бўлиши кўриниб туради.

Ю.Г.Саушкин (1976) География тарихини географик қашфиётлар тарихи билан боғлаган ва уни 8 та даврга ажратган:

1. Аниқ ёки классик давр (эракизнинг III асригача).
2. Ўрта асрлар даври (XV асргача).
3. Уёонши ёки ренессанс даври (XV — XVI асрлар).
4. Бўржуа инқилоблари даври (XVII — XVIII асрлар).
5. Капиталистик санаятнинг ривожланиши ва фан-техниканинг беқийс ютуқлари даври (XIX аср).
6. Ишлаб чиқаришнинг гигант марказлашган даври (XIX асрнинг охири - XX асрнинг бошлари).
7. Октябр инқилобидан иккинчи жаҳон урушининг нўҳоясигача бўлган давр (1917—1945 йиллар).

8. 1945 йилдан кейинги давр.

Ю.Г.Саушкин географик карашларнинг ривожланиш босқичларини даврларга ажратди: 1) ягона бир таснифий мезоннинг етишмаслигини, 2) иктисодий ва тарихий ривожланиш даврларини географик карашлар билан қўшиб юборилганлигини, 3) фан ва техника жадал ривожланган кейинги 65 йиллик энг янги даврни битта даврга киритилганлигини, 4) мафкуранинг ўсгунворлигини, 5) «Бароцентризъм» қондасига таянганлигини; 6) масалата факатгина СССР тарихи нуктаи назардан ёндошланлигини кўраманг.

А.Г.Исаченко (1971) Географиянинг ривожланиш босқичларини мазмун жисҳидан 4 та даврга ажратди:

1. Ёр сайёрасининг умумий ҳусусиятлари ва унинг юзасининг асосий табиқ таффовуларини аниқлаштириш даври.
2. Ёр табиқати алоҳида элементларининг ўрғаниш даври.
3. Табиқат ва жамият ўртасидаги ўзаро алоқаларни аниқлаштириш даври.
4. Географик мажмуалар ёки геотизимларни тадқиқ қилиш даври.

Мазкур даврийлаштиришда муаллиф муайян вақт бирлигига ўз эътиборини қаратмаганлигини таъкидлаб ўтиш жоиз. А.Г.Исаченко географик карашларнинг тарихий ривожланиш даврларини кескин вақт четралаари билан ажратиб шарт эмас деб ҳисоблайди. Даврийлаштиришнинг ўзи муайян вақт бирлиги эканлигини инкор этади. Лекин унинг ютуғи илк бор географик тадқиқотларнинг концептуал йўналиш даврларини умумлаштирган тарзда таснифлашни амалга оширди.

В.А.Шальнев (1999) умумгеографик муаммоларнинг ечимига қараб географик даврийлаштиришни 8 та босқичга бўлиб ўрганган. Олим фан ва техниканинг жадал ривожланиш даврини, яъни XX асрни унга бўлганлиги билан бошқалардан ажратиб туради:

1. Энг янги давр *Географияси* ва унинг инкўрозли даври.
2. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги реконверсия ва географик модернизм даври.
3. Географик тадқиқотларни экологизлаштириш, зуманитарлаштириш ва глобаллаштириш даври.

Мазкур таснифлашда В.А.Шальнев Географияни мафкуралардан холилиги, евроцентризмининг бирламчи кўрсаткич эмаслиги ҳақида ҳолис фикр қоритган ҳамда бир неча назарий қарашларни умумлаштиришга уринган. У умумгеографик фан предметида даврийлаштиришнинг илмий асоси сифатида қараган. Лекин олинган

маълумотлар ва даврларга ҳулоса беришда шарқ, җумладан ўрта Осиёлик алломаларининг географик қарашларига ўз эътиборини қаратмаган.

М.М.Голубчик ва С.П.Евдокимовлар (2003) сайёрамиз илмий географик манзарасининг шаклланиш тарихини амалиётга билашган тарзда 4 та даврга ажратиб ўрганишгани:

1. Қадимдан то ХVII аср ўрталаригача бўлган давр.
  2. ХVII аср ўрталаридан XIX аср ўрталаригача бўлган давр.
  3. XIX аср ўрталаридан XX асрнинг 20-йилларигача бўлган давр.
  4. XX асрнинг 20-йилларидан ҳозиргача бўлган давр.
- Бу билан М.М.Голубчик ва С.П.Евдокимовлар ўтмишдаги ўзоқ географик тадқиқотлар босқичини ҳамда тез ривожланган ва табақалашган XX — XXI асрларни бир даврга ажратиб кўрсатишган. Лекин амалда эса айнан ушбу даврларда географик қарашлар ўзининг турли-туманлиги билан энг юқори кўрсаткичга чиққанлигини инобатдан олмаганлар.

Ўзбек географ олимларидан Р.У.Раҳимбеков ва З.Н.Донцова (1982) ўрта Осиё табиқати ва табиий географик тадқиқотларини тарихий жисҳидан нисбатан кензроқ ўрганишган. Ушбу олимларнинг даврийлаштиришлари юқоридати олимларга қараганда олдинроқ кўринишга эга:

1. Ўрта Осиё ва унинг табиқати ҳақидаги энг қадимги масавурулар даври (эрамининг V асригача).
  2. Ўрта Осиё тўғрисидаги табиий географик масавуруларнинг ўрта асрларда ривожланиш даври (V-XVII асрлар).
  3. Ўрта Осиё ҳақидаги табиий географик масавуруларнинг XVIII асрдан XX аср бошигача ривожланиш даври.
  4. Ўрта Осиё табиқатининг шўро даврида ўрганилиш даври.
- Р.У.Раҳимбеков ва З.Н.Донцоваларнинг географик қарашларни даврийлаштириши ўрта Осиё ҳудуди учун тўпланган маълумотларни таҳлил қилиш ва уларни умумлаштириш нуктаи назардан ижратилган, ҳолис.
- Қозоқ халқининг академик географ олимиси А.С.Бейсенов¹ (1982) Қозоғистон табиқати ва табиий географик тадқиқотларини 4 та тарихий босқичга бўлган:**
1. Қозоқлар ери ҳақидаги дастлабки географик маълумотлар даври (эрамининг XVI асригача).

¹ Бейсенов А.С. Исторические основы географических исследований Казахстана.- Алматы: Кийингги, 2001.-280 с.

2. Козовистон хурдони табиӣ-географик изланиш даври (XVI—XIX асрнинг биринчи ярми).

3. Қозоғистон хурудини доимий табиий географик тадриқ қилиш даври (XIX асрнинг иккинчи ярмидан то 1917 йилгача).

4. Козогистон табиати ҳақидаги табиатиноос олимпар асарларида табиий-географик зоя ва конкуренциялирини Ривожлантириш дивари (1919 йилдан то ҳизиргача).

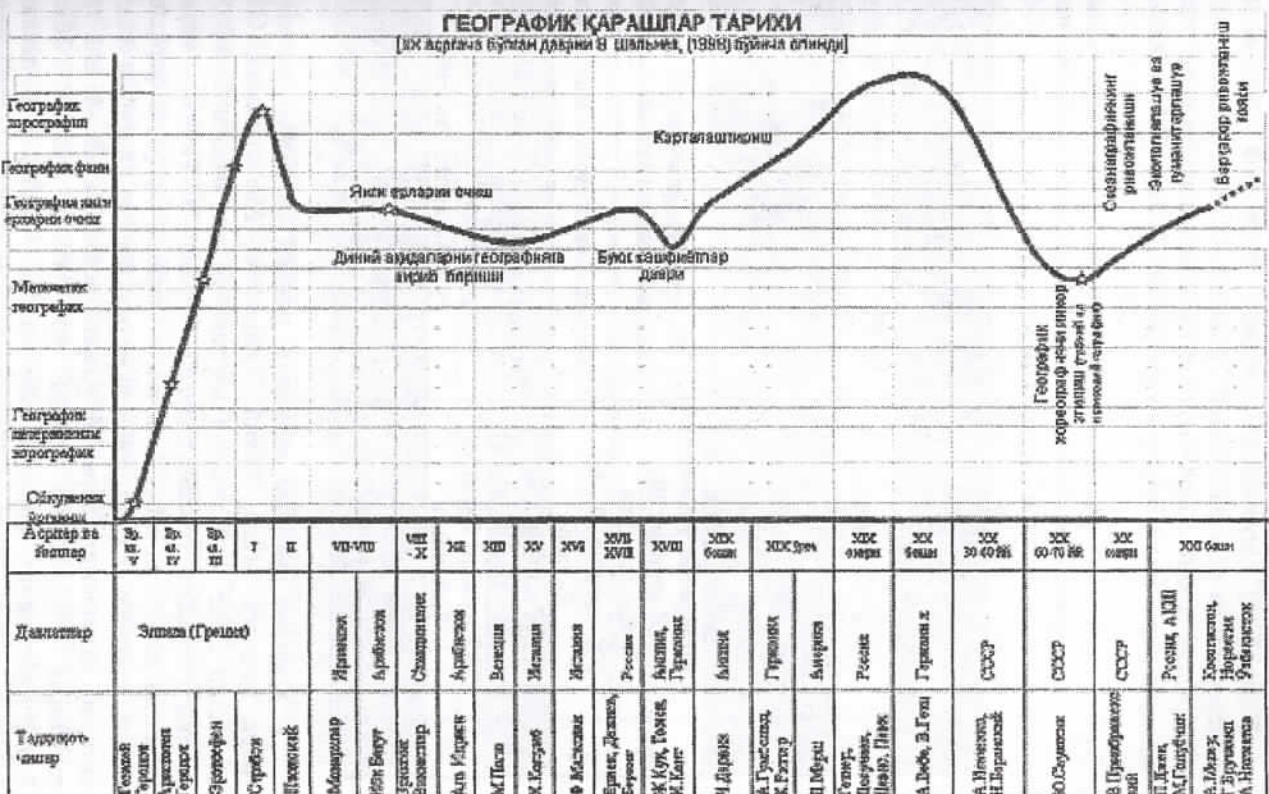
Минг афруски бундай даврийлиштиришда ҳам бир қатор камчиликлар мавжуд: 1) фақатгина Қозоғистон доирасидан чиқиб кета ололмаганилиги, 2) унда ҳам ягона бир илмий таcнифий мезоннинг етишмаслиги, 3) фан ва техника жадал ривожланган кейинги 100 йиллик янги даврни битта даврга киритилганини, 4) мафҳуранинг устуворлигини, 5) «Русцентризм» қондасига таянганлиги.

Қаранки Ұзбекистоннинг ва қозоғистонлик олимлар бу ҳолатда ҳам ўз тадқиқотларини ўрта Осиё чегарасидан чиқиб кетмаган тарада олиб боргандари кўрамиз. Бундай ҳолатни биз мажкур монографиянинг кириш қисмида айтиб ўтганимиз бежиз эмаслигини кўрсатади.

Табиий географик қарашларни давратштириш изланувчининг ўз олдига қўйган мақсад ва вазифаларидан келиб чиққан тарзда амалга оширилган ва аксарият ҳолларда ўша даврнинг ижтимоий-сиёсий муҳити учун хизмат қилган ёки муайян бир давлатнинг бошқарув функциясини бажаришга ёрдам берган (1.4.1-расм).

Юқорида таҳлил қилинган географик тадқиқотлар ва қарашларнинг ривожланиши даврларига оид маълумотларни яна ўқىлаб муаллифларнинг илмий асарлари орқали таҳлил қилиш мумкин. Лекин биз ўз олдимиқта Географиянинг Табиий географияга оид ривожланиш босқичларини қиссий, анализ ва синтез методларини қўллаш орқали муайян даврларга ажратиб олишни мақсад қилиб қўйдик. Табиий географик қарашларнинг ривожланиш ва шаклланишш даврларини биз айнан табиий географик қарашлар нуктаи назардан қараганимизни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. Бизнинг тадқиқотимиз географик қарашларнинг ривожланиш ва шаклланиш даврларини қуйидаги принциплар асосида амалга оширади:

- масштаба «Евроцентризм» ёки «Русцентризм» нўқтаи назардан ёндашмаслиги;
- мафкура эмас, географик қарашлар таълимининг ўсативорлиги;
- масштаба хронологик ёндашиши;
- географик фан, таълим ва амалиётнинг реал ҳолатини янбатга олиши.

Географик, жумладан табийй географик карашларнинг ривожланиш ва шаклланишнинг хронологик босқичларини, юқорида келтирилган илмий даврларниш принциплари таянган тарзда, 8 та даврга ажратишни мақсадга мувофиқ деб билдик (1.4.1-жадвал).

1.4.1-жадвал
Географик карашлар ривожланишнинг хронологик босқичлари
ва даврларнинг номланиши

№	Хронологик босқич	Даврларнинг номланиши
1.	Э. а. VI-V асрлар	Қадимги дунёдаги маҳаллий табийй географик тасаввурлар даври
2.	Э. а. VI-V асрлардан то эрамининг IV асригача	Антик табийй географик тасаввурлар даври
3.	IV асрдан XVVI асрнинг ўртасигача	Шарқ ва Ғарб ўғвоиш ва «Буюк географик кашфиётлар» даври
4.	XVII асрнинг ўртасидан XX асрнинг 30-йилларигача	Географиянинг муस्ताқил фан ва таълим сифатида шаклланиш даври
5.	XX асрнинг 30—60-йиллари	Географиянинг тармоқлашуви даври
6.	XX асрнинг 70-йилларидан XXI асригача	Географиянинг экологизацияшуви даври
7.	XXI асрнинг биринчи ўнйиллиги	Географиянинг глобаллашуви ва гуманитарлашуви даври
8.	XXI аср иккинчи ўнйиллиги	Географиянинг барқарор ривожланишга йўналтирилганлик даври

1. *Қадимги дунёдаги маҳаллий табийй географик тасаввурлар даври* қадимги Миср, Хитой, Ҳиндистон, Месопотамия, Олд ва Марказий Осиё цивилизацияи марказларидаги маҳаллий микёсдаги табийй географик тасаввурлардан бошланади. Гарчанд мазмунан табиатда кечаётган ҳодиса ва жараёнларнинг ҳудудий фарқланиши оғзаки, кейинчалик ёзма равишда метафизик ёки фалсафий жихатдан эътироф қилинишига қарамай, уларни моҳиятан, айнан, илк табийй географик тадқиқотлар даври деб аташ мумкин. Масалан, Зардуштийларнинг қадимги ёзма манбаи Авестода 16 давлатнинг ўзига хос табиати ва унинг ҳусусиятлари атрофича ёритиб берилган (Авесто, 2001). У пайтда Геопогия, География каби табийй фанлар

фалсафа фанининг бир қисми сифатида қаралган. География фанини муस्ताқил фан сифатида шаклланишга хизмат қилган бу даврда табиатшунослар ўз юртига ёки яшаш жойига тааллуқли бўлган табийй географик маълумотларни тўплаш, уларни содда кўринишда тасвириаш билан шугулланганлар.

Изданувчилар бошлангич табийй географик билимлар тўплаш орқали табийй жараёнларни илҳойлаштиришга қарши турганлар. Бу давр космоцентризм ва олам тузилишнинг бирлиги дунёқарашига асосланган, ягона табийй фанлар орқали фалсафани (натурфилософия) вуждутга келиши билан характерланган тарихий географик босқичдир.

2. *Антик табийй географик тасаввурлар даври* айнан рим ва грек цивилизацияси билан боғлиқ ҳолда ривожланган. Унда География муस्ताқил фан сифатида эътироф қилина бошланди. Ер юзаси турли минтақалари ҳақида географик маълумотларнинг тўпланиши Умумий географияни шаклланишга ва Тасвирий мамлакатшунослик йўналишининг пайдо бўлишга олиб келди. Асосий эътибор Ер юзаси ташқи ҳусусиятларининг даврий ўзгаришини тасвирилашга қаратилган эди.

Эратосфен ва Птоломейлар Географияни муस्ताқил фан сифатида юзага келтирилди. Ер шакли, иссиқлик минтақалари, қуруқлик ва денгизларнинг ўзаро муносабати ҳақидаги ғоялар ривожланди.

Эратосфен, Страбон ва Птоломейлар Географияни муस्ताқил тадқиқот йўналиши сифатида юзага келтирилди. Бу даврда Ер шакли, иссиқлик минтақалари, қуруқлик ва денгизнинг ўзаро муносабати ҳақидаги ғоялар ривожланди. Табийй географик ёзма маълумотлар Умумий тасвирий география таркибига кечган. Улар ҳудудлар табиати ҳақидаги маълумотлар Мамлакатшунослик ҳамда ўлкашунослик характеридаги тасаввурлар эди. Бу тарихий босқичнинг классик географик ишларига: Геродотнинг (эр. аввал 485—425 йй.) «Тарих тўққизта китобда», Аристотелнинг (эр. аввал 384—322 йй.) «Метеорология», Эратосфеннинг (эр. аввал 276—194 йй.) «Географик дафтар», Страбоннинг (эр. аввал 64—эр. кейин 23 йй.) «География», Птоломейнинг (90—160 йй.) «Географиядан кўлланим» асарлари кирди. Страбон ҳудудий районлаштиришга асос солган, Табийй географиянинг пайдо бўлишини тасвириловчи камерал маълумотлар тўпланган (Муқитанов, 1985; Шальнев, 1999).

3. *Шарқ ва Ғарб ўғвоиш ва «Буюк географик кашфиётлар»* даврида ижтимоий ҳаёт миллий маданиятнинг шаклланиши ва жаҳон динлари мафҳурасининг қучайиши босқичига тўғри келди. Табийй географияда Минтақавий мамлакатшунослик ривожланди ёки янги

очилган ерларни ҳудудийлик жиҳатдан тасвирланди. Табиий географик тадқиқотлар ўз характерига кўра бири иккинчисидан тубдан фарқ қилмайдиган изланишлар орқали ифода этилган. Шарқ ва Ғарб уйғониш даври ҳам бундан истисно эмас эди.

«Буюк географик кашфиётлар даври»га хос равишда Картография мустақил фан ва таълим соҳаси сифатида ривожланди. Янги материк ва океанлар кўрсатилган дунё карталари яратилди. Карталарни тайёрлайдиган ва кўп нуسخада нашр этадиган нашриётлар пайдо бўлди. М.Бехайм Ер глобусини ясади, Г.Меркатор эса «Атлас»ни тузди. Географик кашфиётлар адабиётларида кенг ёритилган бошланди ва Географияга оид илк бор минтақаларга доир фундаментал адабиётлар яратилди. Антик давр географларининг қоиотда Ернинг ўрни ва тузилиш хусусиятлари ҳақидаги тасаввурлари ривожландирди.

Янги ерларни очиб ва уларни ўзлаштириш феодал ва илк капиталистик ишлаб чиқариш методларининг шаклланиши Европада табиий географик қараш мезонларининг ўзгаришига олиб келди. География шу даражада «табиийлашган» эдики, ҳатто уни Б.Варениус соф табиий фанлар қаторига киритиш ғоясини илгари сурди. Айрим тадқиқотчилар эса География халқлар тарихи билан боғланган, иқтимоий муносабатларнинг ички хусусиятлари — табиий шароитни белгилаш таъсирлайди, деб қарадилар (Анучин, 1972).

Табиий географик тадқиқот методлари ва методологияси нафақат илмий йўналишларнинг шаклланишига, балки дунёнинг бир бутунлиги ҳақидаги қарашларнинг ўзгаришига олиб келди. Ягона ва бир бутун дунё «парчаланди» ва унинг тарқибий қисмлари регионал миқёсдаги географик тадқиқот объектига айланди. Табиий илмий қарашлар кенгайди, Табиий география эса турли тармоқ ва йўналишдаги фанларга (Геология, Геоморфология, Иқлимшунослик, Геоботаника) ажратилган бошланди.

Бу даврда географик жамиятлар ва уларнинг журналларини нашр қилиниши ўз-ўзидан табиий географик тадқиқотларнинг тапқилий ва моддий томондан қўллаб-қувватланишига сабаб бўлди. Географиянинг замонавий методологияси ва назариясининг бир қанча қонештуал ҳолатлари ишлаб чиқилди. Ҳудудий муносабатлар таҳлили, минтақаларни географик тасвирлашда киёсий метод, фундаментал Ҳудудий моделлаштириш ва дастурлаштиришнинг чизикли методлари ўйлаб топилди. Россияда 1835 йил илк бор Табиий география Умумий Ер билими йўналишида ривожлантирилди.

4. *Географияни мустақил фан ва таълим сифатида шаклланиш даври.* XIX асрнинг охирида келиб «Буюк

кашфиётлар ва ўзлаштиришлар» камайиб боғгани сари Табиий география «ўтрок» ҳолати мустақил тадқиқот объекти ва предметини қидира бошлади. Тадқиқотлар қуруқликдан океан томон кенгай борди. Океанларни ўрганиш эса Арктика ва Антарктида, Шимолий Европа, Узоқ Шарқ, Тибет, Мадагаскар, Аляска, Янги Зеландия, Австралия каби янги ерларнинг сувлари ва Ер табиатига оид йирик асарларни яратишга олиб келди.

Географик фан ривожини географик *детерминизм* (лотинчада *determinare* — белгиламоқ, яъни табиат қонуниятлари жамиятни белгилайдиган) ва *поссибилизм* (лотинчада *possibilis* — мумкин қадар дегани, яъни мумкин қадар табиатдан кўпроқ фойдаланиш) доирасида амалга оширилди. Бу даврнинг йирик олимлари — В.В.Докучаев (1899), Р.Видаль де ла Блаш (1913) ва бошқалар табиатни инсоният жамиятидан устуңлигини кўрсатмоқчи эдилар. Р.И.Аболлин (1929) ва П.И.Броуновнинг (1910) тадқиқотлари ила геосферани Умумий Ер билими асосида қараш кераклиги тугал шаклланди.

Немис олими Бернхард Варения «Бош география» деган китобида Географияни мустақил фан соҳаси эканлигини исботлаб беришга ҳаракат қилди. В.Н.Татишев (1686—1750 йй.) эса Б.Варенианнинг ишини давом эттириб, табиий географик тадқиқотларни уч қисмга бўлиб ўрганишни тавсия этди: *умумий* (Дунё бўйича — бош), *хусусий* (мамлакатлар доирасида) ва *топография* (махаллий миқёсда). А.Гумбольдтнинг (1769—1859 йй.) «Кониот», В.В.Докучаевнинг (1846—1903 йй.) «Табиат қонунилари таълимотига» асосланган тадқиқотларининг илмий асосга йўналтирилиши ўз навабатида Географияни мактаб ҳамда олий таълим даражасига кўтарилишига хизмат қилди. Илк маротаба географик фанларнинг 4 та сферадан иборат (гидросфера, литосфера, атмосфера, биосфера) умумий объекти — географик қобик эканлиги аниқланди, лекин улар турли муаллифларда турлича номланди: П.Броуновда — ташки қоллам, Р.Аболлинда — эпигеонема. Афруски географик қобикнинг устки ва остки чегаралари Ернинг хар хил қалинлигида олинди (Грегори, 1988).

В.В.Докучаев, Р.Хартшорн, Г.Н.Висоцкий, Л.С.Берг, Р.И.Аболлин, Э.Лассарге, О. Шлөтер каби олимларнинг сазй-ҳаракатлари орқали Табиий географияда янги Ландшафтшунослик йўналиши кенг ривож топа бошлади.

5. *Географиянинг интердисциплинар даври* XX асрнинг 30—60-йилларига тўғри келди. Эндликда Табиий география юқори маъкали фан номзоллари ва фан докторларини етиштириб чиқаришга ўтди. В.И.Вернадскийнинг «Ноосфера ҳақида бир қатор сўзлар» (1944),

А.А.Григорьевнинг «Субарктика» (1946), И.П.Герасимовнинг «Тупроқлар картаси», М.И.Львовичнинг «Ер шари дарёларининг сув баланси элементлари» (1945), Г.Д.Рихтернинг «Қор қоплами: унинг шаклланиши ва хоссалари» (1945), С.П.Сусловнинг «СССР табиий географияси» (1947), С.В.Калесникнинг «Умумий ер билими асослари» (1947), Л.С.Бергнинг «Иттифокнинг географик зоналари» (1947) ҳамда «Иқлим ва ҳаёт» (1947) йўналишларида олиб борган тадқиқотлари Табиий географияда Иқлимшунослик, Ландшафтшунослик, Геоморфология, Океанология, Биогеография, Тупроқлар географияси, Қуруқлик гидрологияси каби бир қатор мустақил фан ва таълим йўналишларини юзга келтирди.

Табиий географияда «Умумий Ер билими қарашини» билан параллел равишда «Ландшафт қараш» номини олган комплекс (мажмуали) регионал йўналиш ривожланди. Комплекс табиий географик тадқиқотларга асос солган институционал тузилмалар, географик жамиятлар, илмий тадқиқот институтлари ва профессионал ассоциацияларнинг роли кучайди. Париж, Варшава, Амстердам каби бир қатор йirik шаҳарларда Халқаро география жамиятининг конгресслари ўтказила бошланди. АҚШда Олий география мактаби ташкил этилди, Францияда 16 та, Англияда 10 та университетларда Табиий география ва Иқтисодий география бўйича мутахассисларни тайёрлашга киришилди. 1936 йил СССР Фанлар Академияси қошида География институти (1936), М.В.Ломоносов номидаги МДУ да География факультети (1938) очилди. Қадрлар тайёрлаш сисъати нафакат табиий географик фанларда, балки Умумий географияда ҳам содир бўлди. Унда иқтисодий ва табиий географик фанларни мустақил ривожлантириш масаласи кўтарилди.

А.Пенка ва Н.Кребсанинг Францияда чоп этилган 15 жиллик фундаментал минтакавий асариди (Geographie universelle) География Иқтисодий мамлакатшунослик ва Табиий географияга бўлиб кўрсатилди. Шу тарика географик тадқиқотлар ва таълим аста секинлик билан икки қатта йўналиш асосида олиб борилди — иқтисодий ва табиий. Бу эса унинг табиат—жамият ўғунчилигини ягона геомажмуа ёки геотизимларнинг ҳудудийлиги, даврийлиги ва тизимлилиги нуқтани назардан талкин қилишга ҳалакат берди. Мазкур жараён кўпгина мамлакатларда, жумладан Ўзбекистонда ҳам ханузгача давом этиб келмоқда.

6. *Табиий географиянинг экологизацияси даври* XX асрнинг 70-йилларидан то XX асрнинг охиригача давом этди. Ер қуралида юзга келган салбий экологик ҳолатни барча инсониятта хавф туғдирувчи муаммолардан ўсвор эканлиги эътироф этилди. Табиий

географик тадқиқотлар экологик хавфсизлик ҳамда атроф-муҳитни оптималлаштириш нуқтани назардан қаралди. 1972 йил «Атроф-муҳит муҳофазаси» мавзусида чақирилган нуфузли Стокгольм конференцияси ва унинг тегинли қарорлари географик фанларни ҳам экологизациялаштиришга олиб келди.

XX аср 70-йилларидан то XXI аср бошларига қадар табиий географик фанларнинг асосий тадқиқот йўналишлари табиат — инсон — жамият тизимидати атроф табиий муҳит қонуниятларини ўрганиш, ишлаб чиқариш қуچارини ҳудудий ташкил қилиш, табиатга инсон фаолияти таъсирини аниқлаш каби мураккаб муаммоларни ҳал қилишдан иборат эди.

Географик, жумладан табиий географик фанларнинг умумий масалалари комплекс муаммолар ва тадқиқотларга йўналтирилганлиги яққол сезилди. Математик моделлаштириш, тизимли таҳлил ва космик тадқиқот методларидан табиий ресурсларни инвентаризация қилишда кенг фойдаланилди. Экологик мониторинг ва башоратлашни табиий географик фанларга кенг татбиқ қилина бошланди.

Экологик муаммоларнинг долзарблашуви География ичилиги дифференциацияни кучайтирди ва янги табиий географик фанлар тизимини мураккаблаштирди. Географик экология (Геоэкология) фани ва таълим юзга келди. Уларга оид минглаб турли кўринишда, шаклда ва информация узатиш методларида рисола, монография, ўқув адабиётлари, буюклар, аудио-видео кўрсатувлар ва ҳаттоки, фантастик адабиётлар яратила бошланди.

Экологик муаммолар таъсирида табиий географик фанлар предмети табиий ресурсларни ўрганиш муаммоларидан геомажмуа ва ҳудудларни экологик хавфсизлигини таъминлаш муаммоларига ўтиб олдди. Геоэкология ва Ландшафтлар экологияси каби оралик фанлар шаклланди. Табиий ресурсларни нафакат инвентаризация қилиш, балки уларни таҳлил қилиш ва бошқариш менежменти йўлга қўйила бошланди. «Атроф-муҳит» тушунчаси кенгайди. Табиий шароитга тенг бўлган анъанавий табиий муҳит тушунчаси таркибига антропоген ўзгарган табиий муҳит тушунчаси ҳам киритилди. Эңилиқда шаҳар, техноген ва социал муҳит алоҳида бир категория сифатида таҳлил қилинадиган бўлиб қолди. Шуларлар даврида «Табиатдан фойдаланиш» деб номланган йўналиш ривожланиб «Табиатдан фойдаланишнинг географик асослари» деб ўзгартирилди ҳамда ушбу фан табиий ва иқтисодий географик фанлар ўртасида «кўприк» функциясини ўташга ҳаракат қилди (Ануцин, 1972).

Экологизация географиянинг фундаментал ва амалий тадқиқотларининг ўзаро муносабатлари ҳақидаги масалани жуда

кеккин қилиб қўйди. Бундай вазият географик фаолиятнинг анъанавий (карташтириш, баҳолаш) турларини такомиллаштиришни, шу асосда субъект—объект муносабатлари ётган янги (мониторинг, геолойҳалаш, геопрогноз) кўринишларини ишлаб чиқишни талаб этди. Мазкур масалаларни ҳал қилиш божиқларидан бири XX асрнинг 60-йилларидаёқ И.И.Лерасимов томонидан тавсия қилинган Конструктив географиянинг ривожланиш тарикасида намоён бўлди. Географиянинг табиий тармоқлари экологиялашув таъсирида ўзининг «ёшарлигини» бошдан кечирди (Миланова, Рабичков, 1979).

Табиий географик фанлар тармоғи ичида Иқлимшунослик экологиялашув жараёнидан кўпроқ фойдаланди (Антропогенное изменение климата, 1987; Чуб, 2000, 2010, 2016). Чунки иқлим иссиқи натижасида инсониятга кескин таъсир этувчи жараён ва ҳодисалар кучайиб кетди. Худди шундай жараён Биогеографияда ҳам содир бўлди (Второв, Дроздов, 1978). Геофизим, геосфера каби тушунчалар билан бойиган табиий географик фан, уларнинг тарқалиши, ўзвийлиги ва даврийлиги қонуниятларини ўз таджикот преаметида жуда тез-тез қўллайдиган бўлиб қолди.

Экологиялашув жараёни табиий географик қарашлар доирасида баҳолаш, мониторинглаш ва прогнозалаш натижаларнинг аниқлиги ва ишончилигини ошириш йўлида ханузгача ривожланиб келмоқда.

7. Географиянинг глобаллашуви ва ғуманиитарлашуви даври
XXI асрнинг биринчи ўнйиллигига тўғри келди. Табиий географик таджикотларни глобаллашш тенденцияси Ернинг географик манзараси ва унинг қисмлари ўртасидаги ўзаро алоқадорлик тизими ва ягона мураккаб организм сифатида англаш билан боғлиқ ҳолда олиб борилишини кўрсатди. XXI асрдан бошлаб (Ўзбекистонда 2004—2005 йилдан буюн) географлар фаннинг назарий жиҳатдан умумлаштирилиши орқали жамият ва табиатнинг ўзаро таъсири доирасида глобал ёндашувдан фойдаланишга ҳаракат қилмоқдалар. Чунки табиатда кечаётган барча ҳодиса ва жараёнлар маъмурий чегараларни тан олмаганидек, уларни бошқариш, географик муаммоларни ҳал этиш, қилилар фаолиятини оптималлаштириш ҳам глобал миқёсда табиий географик таджикотларни олиб бориш кераклиги кўпчилик олимларнинг таджикотларида ўз аксини тошмоқда (Нигматов, 2010).

Илмий фикрлаш етақчи бўлган XXI асрда геосисеий жараёнларнинг хусусияти, ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасидаги тафовутларнинг чуқурлашуви, миллий можароларнинг ўсиши, терроризмнинг кучайиши, табиий офатларнинг инсонларга катта хавф туғдириши каби долзарб масалалар кўпгина фанлар

каторида географик фанларнинг ҳам таджикот преаметида айланди. Шундан келиб чиққан тарзда Географияни ғуманитарлаштириш ёндашуви жадал ҳаракат қила бошлади (Голубчик, Евдокимов, 2003). Табиий географик глобаллашув жараёни ғуманитарлашув (лотинчада humanitas – инсонийлашув) билан боғлиқ, равишда ривожланмоқда. Чунки у инсониятни таабитдан ажратмас индивид, яъни унинг бир қомпоненти сифатида қарашга интилишидир. XXI асрнинг бошларига келиб географик таджикотларнинг мақсади — инсониятни геотизмлар доирасида оптимал равишда фойдаланишининг худудийлик, мажмуалилик, тизимлилик ва даврийлик хусусиятини очиб беришга қаратила бошлади.

8. Географиянинг барқарор ривожланишга йўналтирилганлиги даври
XX асрнинг иккинчи ўнйиллигига тўғри келмоқда. У географик, жумладан ижтимоий ва табиий географик таджикотларни 2010 ва 2015 йилнинг сентябрь ойларида АКШнинг Нью-Йорк шаҳрида БМТнинг махсус анжуманларида атрофича кўриб чиқилган «Мингйиллик ривожланиш» ва «Барқарор ривожланиш» концепцияларида белгилаб берилган қондалар асосида ривожлантиришга йўналтирмоқда (1.4.2-расм)¹. Бу ҳақда биз куйида алоҳида тўғхалиб ўтамыз.

1.4.2-расм. Барқарор ривожланишнинг географик хусусиятларига бағишланган монография муқоваси

¹ Барқарор ривожланиш ва унинг тизимли индикаторлари. А.Н.Нигматов, Р.А.Қудматов, А.Б.Расулов, Ш.Н.Духамедов. — Т.: «Brekstun Media Group», 2015. — 120 б.

Дунёнинг географик манзараси бу нафакат
материكلар ва инсоният, дунё ва инсон
ўртасидаги мувофиқлик, балки инсонларнинг
бу дунёда ўзларини англашдир.

Проф. В.С. Преображенский

2-боб. ТАБИИЙ ГЕОГРАФИК ФАНЛАР НАЗАРИЯСИНИНГ АСОСИЙ МУАММОЛАРИ

Барча фанларда бўлгани каби табиий географик фанларнинг ҳам ўзига хос муаммолари мавжуд. У айниқса, XX аср охири ва XXI аср бошида жуда яққол намоён бўлмоқда. Бунга сабаб ҳақиқатан ҳам География, хусусан табиий географик фанларнинг ижтимоий нуфузини тушиб кетиши, табиат ва жамият ўртасидаги муносабатларнинг кескинлашуви, жадал суръатларда ривожланиб бораётган илм, амалиёт, техника ва технологиялардан уларни орқада қолиб кетаётганлигидир (Назаров, 1998; Ерданетов, Аханова, Мусин, 2003; Нигматов, 2006, 2010). Ўзбекистонда ушбу муаммоларнинг кескин равишда намоён бўлаётгани яна бир бор География назариясининг айрим долзарб муаммоларига ўз тадқиқотларимизни қаратишга ундайди. Зеро, назария дотма эмас. Назарий муаммоларни аниқлаш эса унинг ечимига нисбатан янгича ёндашуви талаб этади. Акс ҳолда, Географиянинг жумбоқлари кўзга кўринмай қолади.

Табиий географик фанларнинг барча назарий муаммоларини аниқлаш жуда мушкул ва узок муддатли жараён ҳисобланади. Замон эса кўтиб турмайди. Шунинг учун ҳам биз ўз тадқиқотимизда эътиборингизни мазкур фанларнинг *асосий назарий муаммолари* — *табиий география тушунчаси, табиий географик фанлар тизими, уларнинг объекти ва предмети, районлаштиришнинг назарий масаллари, замонавий тадқиқотлар методологияси ва методлари, келажак истиқболлари, таълими ва тарбиявий аҳамиятига* қаратамиз.

Кўп асрлар давомида ривожланиб ва шаклланиб келаётган географик фанлар тизимида Табиий география алоҳида ўрин тутати. Чунки Географиянинг табиатшунослик фанлар йўналишига кириши ҳам айнан Табиий географиядандир. Шунинг учун бўйса керак, Географиянинг асосий назарий масаллари Табиий географиянинг илмий асосларидан келиб чиқади (Мересте, Ныммик, 1994). Агарда География Ер юзаси табиати, ҳужайиши ва аҳолиси, тўғрироғи муайян

геотизимларда табиат ва жамият ўртасидаги муносабатларнинг тарқалиш, ўзгариш ва иерархик табақалаш жиҳатларини тадқиқ этса, Табиий география айнан унинг биринчи бўлагига оид тадқиқотларни олиб боради, таълим ва тарбия жараёни билан шугулланади, оптималлаштириш йўлларини килдиради. Табиатшуносликнинг бир бўлаги сифатида Географиянинг асосий эътибори табиатга қаратилади ҳамда унга оид барча ижтимоий-иқтисодий жараён, ҳодиса ва воқеаликни таҳлил этади. Ҳар бир географик тадқиқотда, биз уни хоҳлаймизми ёки йўқ, барибир ҳаммасини табиатга «бориб такашга» мажбуримиз. Акс ҳолда, илмий изланиш, таълим ва амалиёт География «орбитасидан» чиқиб кетади.

Табиий географияни алоҳида бир географик фан тарикасида қарасак¹, унинг объекти географик қобик доирасидаги табиий географик мажмуалар ёки геотизим қисмлари бўлиб ҳисобланилади. Унинг предмети эса ушбу қисмларнинг даврийлик, ҳудудийлик, мажмуалилик ва тизимийлик жиҳатларидир (Гвоздецкий, 1979; Нигматов, 2004, 2010).

Табиий география — Ернинг географик қобиги табиий геомажмуа ва геотизимларнинг даврийлиги, ҳудудийлиги, мажмуалилиги ва тизимийлигини тадқиқ қилувчи фан соҳаси. Унга оид билим, кўника, маъна — компетенцияларни берувчи таълим йўналиши ҳамда табиат-жамият муносабатларини оптималлаштирувчи амалиёт.

Табиий география атамасини айрим ҳолларда ўзбек тилида Физик география деб ҳам қўйишмоқда (Самарқанд Давлат университети Физик география ва геоэкология кафедраси, 2010). Бир қарашда атамата нисбатан бундай қараш ўринли. Ахир Табиий география бўлгандан кейин Сунъий география бўлиши ҳам керак-ку? Агарда масалата бундай қарашда мунозара қилинса, Физик география фани билан бир қаторда Кимёвий география ёки Математик география фанларини ўйлаб топилши керак бўлади. Аслида бундай мулоҳаза қўйиш мақсадга мувофиқ эмас. Чунки География фани икки йирик тармоқдан — Табиий география ва Ижтимоий-иқтисодий географиядан иборат эди. Физиксезка географияни Табиий география деб аталлишга сабаб «физика» термини грек тилидаги «phísis» — «табиат»² сўзидан олинган. Шунинг учун ҳам уни «Табиий география» деб номлаш тўғридир. Табиий география табиий

¹ Табиий география. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 12 жилд. — Т.: «ЎзМЭ Динъ», 2006. — 413 б.

² Физика. Краткий словарь иностранных слов. — М.: «Ис. изд. иностр. иншанон. словарей», 1952. — С. 418.

географик фанларнинг умумий назарий ва амалий асосларини белгилаб беради.

Табиий географик муаммоларни аниқлаш ва уларнинг ечимига оид концепцияларни эътироф этишда бундай ёндашув нақадар аҳамиятли эканлиги куйида баён этилади. Бир иккинчидан келиб чиқувчи ҳамда ўзаро тўлдириб турувчи ушбу иерархик поғоналар муайян назарий аҳамият касб этади. Масалан, *табиий географик фанларнинг назарий муаммоларини аниқлашнинг тизимли таъқиқ қилишдан* бошланганимизга сабаб: *биринчидан*, замонавий ҳамда умумэътироф этилган табиий географик фанлар тизимини аниқлаштириб олиш. *Иккинчидан*, у орқали табиий географик фанларнинг таъқиқот объектлари ва предметларига оид аниқ бир хулосаларни чиқариш. *Учинчидан*, географик фанлар тизимида янги фанларни вужудга келиши ва ривожланиши билан боғлиқ бўлган муаммоларни кўрсата билиш ва ҳ.к.

Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, ушбу масалаларга ойдинлик киритмасдан туриб, табиий географик фанларнинг бутунли умумий муаммоларини ҳал қилиш жуда мушкул. Худди шундай кетма-кетлик табиий географик фанларнинг объектини аниқлаштириб олиш орқали уларнинг таъқиқот предметларини замонавийлаштириш каби масалалар орқали давом этади.

2.1. Фанларни тизимлаш зарурати ва уни Табиий географиядаги ўрни

Кундалик турмуш тарзи, оммавий ахборот воситалари ҳамда адабиётларда жуда кўп қўлланиладиган сўзлар ва сўз бирикмалари — фан, фанлар тизими, ўқув предмети, ўқув курси кабилар. Уларни фанда терминлар, яъни билим ёки фаолиятнинг махсус соҳасига (бизнинг ҳолатда фан ва таълимга) доир тушунчани ифодаловчи сўз ёки сўз бирикмаси (тўғйроғи сўзлар бирикмаси)¹ дея таърифланади. Ушбу атамаларни фалсафий жиҳатдан мулоҳаза қилиш ва фанларни тизимлаш бизнинг асосий максалимиздир.

«Фан, — дейди фалсафа, фанлари доктори, профессор О.Файзуллаев, — дунё ҳақидаги билимлар тизими, ижтимоий онг шакллари билан бири»². Лекин билимлар ёки дунёни билиш нафақат фан орқали, балки фанлардан ташқаридаги ноилмий тарзда — паралимий,

ақидали, квазилмий, антилимий, псевдоилмий билиш орқали ҳам амалга оширилади³. Шунинг учун ҳам фан тушунчасида «илмий билиш» иборасини ишлатилиши максалда мувофиқдир. Умуман олганда, фан — ижтимоий характерга эга бўлган илмий билиш тизими. Айнан тизим, чунки фан ҳар бир тушунча, ҳолат, ҳодиса, жараён, воқеа ва реаликни оддийдан мураккабга томон узвий боғланган бўлима ёки қисмлар иерархиясида (катъий вертикал кетма-кетликдаги қисмларда) ўрланади.

Фан — ижтимоий характерга эга бўлган илмий билиш тизими.

Фандати бiron бир термин ҳам фан соҳасига, ҳам ўқув модули ёки курсига тегишли бўлиши мумкин. Масалан, «Экология» термини трекчалдаги икки сўз бирикмасидан олинган: oikos — уй, яшаш жойи, яшаш муҳити + logos — таълимот. Худди шундай бириктириш География, Геология, Иқтиология, Биология, Социология, Геодезия каби фанлар ва ўқув модули ҳамда курсларига тегишлидир. Агарда ушбу терминлар субъект(изланувчи)нинг таъқиқот предмети сифатида ишлатилса, у фан соҳаси сифатида қаралади. Агарда, у субъект(ўрганувчи)нинг таълим олиши нуктаи назаридан қаралса, термин ўқув курси ёки модули сифатида қабул қилинади. Фан билан ўқув курси ёки модули бир хил маънони англатмайди⁴.

Таълимда «ўқув предмети», «ўқув модули» ёки «ўқув курси» деган сўзлар бирикмасининг қайси бирини қачон ишлатиш ҳам ханузгача ўз ечимини топмаган муаммодир. Ҳар уч ҳолатдаги сўзлар бирикмасида «ўқув» сўзи — ўқитмоқ, ўргатмоқ, таълим бермоқ деган маъноларни англатиши. Фалсафада «предмет» — инсон фаолияти ва билиши жараёнида объектлар дунёсидан ажратиб қаралган маълум бир ахлитликни ифодаловчи сўз⁵. Шу боис, таълимда «предмет»ни барча фанлардан алоҳида бир ўқитиш объекти сифатида қараладиган жараён дейиш мумкин. Лекин ҳар бир фанни ўқитишда унинг назарий асосларига алоҳида эътибор қаратилади. Назария эса муайян фаннинг объекти билан предмети ҳақидаги мулоҳазалардан бошланади. Бу сўз, масалан, «Табиий географиянинг ўқув предметининг предмети» деган ноўрин мавзу ДТС, ўқув режа, дастур, иш режа ва дарслик ёки ўқув қўлланмаларда ўз аксини топиши керак бўлади. Шунинг учун ҳам таълим тизимида «Табиий география ўқув

¹ Термин. Мирзев И. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 8 жилд. -Т.: «ЎзМЭ ДИП», 2003. 396-б.

² Файзуллаев О. Фалсафа ва фанлар методологияси. - Т.: «Фалсафа ва ҳуқуқ назарияси нашриёти», 2006. 16-б.

³ Шермухамедова Н. Фалсафа ва фан методологияси. -Т.: «ЎзМУ нашриёти», 2005. 21—27-б.

⁴ Нисматов А. Ҳаёт фаолияти ҳақидаги таълим. -Т.: «Намуна», 2016. -248 б.

⁵ Предмет. Фалсафа. Коммунист. лугат. -Т.: «Шарҳ», 2004. -335 б.

курсининг ёки модулининг предмети» деган маззунни ўқув меъёрий ҳужжатларга кўйиш мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз.

«Курс» лотинчада *сursus* — чопмоқ, жадал ҳаракатланмоқ деган сўздан олинган. У фалсафий категория сифатида ишлатилмайди ва ишлатилиши шарт ҳам эмас. У шўролар даврида ўқув йили, ўқиш даври ёки муайян *фан ва унинг қисмларини акс эттириш*¹ учун қўлланилган. Айнан фан ва унинг қисмларини акс эттириш бизнинг ҳолатга жуда мос тушади. Чунки барча таълим тизимида бирон-бир фанни (масалан, Геоморфологияни) мутахассислик йўналишида (гео-трафик таълимда) ёки унинг (ногеографик йўналишларда) бир қисми сифатида ўқитилади. Шунинг учун тадқиқотларда ёки илмий билишда Геоморфология фан сифатида эътироф этилса, таълимда — ўқув курси деб номлаш ҳам мазмунан, ҳам моҳиятан мақсадга мувофиқдир.

Таълимда «*ўқув модули*» сўзлар бирикмасини қўллаш эса билим бериш, кўникма ҳосил қилиш ва маълум ортиришнинг қатъий табақалашган босқичларда олиб бориш жараёни. Ҳозирги кунда ушбу атома жуда кўп қўлланилмоқда ва уни табиий географик фанларни ўқишда ҳам қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Файласуфларнинг, умуман, барча ижод аҳлининг эътиборига молик масалаларидан яна бири фан ва ўқув курсларини тизимлаштириш масаласидир. *Тизим* (ўзбекчада) ёки *система* (грекчада) сўзи — қисмлардан иборат бўлган бир бутунлик маъносидеда ишлатилади. Масалан, «ягона давлат бошқарув тизими», «география ўқув курсида фанлар тизими», «кадрлар тайёрлаш тизими» ва ҳ.к. Агарда фан ва таълимни ўзига хос икки хил категориядаги илмий билиш жараёни деб қарасак, бу ҳолда уларнинг ҳар иккаласини алоҳида-алоҳида тизимлаштирган маъкул. Чунки илмий билишнинг асл моҳияти ҳам муайян тадқиқотларни ёки унинг натижаларини тизимлашдан иборатдир. Ушбу тизимлаш реаллигини анализ ёки синтез қилиш жараёнида аниқланади ва у муайян илмий асосга таянган ҳолда тартибга солинади.

Тизим — муан бир мақсадда жараён, ҳодиса, ҳолат, воқеа ва нарсаларни қисмларга ажратиш ва уларни иерархик поғонага жойлаштириш.

Тизимлаш жараёни нафақат муайян фан ёки ўқув курси доирасида, балки илмий билишда ҳам қўлланилади. У худди Географияда геотизимларни, Биологияда биотизимларни, Экологияда

¹ Курс. Краткий словарь иностранных слов. - М.: «Госизд. иностр. и ред. словари», 1952. - С. 217.

жотизимларни таксономик бирликларга ажратгандек олиб борилади. Унг қатта *фанлар тизими* — табиий, техник, ижтимоий-гуманитар каби *группаларга* ажратилади.¹ Табиий фанлар ўз навбатида *фан соҳаларига* — аниқ, Ер билгилари кабиларга ажратилади. Ер билгилари эса — геологик, географик, биологик, экологик, тупроқшунослик каби фан тармоқларига бўлиниб кетади. Географик фанлар тизими, одатда, иккига ажратилади — табиий ва ижтимоий (иктисодий эмас, чунки иқтисод ҳам ижтимоий категория)² географик фанлар йўналишида ривожланади. Шу тарика фан қатта ва кичик қисмларга ажратилади ва улар маълум қонуниятларга бўйсунган тарзда иерархик жойлаштирилади.

Фанларни тизимлашда ҳам ягона фикр йўқ. Бу ўринда «Менделеев даврий системаси», тўғрисида «Менделеев даврий тизими»ни ибратли мисол қилиб кўрсатсак бўлади (2.1.1-расм). Зотан, Д.И.Менделеев ҳар бир кимёвий элементни унинг атом массаси, валентлиги, бирикмаси ва қислоталик хусусиятларига қараб ягона жадвалга муайян кетма-кетликда (иерархияда) жойлаштирган. Янги аниқланган элемент ҳеч қандай муаммоларсиз ушбу жадвалда ўз ўрнини топиши мумкинлиги ўйнаб йиллар мобайнида иботланган келинмоқда. Кимёвий элементларнинг даврий тизими, умуман олганда, дунё ҳамжамияти томонидан тан олинган ва қамма учун ягонадир.³

Фан ва таълимни тизимлашда ҳам худди шундай даврий тизим етишмайди. Ягона фанлар тизими илмий ва амалий алоқаларни мувофиқлаштиришда, давлат бошқарувини тўғри ташкил этишда, таълим-тарбия соҳасини узлуксизлаштириш ва узвийлаштиришда, кадрлар тайёрлаш сиёсатини оптималлаштиришда жуда ҳам керакли имин яратга олади.

Айнан тизим, чунки фан ҳар бир предмет, ҳодиса, жараён, воқеа ва реаллиқни олдийдан мураккабга томон узвий боғланган бўлилма ёки қисмлар иерархиясида тадқиқ қилади. Фанда бирон-бир илмий ҳулосалаш, унинг билиш учун зарур бўлган тадқиқот бўлиналари ёки қисмларининг мажбурияти ва уларни олиб бориш тартиби билан аниқланади. Сўнгра, олинган натижалар асосида ягона ҳулосага келинади. Лекин, кўпгина фанларда ана шундай иерархик

¹ Фанлар. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 9-ж.-Т.: «ЎАМЭ ДИП», 2003. 182-б.

² Корнеев: Ўш ерда. 182—183-б.

³ Менделеев даврий системаси. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 5-ж.-Т.: «ЎАМЭ ДИП» — 2003. 988-б.

поғоналашта амал қилинмайди. Оқибатда, фан ва таълимда турли чапқашликларга йўл қўйилмоқда. Масалан:

2.1.1-расм. Кимёвий элементларнинг Менделеев даражаси тизими

- Давлат ва ҳукук назарисиди бирламчи қилиб талқикот объекти эмас, балки талқикот предмети олинди;
  - Тупроқлар географияси бир пайтнинг ўзиди ҳам тупроқшунослик ҳам географик фанлар тизимига киритилди;
  - кўпинча Географияда фан объекти билан предмети бир хил маъно англатди, деб ўйланади;
  - экотизим билан геотизим ўртасидати тафовут аниқ қилиб кўрсатилмайд;
  - География билан Геология фанларининг объекти, предмети ва таълимидати чапқашликлар ва ҳ.к.
- Фан ва фанлар методологияси билан бевосита шуғулланувчи файласуфлар фан ва таълимни таснифлаш ёки тизимлаш масаласига алоҳида урғу беришлари, бежиз эмас. Бу ўринда мутахассислар қуйидаги масалаларнинг ечимини топишлари лозим бўлади:
- фан ва ўқув курсларини тизимлаштириш ёки классификациялаш заруратини аниқлаш;
  - фан ва ўқув курсларидаги атамашунослик ва терминологик муаммоларни ҳал этиш йўллариини излаб топиш;

- фан ва ўқув курсларининг илмий асосини яратиш, таснифлаш ёки тизимлашнинг белгилловчи кўрсаткичлари ёки индикаторларини аниқлаш;

• иерархия поғоналари тартиби ва кетма-кетлигини белгилаш ва ҳ.к.. Ушбу 4 та масаланинг ҳар бирини мақола даражасида эмас, балки махсус талқикот объекти ёки мунозора предмети сифатида қараш керак. Факатгина биз ушбу ажратишни «классификация» тарикасида ёки кўринишида эмас, балки «тизимлаш» тарикасида ҳал этишимиз мисалда мувофиқдир. Чунки «тизим» сўзи «класс»га нисбатан кенгрок, камровирок ва яхлитрок маънони англатди. «Классификация» (ёки ўзбекчада «таснифлаш») терминининг ўзати лотинчадаги «classic» — бўғинлаш, разриллаш деган сўзнинг маъносига тўғри келиб, у нараса ёки ҳодисаларни умумий кўрсаткичларига қараб бўлиш деган маънони англатди¹. Ундан фарқи равишда, тизимлашда бирон-бир ҳолат, ҳодиса ёки жараён, жумладан, ижтимоий категория, муайян бир кўрсаткичларига қараб (фан ва таълимда илмий билиш асосида) уларни қисмларга ажратиш қамда уларни иерархик поғоналаш демакдир.

Умуман олганда, фан ва таълим узвий боғланган, лекин мустаккил ижтимоий категориялардир. Уларни умуммъятироф этиладиган даражада таърифлаш, амалда қўллаш ва тизимлаштириш замон талаби.

Фанлар тизими «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси»да (Т., 2005, 9-ж.182-6.): табиий, гуманитар, техника, ижтимоий қисмларга ажратилган. Аммо, аслида гуманитар ва ижтимоий, ҳаттоки, техника ҳам ижтимоий характерга эга эмасми? Аниқ фанлар қани бу ерда?

Фанлар тизими «Фалсафа. Қомуний луғат»да (Т., 2004, 424—425-б.) алоҳида фалсафий категория сифатида кўрсатилмаган. У факатгина «фанлар фалсафаси» сўзлар бирикмасида табиатушунослик, ижтимоий-гуманитар фан қисмларига ажратилган, ҳолос.

Фанлар тизими «Советский энциклопедический словарь»да (Москва, 1979, 876-6.) тахминий берилган: табиий, ижтимоий, техник. Аниқ фанлар бунда ҳам туширилиб қолдирилган, гуманитар фанлар эса умуман йўқ деб ҳисобланган.

2016 йил 20 сентябрдаги «Ўзбекистонда олий таълим тизими ривожланишининг устувор йўналишлари» Олий таълимнинг тақомиллаштирилган ДТСни тайёрлаш борасида таълимнинг

¹ Класс. Классификация. Краткий словарь иностранных слов. — М.: «Госизд иностран. и нац. словарей» 1952. — С. 179.

узлуқсизлиги ва узвийлиги тамойиллари асосида умумий ўрта, ўрта махсус, касб-хунар ва олий таълимнинг фан дастурлари модернизацияланмоқда. Унда «Олий таълим тизимини ислоҳ қилишнинг замонавий боқичида инновацион жараёнларни қўллаш ва амалга ошириш...» каби 8 та вазифанинг 4 тасида «Тизим» сўзи ишлатилган ва инновацион ёндашиш талаб қилинган.

Ўзбекистон Республикаси олий таълим классификаторида, яъни олий маълумотли кадрлар тайёрлаш йўналишлари (бакалаврият) ва мутахассисликларнинг (магистратура) тизимлаштирилган рўйхатида¹ 6 та билим соҳаси — гуманитар, ижтимоий, иқтисод ва ҳуқуқ, ишлаб чиқариш ва техник, кишлоқ ва сув хўжалиги, соғлиқни сақлаш ва ижтимоий таъминот, хизматлар берилган. Афсуски, бунда ҳам классификация тизимлаш билан аралаштириб юборилган. Чунки классификаторда (2017 йилда ўзгартирилган қиритилган) билим соҳалари муайян қонуниятларга бўйсунган тарзда табақалаштирилмаган ва поғоналиштирилмаган. Фанлар тизимида аниқлик йўқлиги сабабли, унда ҳам маълум бир билим олиш таснифи кўринмайди. Негадир олий таълим классификаторида «фан» билим олишнинг муайян соҳаси этиб белгиланган, қачонки барча дунёвий билимлар муайян фанларнинг натижа ва ҳулосаларига суянади ҳамда улардан келиб чиқади. Бундан санъат ва таълим ҳам, бизнес ва ҳуқуқ ҳам, муҳандислик ва соғлиқни сақлаш ҳам, ижтимоий таъминот ва хизматлар ҳам истисно эмас.

Шундай қилиб, биз фанларни тизимлашнинг ягона бир мезони ишлаб чиқилган ҳамда улар муайян иерархик поғонага жойлаштирилган, деб айта олмаيمиз. Хўш, фанлар қандай тизимлаштирилади ва у қандай талаблар ёки мезонлар асосида кетма-кет жойлаштирилади?

Юқоридати ҳолатларни инобатга олган тарзда **фанларни тизимлаш тизимлари** қуйидагилардан иборат бўлмоғи керак:

- фанларнинг назарий, жумладан, методологик муаммоларини аниқлаш ва уларнинг ечимини топишга қўмаклашиш;
- илм ва таълимда ягона давлат ҳамда халқаро сиёсатни олиб бориш имкониятига эга бўлиш;
- фаннинг ўзига хос жиҳатлари ва унинг фанлар ўртасида тутган ўрнини аниқлаштириш;
- таълим йўналиши ва мутахассислик кодларини аниқлаштириб олиш;

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий таълимнинг метадрий ҳужжатлари.-Т., 2001; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 йил 20 ноябрь, 46-сон, 1132-модда

➤ турли фан танловлари ёки олимпиадаларининг самарали ва объектив равишда ўтказилишини таъминлаш ҳамда хайъат аъзоларини тўғри танлашга қўмаклашиш;

➤ таълимни инновацион характерга олиб чиқиш;

➤ кадрлар тайёрлаш тизимини замонавий фан ва амалиётга мослаштириш;

➤ миллий ва халқаро миқёсда фан ва таълимни мувофиқлаштириш;

➤ фан ва таълимга оид эксперт гуруҳларини тузиш ва улар фаолияти объектив равишда ўтказилишини таъминлаш;

➤ таълимни инновацион характерга олиб чиқиш;

➤ таълим узвийлиги ва узлуқсизлигини йўлга қўйиш ва ҳ.к.

Юқорида келтириб ўтилган «Менделеев даврий тизими»дан фанларни тизимлаштиришда фойдаланиш мумкинми, деган савол туғилиши табиий. Ҳа, мумкин. Албатта, бу тажриба дунё илм-фани ютуқларини кенроқ жалб қилган тарзда ишлаб чиқиш, муҳокама этиш, ривожлантириш ва такомиллаштиришнинг талаб этади. Умумлаштирилган фанлар тизимини яратилган аввал айрим фан тармоқини атрофияга тизимлаштирган маъқулдир. Фалсафий қонуниятга биноан хусусийликдан умумийликка, оддийликдан мураккабликка, яқиндан узоққа томон борган маъқулдир. Бунни биз табиий географик фанлар тизимини назарий таҳлил қилиш ва интисини тақлиф этиш орқали эътироф этамиз.

Фанларни тизимлаштиришнинг яна бир алоҳида муҳокамага муҳтож томонларидан бири айрим янги фанлар, масалан, Геоэкология, Биоэкология, Ижтимоий экология, Экология ҳуқуқи, Геоинженерия, Минтақавий иқтисод, Нанология каби фанларни қайси бир фанлар тармоқига қиритиш масаласидир (А.Нигматов, 2005–2018 йй.). Бунни биргина Геоэкология мисолида биз мазкур монографиянинг «Геоэкология назарияси» деб номланган 2-қисмида батафсил кўриб чиқамиз ва ўзингиз бунга иқдор бўлсиз деган умиддамиз. Бу жумбоқли ҳолат фақатгина фанларни тизимлаштиришнинг илмий асосларини топиш орқали ечилиши мумкин.

Худди шундай ҳолат Экология ҳуқуқи, Ижтимоий экология, Биоэкология каби бир неча фанларда ҳам юзага келди. Хўш бундай шириндан қандай қилиб чиқиб кетмок керак деган ўрнли саволлар туғилади. Чунки Ҳуқуқшунослик ҳам, Социология ҳам, Биология ҳам, География ҳам, «янги туғилган фанлар»ни ўз фан тизимидан қикказмоқчи эмас, албатта. Лекин, Экология илк бор мустакил қадимини XX асрнинг иккинчи ярмида қўя бошлаган ва ҳозирги кунда, яъни XX асрнинг 70-йилларидан бундан биология ва географик

фанлар тизимидан чикиб муस्ताкил фан—таълим—тарбия—амалиёт тизимига айланган.

Шундай қилиб, фан соҳалари ва уларни тизимлаш масаласи илм ва таълимдаги кўпгина жумбоқларнинг ечимини топишга ёрдам беради. Хўш қандай қилиб биз «Менделеев даврий тизими»дан фойдаланган тарзда фанларнинг ўзарувчан ва мосланувчан даврий тизимини ишлаб чиқишимиз мумкин? Уни «даврий тизим» деб атаган маъкулми ёки йўқми, деган бир катор ўринли саволларнинг тўғилиши табиий ҳолатдир. 2.1.1-расмда фанларнинг тааллуқлилик тизими муайян бир фанни нечта фан йўналишларига тегишли эканлигини кўрсатади. Масалан, Зоология факатгина табиий фанга тегишли, яъни бир фан йўналишига — «моно»та тааллуқли. Фалсафа эса бarcha фан йўналишларининг асоси бўлиб ҳисобланади ва шунинг учун ҳам «комплекс»дир¹. Бундай фанларни даврий тизимлаштиришни Сиз ўзМУ 90-йиллик юбилейига бағишланган махсус сонлардан атрофлича танишиб чиқишингиз мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, фанларни ягона бир мезон асосида тизимлаш илм-фан самаралорлиги ва таълим-тарбия сифатини ошириш ҳамда ҳар томонлама уйғун ривожланган баркамол авлодни етиштиришда ўзинга хос равишда хизмат қилади, деб ўйлаймиз.

2.2. Табиий географик фанлар тизими

Ҳамма фанларда бўлгани каби табиий географик фанларнинг ҳам ягона назарий асоси бўлмоғи даркор. Назариянинг илгизин, ҳаммамизга маълумки, фалсафага бориб тақалади. Фалсафада назария — билимнинг бирор бир соҳасига оид ғойлар тизими ёки воқелик қонуниятлари ҳамда ундаги муҳим алоқалар ҳақида бир бўтун тасаввур берадиган билим шакли². Назариянинг асосий вазифалари:

- тажрибасиз берган далилларни изоҳлаш;
- воқеа ва ҳодисаларнинг мазмун ва моҳиятига чуқуրроқ қуриб бориш;
- янги пайдо бўлган зоя ва воқеликларни аввалдан кўра билиш;
- янги билимлар ҳосил қилишдаги бошланғич илмий асосни шакллантириш.

¹ Наситов А.Н. Систематизация наук на примере наук о Земле (перидолитическая система прикладности наук) / Еридан оқилона фойдаланиш на муҳофаза қилишнинг институционал масалалари // Респ. илмий мақолалар тўплами. – Т.: «ЎзМУ нашриёти», 2012. 270–283-б.

² Наситов А.Н. Узбекистан Миллий энциклопедияси. 6-ж. – Т.: «ЎзМУ» ДНН, 2003. 242-б.

Тааллуқ- лилик	Фан йўналишлари					
	Қаторлар	Табиий	Аниқ	Ижтимоий	Гуманитар	Техник
		I	II	III	IV	V
Моно	I	Астрономия Ботаника Зоология...	Информатика Математика Статистика...	Маданияшуно- лик Социология Эстетика	Инсон физиологияси Лингвистика Она тили...	Архитектура Гидравлика Машинасозлик ...
Дuo	II	Геоинформатика Ижтимоий география Ижтимоий экология Биотехнология	Геоинформати- ка Математик лингвистика...	Ижтимоий география Ижтимоий экология...	Математик лингвистика..	Биотехнология Генмуҳандислиги ...
Триo	III	Геоэкология...		Геоэкология...	Геоэкология...	
Тетрo	IV	Картография...	Картография...	Картография...		
Комплекс	V	Экология Фалсафа...	Экология Фалсафа...	Экология Фалсафа...	Экология Фалсафа...	Экология Фалсафа...

2.1.1-жадвал. Фанларнинг тааллуқлилик тизими

Назария амалиёт билан узвий боғлансагина у яшовчан бўлади, ҳаракат ва ривожлантириш куролига айлана олади. Ҳар бир фан соҳаси ёки фанлар тизими мустакил равишда эътироф этилиши ёки амалда фаол ҳаракатланиши учун назарий жиҳатдан исботланган ўзига хос изланиш ёки тадқиқот объекти, предмети, методологияси, методикалари, принциплари, амалий ва назарий аҳамияти, таълим ва ёки фанлар тизими ҳаётида ўз ўрнини топа олмайдиган, эскилари эса аста секин жамият ва давлат «эътиборидан» четда қолади ҳамда бошқа фанлар билан аралашиб, уларнинг таркибига кириб кетади. Бунга мисол қилиб Минтақавий иқтисодиёт, Геоэкология, Геоэкоёш, Турпроклар географияси каби фанларни келтириш мумкин. Чунки назариясига етарли даражада эътибор берилмаётганидир. Бу эса географик фанларнинг бирон бир фан тармоғига бирлаштирувчи масалаларни замон талабига мослаб борилмаётганлигини билдиради.

Инсоният олдига бутун кўндаланг бўлиб турган глобал муаммолар кўпроқ табиий географик фанларнинг тадқиқот предметида алоқадор. Демак уни замонвийлик нуктаи назардан таҳлил қилиш ҳам бу соҳа вакилларининг тадқиқот предметида айланмоқда. Шундан келиб чиққан ҳолда табиий географик фанларнинг назарий муаммоларидан бири унинг фундаментал тадқиқот ва ижтимоий зарур ўқув курси эканлигини исботлашдан иборат. Фанларга оид илмий тадқиқотларни одатда уч қисмга ажратилади — фундаментал, амалий, инновацион. Табиий географияда табиат—жамият муносабатларига хос бўлган қонуни ва қонуниятларни очиб бериш фундаментал тадқиқотлар туркумига киритилса, унга янгича ёндашиш инновацион, ушбу тадқиқот янгича ёндашув натижаларидан ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этишда фойдаланиш амалий ҳисобланади.

Табиий географик фанларнинг фундаментал тадқиқотларга муҳтожлиги уни моддий ишлаб чиқаришдаги аҳамияти билан белгиланади ва тарихий аҳамият касб этади. Вақт ўтиши билан етакчи фанлар қаторига илгари жамият ҳаёти учун унчалик аҳамияти бўлмаган у ёки бу фан юзата чиқиши мумкин. Бутунли кунда фанлар тизимида табиий географик фанлар худди шу нуктаи назардан қараганда энг долзарб фанлар туркумига киради. Чунки илмий-техник ривожланган, табиий жараёнлар инсоният ҳаётида муҳим роль ўйнаётган, ресурслар тақчиллиги борган сари

сезилаётган, табиий ҳалокатлар офати инсоният ҳаётига тажовуз солаётган, инсониятнинг юз йиллар давомида яратган маданий бойлиқларини йўққа чиқараётган XXI асрда табиий жараёнлар ва уларнинг келиб чиқиш сабабларини ўрганадиган Табиий географияни ижтимоий зарур фанлар қаторига ҳеч қандай иккиланишларсиз киритиш мумкин.

Замонавий табиий географик фанлар — табиий геомажмуа ёки геотизимларнинг шаклланиши, тузилиши, функцияси, динамикаси ва ривожланишини макон ва даврда тадқиқ қилувчи бир қатор ўзаро узвий боғланган фанлар тизимидан иборат. Аммо ушбу фанлар тизимини тўруқлаштириш бўйича турли даврларда турли географ олимлар турлича фикр билдиришган ва умумэътироф этилган маълум бир тўхтамга келишмаган. Бундай ҳолат табиий географик фанларни мувофиқлаштиришга, яъни бир тизимда ривожланишига, уйғунликда шаклланишига, охири оқибатда табиатда кечаётган жараён ва қиссаларни тўб мазмунини ва моҳиятини тўлиқ очиб беришга тўқиндлик қилган.

Масалан, Ю.Г.Саушкин (1976) табиий географик фанларни тўртта қисмга бўлишни маъқул деб билади (2.2.1-жадвал):

- *поликомпонентли* — Океанология, Биогеография ва ҳ.к;
- *бир компонентли* — Геоморфология, Куруқлик гидрологияси, Иқлимшунослик ва ҳ.к;
- *синтетик* — Ландшафтшунослик, Умумий Ер билими, Палеогеография ва ҳ.к.

• *амалий* — Инженерлик географияси, Эрозияистика, Ландшафт архитектураси.

Шу билан бирга у параллел равишда географик фанларни табиий географик, социал-иқтисодий ва умумгеографик фанларга ажратади. Умуман олганда, Ю.Г.Саушкин Табиий географияни мустакил фан ёки фанлар тизими сифатида қарамаган ва уни Умумий Ер билими билан аралаштириб юборган. Чунки Умумий Ер билими ўқув курсининг (фани эмас, чунки у таълим курси ҳисобланган) объекти — Ер планетаси, Табиий географиянинг объекти эса географик қобик доирасидаги геомажмуалар ёки геотизимлардир.

Географик қобик Ер планетаси қобикларининг географик жараёнлари ўрганувчи бир қисми сифатида қаралиб, у литосферанинг юқори, гидросфера (ҳозирги илмий қарашда факат унинг юқори қисми Нигматов, 2010) ва атмосферанинг қуйи қатламни ўз тадқиқотлари билан қамраб олади. Географик фанлар

Табиий географик фанларни тизимлашти тасирбиаси

Ю.Г.Саушкин бўйича (1976)	Н.А.Гвоздецкий бўйича (1979)	В.С.Лямин бўйича (1989)	М.М.Голубчик ва С.П.Евдокимов- лар бўйича (2003)
1. Бир компонентли: Геоморфология Куруқлик гидрологияси Иклимшунослик	1. Умумий: Умумий биология Табиий географик районлаштири ш назарияси Умумий ландшафтшун ослик	1. Биринчи гuruh: Умумий табиий география (Умумий Ер билими)	1. Умумий табиий географик фанлар: Умумий Ер билими Ўлкашунослик Палеогеография
2. Полнкомпо- нентли: Океанология Биогеография Тупроқлар географияси	2. Минтака- вий: Табиий географик Ўлкашунослик Минтакавий ландшафтшун ослик	2. Иккинчи гuruh: Иклимшунос- лик Куруқлик гидрологияси	2. Минтакавий табиий географик фанлар: Ўлкашунослик
3. Синтетик: Ландшафтшун ослик Умумий Ер билими Палеогеография		3. Учинчи гuruh: Геоморфологи я Ўлкашунослик	3. Тармок табиий географик фанлар: Геоморфология Иклимшунослик
4. Амалий: Инженерлик географияси Эрозиянослика		4. Тўртинчи гuruh: Ландшафтшун- нослик Ўлкашунослик	4. Лиццология Океанология Геокриология Тупроқлар географияси Биогеография

геологик фанларнинг объекти — Ер пўсти ёки Ер қазирини камраб олиши эса магниткан тўғри бўлмаса керак (Нигматов, Саидов, 2006). Шунинг учун ҳам Умумий Ер билими ўқув курси олий ўқув юртларининг барча табиий йўналишдаги бакалаврлари учун ягона ўқув предмети, Ер билими фанлари сифатида эса ЎЗР Фанлар Академиясининг тармоқлашган тадқиқотлар йўналиши ва Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги ОАКнинг муайян табиий фанларнинг эксперт турухи сифатида тўлақонли эътироф этилиши лозим.

Н.А.Гвоздецкий (1979) Табиий географияни иккига:

✓ *умумий* — Умумий ер («Ер» кичкина харфада берилган) билими, Табиий географик районлаштириш назарияси, Умумий ландшафтшунослик;

✓ *минтакавий* — Табиий географик ўлкашунослик, Минтакавий ландшафтшунослик каби фанларга ажратлади.

Н.А.Гвоздецкий ҳам Ю.Г.Саушкиннинг хатосини қайтариб Умумий Ер билиминини Табиий географиянинг умумий қисмига қўлади ва табиий географик фанлар туркумига кирувчи Биогеография, Тупроқлар географияси каби фанларни географик фанлар тизимининг каерида туришини аниқ қилиб кўрсатмаган. Умумий ер билими да «ер» сўзи кичик харфларда берилган ва у туёки «ер участкаси»ни таърифламоқчи бўлгандек туюлади.

Географиянинг фалсафий масалалари билан шуғулланган олим В.С.Лямин (1989) табиий географик фанларни икки бўлинишини таҳлил қилиб, уни тўртта қисмга ажратлади. Бунда у асосий эътиборни Табиий географияга қаратади.

Жумладан, *биринчи* гуруҳга тадқиқотчи Географиянинг асоси(ядроси)ни Умумий табиий география ёки Умумий Ер билими тапшиқ қилади, деб таъкидлайди.

Иккинчи гуруҳга В.С.Лямин материя харакатиниинг географик шаклини ва тузиллишини акс эттирувчи компонентлар ҳақидаги фанлар — Иклимшунослик, Куруқлик гидрологияси кабиларни киритади.

Учинчи гуруҳга эса Геоморфология, Биогеография, Тупроқлар географияси каби материя харакатиниинг географик шаклини бошқа геологик ва биологик харакат шакллари билан ўзаро муносабатидан кейиб чиқадиган ораликдаги фанларни киритади. Улар жумласига Иктисодий география ҳам киритилган. Иктисодий—социал география Географиянинг иккита асосий қисмидан бири деган тушунчани хато тушунча деб таъкидлайди.

Туртинчи зурхга Ландшафтшунослик ва ўлкашуносликни киритди. Африка, В.С.Ламини ҳам Табиий география билан Умумий Ер билимини ягона фан деб хисоблайди.

М.М.Голубчик ва С.П.Евдокимовлар (2003) табиий география фанларни Табиий география сифатида қараб уларни қуйилган турда фанларга ажратадилар:

- ✓ *умумий табиий географик фанлар*;
- ✓ *минтақавий табиий географик фанлар*;
- ✓ *тармоқ табиий географик фанлар*.

М.М.Голубчик ва С.П.Евдокимовларнинг фикрича *умумий табиий географик фанлар* табиий географик фанларнинг асосий тушунчалар ашаретини ташкил қилади. Мазкур фанлар географик қобикнинг таркиби, ҳаракатланиши, динамикаси ва эволюцион ривожланиш қонуниятларини ўрганади. Умумий табиий географик фанлар географик қобикнинг ҳудудий дифференциациясини (зоналик, азоналик, турли даражадаги табиий районлар) умумий муаммоларини талқин қилади. Бундан ташқари, уларнинг вазифаси ҳудудий табиий географик бирликларнинг умумий систематикаси, классификацияси, типологияси ва таксономияси ҳам киритилган. Умумий табиий географик фанларнинг асосини географик қобикнинг умумий қонуниятларини талқин қилувчи Умумий Ер билими ва Ландшафтшунослик ташкил қилади, деб ҳато кўрсатади. Чунки улар Ер планетаси ва унинг муайян қобиги географик қобик эканлигини эсдан чиқарадилар.

Умумий табиий географик фанларнинг талқинотлар таркибининг табиий географик районлаштириш назарияси, табиий ва табиий антропоген геотизимлар ва геомаскулар, Ландшафтшуносликнинг умумий назарий масалалари ҳам киритилган. Унга Палеогеография, яъни географик қобикнинг қонуниятлари, табиат ва жамият муносабатлари тарихи, геологик ўтмишдаги ландшафтлар ҳақиқатини фан қўйилган. М.М.Голубчик ва С.П.Евдокимовларда Умумий табиий география, ўз-ўзидан қўриниб турибдики, бир неча фанларни қамраб олган фанлар тизими эмас, балки умумлаштирилган ягона фан сифатида намойён бўлмоқда.

Минтақавий табиий географик фанларга М.М.Голубчик ва С.П.Евдокимовлар аниқ, бир ҳудуд табиатининг хусусиятлари, табиий ресурслари, ривожланиш жараёни ва шаклланиш тенденцияларини ўрганадиган фанларни киритишади. Бундан тўғри таксономик даражадаги ҳудудий бирликлар — давлатлардан то районлар таркибидати микро ва элементлар ландшафтлар турларини қам

рабган ландшафт турҳулари ҳамда турлари назарда тутилган. Лекин, табиий географик фанлар ўз талқинотларини маъмурий чегара даражада эмас, балки табиий чегаралар доирасида олиб боради. Ландшафт табиий географик фанларни таснифлашда фация ёки провинцияларни минтақалар даражадаги табиий географик бирликлар билликлари сифатида олганлари ажабландарли ҳолатлар. Бундан фанни ва урочлиқлар минтақавий эмас, балки маҳаллий касрият қасб этади.

Тармоқ табиий-географик фанлар М.М.Голубчик ва С.П.Евдокимовлар таснифда алоҳида турҳа ажратилган. Уларнинг асосий объекти — ягона географик қобик, ўрганиш предмети — географик қобикнинг таркибий қисмлари ва компонентлари. Улар тармоқ турҳа 8 та тармоқ фанларни киритганлар: Геоморфология, Гидрошунослик, Гидрология, Океанология, Гляциология, Геоморфология, Гидрология, Биогеография.

Географик фанларни тизимлаштиришни географик адабиётларда ва ёни қўлланиладиган вариантларини В.С.Жекулин (1989) ва Н.Н.Масловскийлар (1998) тақдим этишган. Уларда ҳам фикрлар асосий қисмнинг яққол қўзға ташланади. Лекин уларнинг географияда табиий географик фанларни умумий, минтақавий, тармоқ ва амалий табиий географик фан турларини ажратиш касриятларини қоби ўқашликлар ҳам бор.

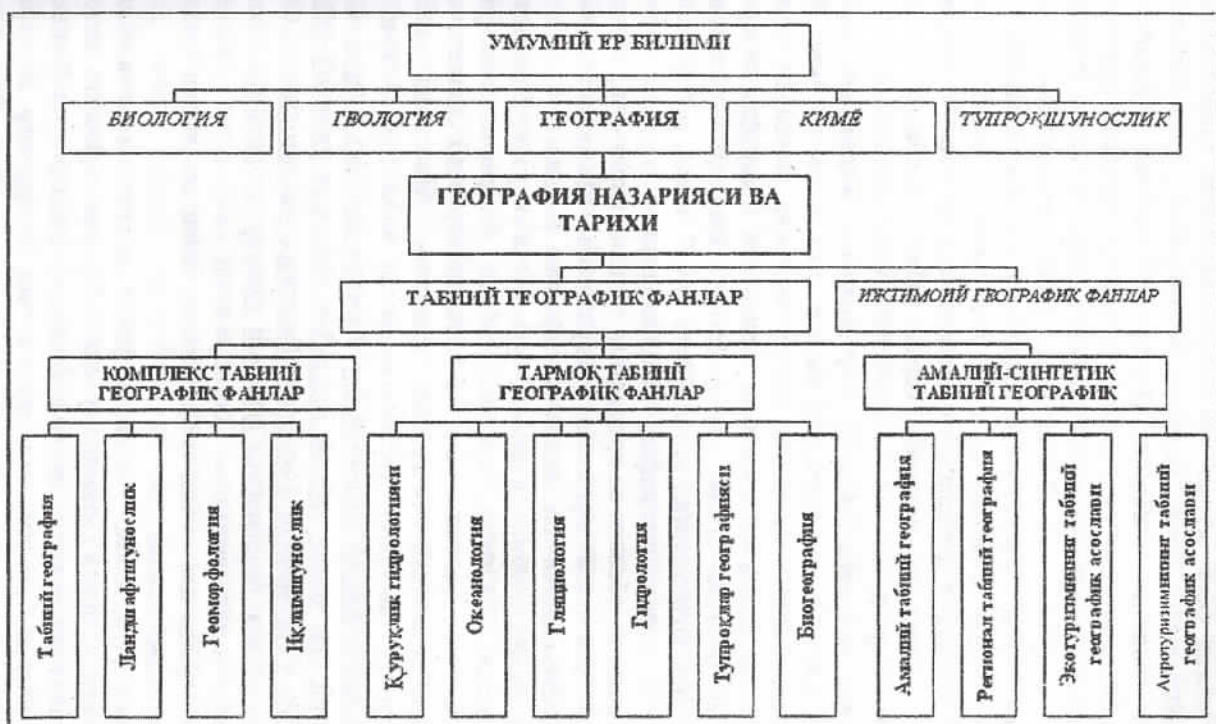
География табиий географик қарашлари қайд этилган йирик географик олимларнинг фундаментал табиий географик фан дея касрият этибган Ландшафтшунослик ёки Умумий Ер билими географик фанларга ягона географик асос ёки замин бўла олмайди. Бундан Ландшафтшуносликнинг объекти — Ер юзаси қуруқлик касриятининг ландшафтлари, лекин сув юзаси ёки атмосфера хавоси касриятларини эмас. Ландшафт географик қобикнинг бир бўлаги касриятининг, Физикамизча, ландшафт қобитини муайян бир касриятининг бериш мантқан тўғри эмас. Чунки «land» — «ер» касриятини морфология, «shape» — «манзара», яъни ер юзаси қуруқлик касриятининг манзараси деган маънони англатади. Манзарада эса касрият қобикнинг ёки қобик усти ва ости чегараларининг ажратилиши касриятининг турри бўлмайди, деб ўйлаймиз. Буюк инглиз саяхатчиси В.Б.Джонсон деяр оролни номлаган, лекин сув акваториясини эмас. Бундан урун ҳам океанлардаги «сув ландшафтлари»ни тасвирлаш касриятининг ҳам илмий, ҳам амалий жиҳатдан тўғри бўлмаса касрият деган, Ландшафтшунослик гидрографик объектлар — океан,

дентиз ва кўллари талки қилмайди ва ушбу фан табиий географик фанларнинг фундаментал асоси бўла олмайд.

Фан соҳаси ёки фанлар тизими мустақил равишда эътироф этилиши ёки амалда фан ҳаракатланиши учун назарий жихатдан исботланган ўзига хос изланиш ёки тадқиқот объекти, предмети, методологияси, методикалари, принциплари, амалий ва назарий аҳамияти, таълим ва тарбиялаш хусусиятларини аниқлаштириб олиш талаб этилади. Акс ҳолда ушбу янги фан соҳаси ёки фанлар тизими ҳаётда ўз ўрнини топа олмайд, эскилари эса аста-секин жамият ва давлат «эътиборидан четда» қолиб, яъни араштириб кетади. Масалан, Умумий Ер билими ўқув курси, тўғривот, «Ер билими» фанлари тизимидagi табиий географик фанлар мисолида кўриб чиқиш мумкин.

Умумий Ер билими Ер планетаси табиатига оид барча фанларнинг (Физика, Астрономия, Кимё, География, Геология, Биология, Экология, Тупроқшунослик ва х.к.) асоси бўлиб ҳисобланади (2.2.1-расм). Чунки Ердаги барча табиий мажмуа ёки тизимларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ҳамда шаклланишида ҳолат, ҳолдса, жараён ва воқеалар табиёт фанларининг барчасига тегишлидир. Шу ўринда айтиб ўтиш лозимки, кўлаб географ олимлари (С.В. Колесник, 1966; П.П. Неклюкова, 1967; Л.П. Шубаев, 1975, 1977; Н.А. Гвоздецкий, 1979; К.И. Геренчу, В.А. Боков, И.Г. Черванов, 1984; Н.Ф. Мильков, 1990; Х. Вахобов, 2005 ва бош.) Умумий Ер билими ҳақида фикр юритганларида «ер» сўзини кичик ҳарфлар билан ифодаланишини кўради. Масалан, географлар учун энг омавий ва бақалавр йўналишлари учун кўп соатлар ажратилган, Москва шаҳридаги энг нуфузли «Высшая школа» наشريётида бир неча бор қайта чоп этилган Л.П. Шубаевнинг «Общее землеведение» (ўзбек тилига таржима қилинган варианты — Умумий ер билими) ўқув кўланмасининг номида эмас, балки мазмунинда унинг тадқиқот ва изланиш объекти қилиб айнан «Ер» планетаси олинган. Чунки кўланманинг 6 та бобидан тўрттасида: 1) Ер планетасининг Кўёш тизимидagi ўрни, 2) Ернинг умумий морфологияси, 3) Атмосфера ва Ер иклими, 4) Ернинг гидросфера қатлами, Ернинг қуруқлик қисми ва унинг рельефи ҳақида таъриқлади-ю, лекин дарсликнинг номида «ер» кичкина ҳарфда ифода этилган. Ёзилыш қоиласига кўра атоқли номга кирувчи планеталар номи катта ҳарфларда ифода этилади ва ёзилади. Агарда ер кичкина билан ёзилса, унда сўз ёки атама «ер участкаси»га тааллуқли бўлиб қолади.

2.2.1-расм. Умумий Ер билими ва табиий географик фанлар тизими

Ўзингиз ўйлаб кўринг. Ер юзасида тарқалган тулпроқ зоналари (Тулпроқшунослик фани), ўсимлик ёки ҳайвонот дунёси (Биология), Ернинг геологик тўзилиши (Геология), кимёвий моддаларнинг ҳоссалари ва хусусиятлари (Кимё), табиий жинсларнинг ҳаракатлари (Физика), экотизимлардаги организмлар ўзаро ва табиат ўртасидаги муносабат (Экология) «Ер билими» фани қонуниятларидан четда турадими? Йўқ. Мазкур фанлар соҳасидаги мутахассислар ҳам ушбу қонуниятлардан хабардор бўлишлари керак-ку! Шунинг учун биз табиий географик фанларни тизимлашда «Ер билими»ни географик фанлар тизимидан чиқариб, барча табиёт фанларининг асоси даражасига кўтардик.

Барча географик фанлар «Ер билими» таркибига кириди. Бундан *испитимий географик фанлар ҳам иситисно эмас*. Бунини географик фанлар тизимида юқори иерархия погонани эгаллаб турувчи География назарияси ва тарихи ёки География назарияси исботлаб бериши лозим. Зеро, мазкур фан барча географик фанларнинг фундаментал асоси бўлиб ҳисобланади, деб ўйлаймиз. Чунки у ягона географик концепцияларни умумлаштирувчи, Географиянинг объекти ва предметиға аниқлик киритувчи, табиат ва жамият ўртасидаги муносабат уйғунлигини таъминловчи барча географик фанларни «бошини қовуштирувчи» фандир.

Географияда табиат ва жамият муносабатлари узвий боғланган ва ажралмасдир. Табиатта, хусусан табиий географик мажмуалар ҳолатига инсон феолиятининг таъсирини инкор этиб бўлмаганидек, ижтимоий-иқтисодий географик ҳолатини баҳолашда табиий омилларнинг таъсирини ҳисобга олмасдан илож йўқ. Агарда биз географлар табиат ва жамиятни бир-биридан ажратиб, уларни «соф» ижтимоий ёки «соф» табиий географик фанларга ажратиб қўймас, унда биз Географияни Геология, Биология, Иқтисодиёт, Сийёсат, Ҳуқуқшунослик фанларидан фарқини ажрата ололмаймиз. Уларга қўшилиб «омикталашган» Географиянинг ижтимоий нуфузини тушириб қўйишимизга ёки секин асталик билан таълимдан тушириб қолишга олиб кетамиз.

Ягона фундаментал географик фанни яратиш замон талабидир. Чунки битта фанлар тизимида (у қайси бир фан тармоғига тегишли бўлмасин) икки ва ундан ортиқ фундаментал фанларга эга бўлишлик, сўзсиз уларда бир масалала турлича эйд ёндашувлар ва қарама-қаршиликларни юзата келтиради. Натижада ягона бир фанлар тизимини (жумладан, Географияни) асоссиз бўлиниб кетишга олиб келиши мумкин ва шундай бўлиб келди ҳам.

Кейинги 50—60 йил давомида Географияни икки қатта қисмга Табиий география ва Иқтисодий географияга ажратиб қўйиш одат тусига кириб қолди. В.А. Шальнев (1999) Географиянинг ривожланиш босқичларини ўрнатар экан, у XX асрнинг 60-йилларидан кейин Географиянинг ижтимоий нуфузини тушиб кетишга олиб келувчи омиллардан бири уни муқтакил иқтисодий ва табиий географик лаверга ажраб қолишидандир, деган эди. «Сен менга тегма, мен сента тегмайман» деган қоида асосида географик фан ва таълимнинг ривожини нима оқибатларга олиб келатганини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди.

Бизнинг тизимда ҳам География икки қатта қисмга ажратилган (2.2.1-расмга қаранг). Лекин уларни «бошини қўшувчи» фан бор. Ундан ташқари иқтисодий географик фанларни биз Ижтимоий географик фанлар деб номлашни тавсия этмоқдамиз. Зеро, иқтисоддан ташқари мазкур тармок фанларидати Геодемография ҳам, Геосийёсат ҳам, Ҳуқуқий география ҳам, Нозогеография иқтисодий эмас, балки ижтимоий категориядир. Иқтисодий географияни ҳам мазкур тармоққа киритиш унинг мазмун ва моҳиятига тўлиқ мос тушди.

Табиий географик фанларни биз ўз навбатида 3 та қатта — *комплекс, тармок ва амалий синтетик гурuhlарга* ажратилиши мақсадга мувофиқ деб билдик. Мазкур йўсиндаги тўрухлаштириш:

биринчидан, табиий географик тадқиқот йўналиши ва уларнинг қўламини аниқ белгилаб беради;

иккинчидан, табиий географик фанлар муаммоларига замонавий ёндашувни таъминлайди;

учинчидан, табиий географик фанлар ўртасидаги узвийлик ва узлуқсизликни таъминлайди.

Комплекс табиий географик фанлар тизимидаги Табиий география фани барча табиий географик фанлар учун асосий тушунчалар апаратини шакллантирувчи, таркибидати фанларнинг замонавий муаммоларини ечишга йўналтириб турувчи ва шунга ўхшаш ички табиий географик фанлар муаммолари билан шуғулланувчи асосий фан сифатида намоён бўлади. Айнан шунинг учун ҳам Табиий география табиий географик фанлар назарияси ва тарихини ўрганувчи фундаментал фан сифатида намоён бўлади.

Табиий география фанига унинг назарияси ва тарихини қўшганимизга сабаб, у ҳар бир даврга хос бўлган назарий қарашлар ва концепцияларни аниқлаб беради. Табиий географик тадқиқотларни даярлаштирати, назарий тадқиқотларни тарихан хулосалайди ва

ундан сабоқ чиқариш орқали хозирги ҳолати ҳамда унинг келажак истиқболларини белгилаб береди. Зеро, Биринчи Президентимиз Исмоил Каримов айтмоқчи, «Тарихий хотирасиз — келажак йўқ».¹ Бу жамият принципи нафақат амалиётда, балки инсонларнинг барча илмий фаолият жабҳаларига ҳам тегишлидир.

Комплекслар табиий географик фанлар туррухига янгича ёндашувлар таъсирида ривожланиётган фанлар ҳам киритилган. Масалан, Ландшафтшуносликда геомажмуалар маданий ва антропоген ландшафтларга бўлиниб ўрганилаётган (Нееф, 1974; Николаев, 1979; Мильков, 1986; Зокиров, 1998, 2006). Географияга тизимли ёндашувнинг кириб келиши муносабати билан ландшафтлардаги геомажмуаларнинг ривожланиши ва шаклланиши масалалари:

- *тизимли* (Вахобов, 2001, Уразбаев, 2002),
- *макон — вақт, вақт масаллари* (Беруҷашвили, 1990),
- *барқарорлик ва ўз-ўзини тиклаш қилиш* (Арманд, ва б., 1975)

орқали тадқиқ қилинмоқда. Унга алоҳида тадқиқот предмети қилиб Ландшафтлар экологияси ва эстетикаси мустақил ўқув курси ва фани этиб киритилмоқда. Ландшафтшуносликнинг кишлоқ хўжалиги билан анъанавий алоқасидаги фанлар — Агроландшафтшунослик, Ландшафт-экологик декончилиқ каби фанлар қайта тикланмоқда.

Тармоқ табиий географик фанлар ўз номидан келиб чиққан тарзда Географиянинг умумий объектидан ўз тадқиқот предметини тармоқлар бўйича ажратиб олади. Анъанавий Геоморфология, тармоқлар бўйича ажратиб олади. Анъанавий Геоморфология, тарчанд ер юзаси рельефи ҳақидаги фан тарикасида эътироф қилинган бўлса-да, кейинги пайтларда у денгиз ва океан ости рельефини (космофотосуратлар ва ГАТ технологиялари орқали) тадқиқот объекти сифатида ўз эътиборини қаратмоқда. Геоморфология янги объектлар — денгиз туби рельефини ўрганиш, геоэкологик йўналишлар (Геоморфология ва Геоэкология, Геоморфология ва Ландшафтлар экологияси) ҳамда янги тармоқлар: денгиз, динамик, перигляциал ва шу қабиллар объектлар ҳисобига ривожланмоқда. Амалий йўналишларга — Инженерлик геоморфологияси, Геотехноморфология каби фанлар кириб келмоқда. Келгусида Ўзбекистонда амалий геоморфологик тадқиқотларни кенгайтириш ва таълим жараёнини йўлга қуйиш ўта муҳим аҳамият касб этади.

Иқлимшунослик фани ҳаётни экологизмлаштириш ва методик қайта курулантириш самарасидан кўпроқ фойдаланмоқда. Хўжалик

фаолиятининг иқлимга таъсири — кислотали ёمғирларнинг ёғишига на «ядро қилиш»га бағишланган, Чернобыль ва Орол ҳалокати, шаҳарларнинг иқлимга таъсири ва бошқа тропиксферага тегишли муаммоларнинг ечимини топишга йўналтирилмоқда. Бу фан биринчилардан бўлиб агроф-муҳитнинг глобал ўзгариши муаммоларини ўрганиш билан шуғуллана бошлади (Будыко, 1977; Чуб, 2000, 2003; Хикматов, 2002).

Биогеография экотизм, биотоп, экосфера тушуначлари билан бойиб бормоқда. Унда экотизмларнинг махсуддорлиги муаммоларига, таркиби ва функцияларининг географик қонуниятларига, экотизмлар динамикасининг зонал хусусиятларига катта эътибор берилмоқда. Экотон(оралиқ ҳудудий тузилмалар)ни ўрганиш муаммоларига эътибор қўйишти (Нигматов, Реймов, Абдиреймов, 2006). Кейинги вақтларда миллий географик таълимда Биогеография мустақил табиий географик фан тарикасида ўқитилмаётган ва тегишли йўналишлар бўйича тадқиқотлар олиб борилмаётган.

Тупроқлар географияси хозирда ҳам Тупроқшунослик, География ва Картография билан узвий боғланган бўлиб, у ўзининг экологизмлаштириш жараёнини бошидан ўтказмоқда. Тупроқнинг биосфералари ва экотизмдаги, уларнинг генезиси ва эволюция жараёндаридаги функцияларига қизиқиш қучаймоқда. Тупроқларни тадқиқ қилишда геокимёвий ёндашув ва методлардан фойдаланиш кенгаймоқда. Афруска, Тупроқлар географияси Ўзбекистонда табиий географик фанлар тармоғи эмас, балки Тупроқшуносликка тегишли фан бўлиб ҳисобланмоқда. Унинг объекти тупроқ бўлиб ҳисобланса-да, лекин тадқиқот предмети географик, яъни ҳудудийлик, даврийлик, комплекслик ва тизимликка мос тушадди.

Гидрология Ер сайёраси усти сувлари ҳақидаги фан сифатида Географияда бир оз умумий характер касб этмоқда. Шўролар даври Географиясидагина у ўз бўлимлари — Қуруқлик гидрологияси, Гидрогеология, Лимнология, Океанологияни фан сифатида саклаган. Экологизмлаштириш таъсирида етакчи йўналиш сифатида дунё суви баланди, сув балансини инсон хўжалик фаолияти таъсирида қайта ўзгартириш, жамиятнинг гидрологик циклга таъсири муаммолари замонавий гидрологик муаммолар таркибига кирмоқда. Шунингдек, ушбу туррухга Геоология, Геоқриология ва Океанология каби фанлар ҳам қаради.

Амалий суниттик табиий географик фанларни алоҳида ажратилишига сабаб, шўролар даврида узок йиллар мобайнида олиб боришган сиёсат деярли Ер планетасининг 1/6 қисминини эгаллаб турган

¹ Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ / Тарихий олимлар ва журналистлар билан суҳбат — «Мунорро» журналининг 1998 йил 5-сонин.

СССРда, жумладан, Ўзбекистон ССРда ҳам фан ва амалиёт орасида узвийлик ҳамда ўзаро муносабатларнинг узилишига олиб келганини билан изоҳланади. Бу айниқса, замонавий фан—техника ютуқлари ва бозор иқтисодиёти тажрибасидан фойдаланишни инкор этган шўро География мактабидан яққол кўринди. Буюк географ рус олими Н.Н.Беранский,— «Америка географиясининг кучи нафакат назарияда, балки амалиётдадир. Айнан амалиётга эҳтиёж ва фаннинг амалиёт билан мустақкам алоқаси америка географиясининг мавжуд ижобий томонларини кўрсатишга замин хозирлайди. Масалан, Картография тараккиятининг юқори даражаси, дала тадқиқотларининг техникаси ва айниқса, Кишлоқ хўжалиги географиясида ҳамда Шахарлар микрогеографиясида йирик натижалар берилган кичик хулудларнинг катта масштабли тадқиқотлари шулар жумласидандир»,— деб ёзган эди.¹ Эндилкида бозор муносабатлари қарор топаётган бир даврда амалий табиий географик йўналиш ўз ифодасини топиши лозим.

Амалий географияни назария билан қайта боғлаш, фан ингиликлари ва уларни амалиётга қисқа муҳлатларда татбиқ қилиш билан шугулланувчи замонавий табиий географик йўналишлар сифатида Амалий табиий география, Табиий географик районлаштириш, Геоэкология, Рекреацион табиий география, Мелиоратив география, Туризм географияси, Регионал табиий география, Экологик хукукий география каби янги фан йўналишлари ҳаёта тақсиф қилинмоқда. (Нигматов ва б., 2005—2018 йй.)

Амалий табиий география умумий равишда жамият талабларидан келиб чиққан тарзда фаннинг амалий томонларини қасб қилувчи хусусиятларини талқик қилмоқда. Лекин унинг назарий асослари, яъни аниқ бир мақсадли, вазифалари, методик ва методологик асослари, мазмун ва моҳияти аниқланмаган ва натижада, унга оид таълим соҳаси ҳам замон талабидан орқада қолиб кетмоқда (Нигматов, 2009, 2017).

Регионал табиий география ёки Табиий географик мамлакатшунослик айрим хулудларни табиий географик жиҳатдан талқик қилиб, эндилкида нафакат тасвирловчи фан вазифасини, балки ушбу хулудларнинг табиий географик мониторингини олиб бориш, баҳолаш ва прогнозлаш каби янги вазифаларни ўз олдига қўймоқда. Бу ўринда «Ғарб давлатлари географияси» «Шарқ давлатлари географияси»га нисбатан анча олдинда кетмоқда (Саушкин, 1980).

Табиий географик фанлар предметидан янги йўналишлар қаторида турган — *Экологик хукукий географияни* жамият—табиат ўзаро

таъсирининг хукукий жиҳатларини хулудийлик, комплекслик, динрийлик ва тизимлилик нуқтаи назардан талқик қилувчи янги тадқиқот йўналиши сифатида тақсиф этилмоқда (Шаринов, 2007).

Хавуагача Ер ҳақидаги билимларда ёки фанларда, аниқроғи Ижтимоий географияда жиноятлар географиясига оид тадқиқотлар локал тарзда (айрим мазмуний хулудлар ва жойлар учун) олиб боришмоқда¹. Жиноятлар географиясининг объекти этиб муайян мазмунрий бирликларда содир этилаётган жиноят турлари ва хусусиятлари, предмети этиб эса ушбу жиноятларнинг ижтимоий жиҳатлари, яъни аҳолининг миллий ва ёш тарқиб, хукукубузар шахсларнинг қайси бир халқ хўжалиги соҳасида бандлиги, ишлаб чиқаришнинг иқтисослашуви ва концентрациялашуви қабилар олинган².

Лекин биз тақсиф этаётган амалий табиий географик фанлар қаторидан жой олган Экологик хукукий география амалдаги ижтимоий географик тизимдаги Жиноятлар географияси ёки Хукукий география фанларидан қуйидаги ҳолатлар бўйича фарқ қилади:

Биринчидан, у ижтимоий географик эмас, балки геоэкологик хусусият қасб этади.

Иккинчидан, унинг объекти қилиб муайян табиий геомажмуалар ёки геотизимлар олинади.

Учинчидан, унинг предмети — жисмоний ва юридик шахслар, давлат ёки давлатларнинг геоэкологик хавфсизликка оид ҳаракатлари ва ҳаракатсизликлари олинади.

Туртинчидан, хукукубузарликларнинг барча турлари тадқиқот предмети бўла олади.

Бешинчидан, тадқиқотлар хукукубузарликларнинг хулудийлик, динрийлик, комплекслик ва тизимлилик жиҳатларини қамраб олади.

Олтинчидан, тадқиқот методлари бўлиб ҳам геоэкологик ҳам географик ҳам хукукий методлар ёки комплекс (учаласига ҳам тегишли) методларнинг яратилишига олиб келиши мумкин.

Еттинчидан, унинг методологикаси жамиятнинг табиатга нисбатан қўлланиладиган муносабат шаклидидан келиб чиқадиган усулларни аниқлаш ҳамда уларни тизимлашдир.

Экологик хукукий географиянинг яратилиши қуйидаги ҳолатлардан келиб чиқади:

¹ *Григорьев Р.Г.* Социальная география республики (на материале Грузинской ССР). Диссерт. на соискание ученой степени докт.геог. наук. — Тбилиси, 1990. — 53 с.

² *Гоним А.Д., Коршадоева Л.* Иккинчи табиий географиянинг назарий ва амалий масалалари. — Т., 1999. — 92 б.

омилларини назарий жиҳатдан тадқиқ қилиш ниҳоятда муҳим. Чунки табиат ҳамда жамиятни уйғунлаштириш масаласи уларнинг ҳудудийлик, мажмуаийлик, тизимлилик ва даврийлик нуктаи назардан талқин қилинади. Экологик хавфсизликни белгилловчи табиий географик омишлар аниқланади. Мазкур омишлар сон ва сифат жиҳатдан баҳоланади ва минтакавий хусусиятлари очиб берилади. Оролбўйи ҳудудни экологик хавфсизлик нуктаи назардан баҳоланиб чиқилди ва табиий географик жиҳатдан районлаштирилади. Ҳар бир район учун минимал, максимал ва оптимал экологик хавфсизлик даражалари аниқланади ва улар ўз аксини турли масштабдаги картографик материалларда топади. Тадқиқот объектида экологик хавфсизликни таъминлаш учун зарур бўлган чора-тадбирлар белгиланади. Ушбу фан йўналиши доирасида олиб бориладиган тадқиқотлар натижасида олинган маълумотлар ва ҳулосалар давлатнинг тегишли идораларига тақриф сифатида берилади.

Аждодларимиз ҳар бир жойни ўзига хос равишда номлашга интилишган. Шунинг учун ҳам жой ва уларнинг номлари География, Тилишунослик ҳамда Тарихнинг ўрганиш объектларидан бири сифатида бетакрорийлиги, индивидуаллиги, куйма маънодалиги, шаклан кескалти, дундалиги, даврийлиги ва умумилсоний анъана-ю қадриятларнинг ифодаланганлиги билан ажралиб туради. Муस्ताқиллик туфайли «Ўзбекистон ўзаро мулоқот, амалий ҳамкорлик ва яхши қўшничиликни мустаҳкамлашнинг қатъий тарафдори. Ўтган давр мобайнида ташқи сиёсат соҳасида хорижий давлатлар, биринчи навбатда, қўшни мамлакатлар билан дўстона ва ўзаро манфатли муносабатларни ривожлантириш борасида сезиларли натижаларга эришдик»¹. Шу маънода Географик топонимикада жаҳон мамлакатлари номлашнинг индвидуал хусусиятларини тадқиқ этишни *Глобал табиий географик топонимика* фанини режалаштиришимиз, бутунгача бўлган илмий миллий ва регионал тадқиқотлардан тубдан фарқ қиладиган глобал илмий тадқиқотларни жаҳонга чиқаришнинг ўзига хос инновацион кўринишларини муассамлаштиришимиз керак бўлади².

Топонимларда, хусусан, жаҳон мамлакатларининг номлашларида ҳам мавжуд табиий географик хусусиятлар билан бирлигида маънавий ва миллий қадрият ҳамда анъаналар у ёки бу даражада сўз

шаклида ўз муҳрини босганлиги табиий. Билмизки, «Инсоният цивилизацияси бешиқларидан бири бўлган мамлакатимизда илм-фан, маданият, савдо, меъморчилик, хунармандлик азалдан ривожланган, таълим тизимида инновация ва креатив ёндашувлар асосида...»¹. Дунё мамлакатлари номларини тўплаш, объектларнинг номлаш асослари ва мотивланиш хусусиятларини, географик, жумладан табиий географик ҳамда лисоний тузиллишини таҳлил қилиш зарурати юзга келди. Бундай таҳлилни амалга ошириш учун унинг тадқиқот методологияси ва методларини ишлаб чиқиш, дунё мамлакатлари номларининг шаклланишига восита бўлган сўздан тортиб, атоқли от мақомига етгунча бўлган топонимлашув жараёнлари ва табиий географик хусусиятларни кузатиб талқин этиш билан дунё мамлакатлари номлари ҳамда улар дугавий асосларини топонимик йўллари тизимини тадқиқ этиш ва шулар заминида бир қанча топонимларнинг топонимик таҳлилин уларнинг табиий географик хусусиятларига таъинланган ҳолда амалга ошириш, ушбу жараёнда сўзларнинг ном сифатида объектларга кўчишига оид қонунларни белгилан география ва топонимика (аниқроғи, ономастика) олдига турган муҳим назарий ҳамда амалий муаммолардан биридир.

2.3. География ва табиий географик фанлар объекти

Замонамизда географик фанлар тизимининг энг долзарб муаммоларидан яна бири унда умумгеографик назарий асосни ривожлантириш ва шакллантиришга етарли даражада эътибор берилмаётганлигидадир. Ҳар бир назария фаннинг объектини аниқлаштириб олишдан бошланади. География, жумладан, табиий географик фанлар назарияси ҳам бундан истисно эмас.

Фан объекти — кишилик жамиятини илмий бўлиш фаолиятига қаратилган объектив боради.

Филсофада объект — бизнинг онгимизга ёки бизларга боғлиқ бўлган ҳолда намён бўлувчи ташқи дунё, моддий борлик. Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида объект (лотинчада *объектум* — нарс) деб субъектга (тадқиқотчига, изланувчига, ўрганувчига) қарама-қарши бўлган ҳамда инсоннинг амалий билиш фаолияти қаратилган объектив реалистик¹.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентини Ш.М.Мирзиёевнинг БМТ Бош ассамблеясининг 72-сессиядан кутки // Халқ сўзи. 2017 йил 20 сентябрь ва Олий Мажлисида мувожаъати // Халқ сўзи. 2017 йил 23 декабрь.
² Раҳимов Х.М., Эниязов Т.Ж. Жаҳон мамлакатлари номларини топонимика методлари ёрдамида ўрганиш // Ж. Ўзбекистон география жамияти ахбороти, 52-ж.-Т., 2018. 123-126-б.

¹ Объект. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 6-ж.-Т.: «ЎзАМД ДНН», 2003. 441-б.

Шундай қилиб, объект кишиларнинг онтидан мустақил ҳосил бўлган объектив ҳақиқат. Географик қобик эса у қандай кўринишда ва чегарада ифодаланмасин, барибир, кишилар онти ёки меҳнатининг маҳсули эмас. Шунинг учун ҳам географик объектни унинг предмети билан алмаштириш ёки уларни бир маънода талқин қилиш ёнгики унга бошқача тушунича бериш¹ фалсафанинг фан ва фанлар методологиясида бериладиган талабларга жавоб бермайди. Бу буйича адабиётларда ва айниқса, ўқув адабиётларида турли олимларнинг фикрларини атрофлича талқин қилиш субъектнинг онтини чағиртади, ҳолос.

Умумий Ер билимда *географик қобик* деб Ер усти юзаси, тўғрисида геомажмуаларини ҳосил бўлиши, шаклланиши ва ривожланишида фаол иштирок этадиган қатлам (сфера) тушунилади (Жалесник, 1966; Мильков, 1990; Уабонов ва.б., 2005, 2004 ва х.к.). Бу мантиқан тўғри, чунки География юнонча «гео» — Ер, «графос» — тасвирайман деган сўзлар йиғиндисидан келиб чиққан. «Ер» сўзининг қатта ҳарфлари берилиши уни Ер планетасига нисбатан ишлатилганлигини аниқлатади. Шундай қилиб География Ер планетаси юзасидиги геомажмуа ёки геотизимларни тасвирайб берувчи фан сифатида пайдо бўлган соҳадир. Айнан пайдо бўлган, лекин ҳозирги кунда ҳам худди шундай маънони аниқлатади, деган сўз эмас.

Географик қобик Умумий Ер билими ўқув курсининг ёки Ер билими фанининг асосий объекти деб ўйлаш ҳам тўғри эмас. Чунки ушбу ўқув курси ва фан бошқа Ер усти ва ости қобикларини ҳам ўз билим доирасига қамраб олади. Бу деган сўз барча табиий фанларга (лекин аниқ фанларга эмас) асос бўла олади. Бундай ҳолат Ер билими — Табиий география ёки Умумий географиянинг асоси деб аташни маъқул деб ҳисобламайди. Юқорида кўрилган География ягона фан доирасидан чиқиб фанлар тизимига айланган. Мазкур жараён барча фанлар тизимига ҳос бўлган ижтимоий жараёндир. Бунини инобатга олмасаник фанга нисбатан фалсафий қарашларни инкор этмоқ демакдир. География нафакат табиатни, балки ижтимоий, иқтисодий, ҳукукий ҳолат, ҳодиса ва жараёнларни ўз предметида киритади. Шундай экан, биз қандай қилиб Умумий Ер билимини умумгеографик фанлар асоси дея оламиз. Географик фанлар географик қобик доирасида ўзининг талқикот объекти ёки предметида қараб тармоқлашади.

Географик қобик (геосфера) — Ер планетасининг табиот-жамият муносибатида фаол кечувчи геосфера, атмосферанинг қуйи ва литосферанинг устки қатламларини қамраб олувчи қобик.

Барча фанлар тизимида бўлгани каби Географияда ҳам географик фанларнинг ягона объекти бор, у ҳам бўлса географик қобикдир. Ушбу объект барча географик фанларга тааллуқли. Географик фанлар тизимига кирувчи барча фанлар айнан географик қобик доирасида ўз талқикотларини олиб боради. Акс ҳолда, улар географик фанлар тизимига қирмай қолади. Географиянинг бир бутунлиги (жишлалашуви) ҳам айнан шу фалсафий мезон билан ўлчанади. Бу билан биз географик фанлар тизимида турувчи мустақил географик фанларнинг объекти йўқоли ва ҳамма географик фанлар ягона объектига эга экан деган маънони аниқлашнинг имконияти юзидан.

Иқтисодий география ишлаб чиқариш қўчларини турли мамлакат ва районларда ривожланиш ҳамда жойланиш ҳусусиятларини иқтисодий тизимлар доирасида ўргатувчи географик фан тармоғи.¹ Лекин иқтисодий тизим айнан географик қобик доирасида амал қилиши, уни мазкур қобик чегарасида табиий мажмуа ёки тизимлар билан боғлиқ равишда ҳудудийлик, даврийлик ва тизимийлик ҳусусиятларини ўрганиши Иқтисодий географиянинг иқтисодий фанлари тизимидан мураккаб талқикот предмети орқали ажратиб бера олади. Акс ҳолда у Иқтисодиёт билан «омикта» бўлиб кетади. Агарда ушбу иқтисодий фаоллият объекти тропикувдан юқорига томон кўтарилса ёки Ер қарйи томон тушиб кетса, ушбу талқикот тури географик фанлар доирасидан чиқади. Уларга тегишли фанлар эса Қоинот иқтисодиёти ёки Географик иқтисодиёт каби фанларга айланади. Ахир қосмосда ҳам Ер қарйида ҳам иқтисодий кенгликлар, даврий иқтисодий ўзгаришлар ва мажмуали иқтисодий ишланишлар бўлиши мумкин-ку.

Геокартографиянинг объекти ҳам бундан мураккаб эмас. Агарда у географик қобик доирасидаги ҳолат, воқеа, ҳодиса ва жараёнларнинг моделини ёки тасвирини бирон бир масштабда акс эттирса, географик фанлар тизимида турувчи Картография, тўғрисида Геокартография фани бўла олади. Лекин Картография фани Ер пўсти на унинг пастки қатламларини худди шу тартика акс эттирса Географик картография ёки қоинотдаги осмон жисмларини акс эттириладиган карта яратилса, уни биз Қосмик картография дейишимиз мақсадга

¹ Жалесник И.С. Қишқик ҳудудлар табиий географияси. - Т.: «Университет», 1999. 412-б.

¹ Уоллис А., Қаршибошев Д. Иқтисодий географиянинг назарий ва амалий масалалари. - Ўлустон, 1999. - 8 б.

мувофиқдир. Шундай қилиб, замонавий Картография фани аллақачон географик фанлар тизимидан чиқиб, турли фанлар тизимига турлича номлар билан кириб кетган. Бундай мисолларни бошқа географик фанлар бўйича ҳам келтириш мумкин.

Фанларни, жумладан, яқин ўтган замонда соф географик фанлар деб ҳисобланган илм соҳаларини ривожланиб, ўзгариб ва шаклланиб бориши Географиянинг объектига алоҳида эътиборимизни қаратишга ундайди. Чунки фанлар классификацияси кадрлар тайёрлаш, илм, таълим—тарбия соҳаларини ривожлантиришда жуда зарурий воситадир.

География объектидаги катталикнинг учинчи топишмаган жумбоқ, географик қобикнинг нисбати ва юқори чегараси, яъни айнан қайси бир қатлам унинг объекти эканлигини аниқлашдир. Минг афсуски, бу ўринда ханузгача мутахассислар орасида ягона бир фикр йўқ (2.3.1-расм). Мазкур ҳолат Географиянинг фанлар ўртасида тўтган

2.3.1-расм. Табиий географик фанларнинг визуал объекти

мавқеига жуда катта салбий таъсир кўрсатмоқда ва амалиётда ҳам мазкур муаммо яққол намоён бўлмоқда. Бу туғ дунё бўйлаб кечаётган ушбу жараённинг бир қисми сифатида Ўзбекистонда ҳам бошқарув органлари томонидан Географияни мустақил фан тармоғи сифатида қўрилмаётгани, олий ўқув юрталарига кириш тестларида Она тили ва Тарих билан биргаликда мажбурий бошланғич билимлар тоифасига қўшилмаётгани¹ бунга яққол мисол бўла олади. Ҳамма

«аниқлашилмовчиликлар» Географиянинг умумэътироф этилган назарий асослари, унинг объекти ва предметида доир ягона бир фикрнинг йўқлигидир. Аввалига бирон бир республика, сўнгра минтақавий ва низоҳат халқаро анжуман чақириб, География объектига аниқ бир тушунарчани бериш ва чегарасини аниқ қилиб белгиллаб олиш зарур. Шў билан биз географлар, қисман бўлсада, ҳозирги ва келажак авлод олдидати «қарзимиздан» қутуламиз.

Юқориди таъкидлаганимиздек, табиий географик фанлар назарияси географик фанларнинг умумназарий асосларида жавоб топишда бирламчи мезон сифатида хизмат қилади, лекин География назариясининг ўрнини боса олмайди. Чунки умумгеографик тадқиқотларгина географик қобик ва унинг турли тадқиқот предметида доир илмий ҳулюсаларни бера олади. Агарда биз 2.3.1-жадвалга бир назар ташласак, табиий географик фанларни тадқиқот объекти сифатида визуал тасаввурга эга бўла оламиз.

Табиий географик фанларни тизимлаш эса Эротосфен давридан ханузгача жумбоқ бўлиб келган география фанининг тадқиқот объекти ўрнида биз ўғлаб олимларнинг фикрларини келтириб ўтишимиз мумкин эди, лекин улар ягона бир тўхтамага келишмаганлиги сабабли ўз концепциямизни келтирамайиз ва уни исботлашга ҳаракат қиламиз.

Тропопауза географик қобикнинг энг юқори чегарасидир. Чунки бу қатламда Ер юзасининг шаклланиши ва ривожланишига фалол ва бевосита таъсир этувчи иқлим жараёнлари юзата келади ва содир бўлади. Ундан ташқари, ушбу атмосфера қатлами географик фанлар тизимига кирувчи «Иқлимшунослик» фанининг объекти бўлиб ҳисобланади. Тропопауза (юнончада *τροπος*—бурилиш, *pausis* —тўхташ, тўташ) ўз номи билан Ер юзасидати иқлим ўзгаришларини тўхташ ёки тўташ қатлами эканлигини айтиб турибди. У Арктик кенгликларида 8—10 км, мўғтадил кенгликларида 10—12 км, Экваторда эса 16—18 км баълдилликкача бўлган атмосфера қобикини қамраб олади. Агарда иқлимшунослик ушбу қобик доирасидан чиқиб кетса, у ҳолда бу фанни «Космик иқлимшунослик» деб аташ мақсадга мувофиқ бўлар эди. Зеро, фанда қўлланиладиган атамалар (жумладан, фанларни номлаш) қайси фан тармоғида илк бор ишлатилса, унинг ўзати худди ана шу фан ёки фанлар тизимида сақланиб қолганиши умумэътироф этилгандир. Бу ўринда Тупроқшуносликда сув эрозияси билан боғлиқ бўлган соҳаси Эрозияшуносликини мисол қилиб

¹ Нидзистов А. Ягона география замон талаби // Ҳозирги замон географияси: назария ва амалиёт /

2.3.1-жадвал
Табиий географик фанларни тизимлашти оркули Географиянинг
объектини аниқлаш

Т/р	Табиий географик фанлар	Ушарниш таджикон объекти	Юкори	
			чегараси, метр	Куйи
1.	Ландшафтшунослик	Ернинг ландшафт қобиғи	8848	Ер юзасидан 5 м
2.	Геоморфология	Ер усти рельефи	8848	—395
3.	Иқлимшунослик	Тропосфера	8000- 18000	Ер юзаси
4.	Куруқлик гидрологияси	Ер усти сувлари (гидросфера)	8848	—1620
5.	Океанология	Денгиз ва океанлар	Сув юзаси	—11 022
6.	Гляциология	Ер усти музликлари	8848	—4300
7.	Тупроқлар географияси	Тупроқ тарқалган қобик (педосфера)	Куруқлик юзаси	—20 Тупроқ катламнинг қуйи чегараси
8.	Биогеография	Организмлар тарқалган Ер юзаси	Ҳайвонот ва ўсимлик дунёси тарқалган қобик 150	—70 Организмлар кириб борган чуқурлик

келтириш мумкин.¹

Озон қатлами Ер юзасига ва ундаги организмлар ҳаётига
бевосята таъсир этса-да, у қобик махсус географик фанлар объектига
қирмайди. Чунки унинг аксарият қисми (90—95%) стратосферада
жойлашган.

¹Низамов А., Носиров Р. Геоология ва унинг асосий мумимолари // Ўзбекистоннинг экологик
хабарнома. 6-сон, 2005. 14—16-б.

Литосферанинг энг устки географик қобик таркибига кирувчи
катламни аниқлаш анча мураккаб масаладир. Бу ўринда айрим
таниқли географларнинг фикрларини таҳлил қилиб чиқиб тақозо
этилади. Масалан, А.А.Григорьевнинг фикрича географик қобикнинг
қуйи чегараси «Мохо қизиги»дан пастроқда (40 км чуқурликда) ўтар
экан (Эокиров, 1999). У бунга асос қилиб Ер юзаси рельефини ҳосил
қилувчи эндоген жарраёнларнинг фаол чегарасини олади. Мазкур
фикрга қўшилиб бўлмайди. Чунки, авваломбор, географик фанлар
тизимида турувчи ҳеч бир фаннинг объекти бу даражадаги
чуқурликкача қириб бормайди. Ундан ташқари, соф географик
методлардан ҳеч бири бундай чуқурликдаги тақикот ишларини олиб
боришга қодир эмас. Бу ўринда биз фалсафанинг фанлар назариясига
онд асосий принциплари:

- тажрибадан келиб чиқиб;
- воқеа ва ҳодисаларга чуқурроқ қириб бориш;
- янги ғойларни аввалдан кўра биллиш;
- амалиёт билан узвий боғланиш имкониятига эга бўла олмаймиз.

А.Г.Исаенконинг 5—6 километрлик қуйи литосфера қатламини
(чўқинди жинсларнинг хусусиятлари сақланиб қоладиган қисмини)
географик қобик доирасига қиритишга ҳам бизда ҳеч қандай назарий
асос топилмади. И.М.Забеллиннинг ҳаёт ва сув тарқалган литосфера
қисмини қамраб олиши жуда мавҳум ва у экологик фанлар тизими
билан аралашиб кетган. Д.Л.Арманд ва Ф.Н.Мильковларнинг Ер ости
географик қобик чегарасини ундан ҳам қуйи қатламларга (80 км)
тушқириб юборишлари фан объекти учун талаб қилинадиган
ўналтирувчи қолдалардан бизни йироқлаштиради.

Бизнинг фикримизча, замонавий географик фанларни
тизимлаштириш нуктаи назардан, *географик қобикнинг қуйи*
чегараси Ернинг куруқлик қисмида Биогеографиянинг чегараларидан
ўтиши ҳам мантқан, ҳам методологик нуктаи назардан тўғридир.
Қўл, дарё, денгиз ёки океанларда Куруқлик гидрологияси (асло
Гидрогеология эмас) ва Океанографиянинг объектлари доирасида
ўтказилиши лозим. Чунки ушбу фанлар, биринчидан, географик
фанлар тизимига қиради ва иккинчидан, бевосята фанларнинг
фалсафий-назарий асосларига мос тушади.

Куруқлик гидрологиясининг объекти бўлиб Ернинг куруқлик
қисмидаги табиий — қўл, дарё, қор, музликлар, ботқоқликлар, сунъий
сув иншоотлари — сув омборлари, каналлар, зовулар, ариқлар каби
гидрографик иншоот ва қурилмалар қиради. Лекин ушбу географик
фан тармоғига ер ости сувлари қирмайди. Чунки ер ости сувлари

Гидрогеология фанининг объекти бўлиб ҳисобланади.¹ Бу деган сўз географик фанларнинг куруқликдаги энг пастки четараси гидрографик объектларнинг куйи четарасидан, яъни ер усти суварининг энг чуқур жойларидан ўтади ёки музликларнинг энг таги қатламга тенгдир.

Ернинг куруқлик қисмида яна бир чуқурликка тушадиган географик фанлар тизимида турувчи фан бор. У ҳам бўлса Тупроқлар географияси. Тупроқшуносликнинг объекти — тупроқ ва уни ҳосил қилувчи она жинс. Уларнинг қалинлиги жуذا борганда 3 метрдан то 100 метргача чуқурликкача тушиб боради. Лекин, лесс ёки кумок, лесслар қаби она жинслар Литология, Тўрғалми давр геологияси, Инженерлик геологияси қаби фанларнинг объектидир. Тупроқлар географияси орқали чуқурликдаги она жинслар ўрганилмайди ва натижада, унинг куйи четараси тупроқларнинг энг қалин қисмигача тушиб боради, ҳолос.

Океанографиянинг объекти — денгиз ва океанлар ҳисобланади. Бу деган сўз географик фанлар тизимида қирувчи Океанографиянинг энг чуқур жойи — Мариана чўкмаси (11022 м) География фани объектларнинг океанлардаги куйи четараси бўлиб ҳисобланади.

Ернинг «тагига тушиб кетиш» осон, лекин уларни географик объект сифатда ишботлашнинг иложи доимо ҳам топилмайдди.

Географик қобик четарасини Ер усти табиат мажмуаларини ҳосил бўлишидаги ролини Ердаги модал ва энергия айланиш қатлами нуқтаи назардан қараш учун географик мажмуанинг ажралмас бир компонент — тоғ жинслари ва ер ости суварини қамраб оладиган янги фанни ўйлаб топишимизга ундайдди. Бундай фан бўлиб *Литогеография ёки Геологик география* чиқishi мумкин. Лекин Литология² Ер пўстининг қаттиқ тоғ жинсларини тадқиқ қилади, ҳолос. Унинг тадқиқот объектига ер ости суварлари, яъни геологик фанлар тизимидаги Гидрогеология фани объекти — ер ости суварлари қирмайди. Геологик география эса мазмунан ва моҳиятан ҳар иккала табиат унсур(компонент)ни тадқиқот объекти сифатида қамраб олиши мумкин ва натижада, географик қобик четарасини литосфера қатламидати суварлари ҳам қамраб олади.

Тақинф қилинаётган *Геологик география* номили янги фан табиий географик фанлардан жой олади. География ва Геология фан атамаларида «Гео» — Ер сўзи ўзак бўлиб хизмат қилади. Мазкур ҳолатда ер сўзи кичкина ҳарфларда эмас, балки қатта «Е» ҳарфи

билан ёзилади. Зеро, *биринчидан*, ҳар иккала фаннинг объекти Ер планетасига тегишли, планетларнинг номлари атоқли от сифатида қатта ҳарфларда ифодаланади. *Иккинчидан*, кичкина «е» ҳарфи сўзнинг ер учасиқа ёки куруқликнинг бирон бир қисмига тегишли эканлигини аңглатади. Тор маънода Геологиядаги «logos» — таълим, «География»даги «gtafos» — тасвирламоқ дегандир. Кент маънода эса Геология — Ернинг моддий қисмининг (минерал моддалар + тоғ жинслари + ер ости суварининг) тарқиб, тузилиши, динамикаси, тарихи ва георонологиясини ўрганади. Бунда унинг объекти бўлиб Ернинг минерал қисми, тоғ жинслари ва ер ости суварлари чиқади. Лекин, шуниси қизиқи, энг нуфузли ва ҳаммаимиз учун дастуриламал бўлиб хизмат қиладиган Ўзбекистон миллий энциклопедиясининг 2-жилда 636-бетига берилган «Геология» фани таърифида ер ости суварлари унинг тадқиқот объекти сифатида қаралмаган. Бу мантқан нотўғри. Негаки Ер планетасининг устки суварини Гидрология фани тадқиқ қилади ва у географик фанлар тизимида туради. Ер сти суварини эса Геологик фанлар тизимида турувчи Гидрогеология фани ўрганади. Бу жумбоқ ўта мунозарали мавзу бўлгани учун ҳам уни алоҳида муҳокама предмети сифатида қараган маъқулдир.

География эса Ер усти ва унга тўташ атмосфера қатламининг барча табиий ва иқтимоий унсурларини ягона бир мажмуа (геомажмуа ёки геотизм) сифатида тадқиқ қилади. У ушбу мажмуаларнинг даврий, тизими ва худудий жиҳатларини очиб беришга ҳаракат қилади. Тоғ жинслари, минераллар ва ер усти суварлари Географияда геомажмуаларнинг муайян компоненти (унсури) бўлиб хизмат қилади ва географик қобик доирасида даврий ўзгариши, бошқа унсурлар билан тизимлашиши ва худудий фарқланиши мумкин.

Фан ва фанлар методологияси нуқтаи назардан келиб чиққан тарзда биз *Геологик географиянинг тадқиқот объекти* сифатида *географик қобик доирасидаги тоғ жинслари, минерал ва органик моддалар, ер ости суварлари, предметни қилиб эса уларнинг геотизмлар тарқибда даврий ўзгариши, комплекси, тизимлашуви ва худудий фарқланиши олис бўлади.*

Геологик география табиий географик фанлар тизимида турувчи муствақил фан сифатида ўз олдига қуйидаги максатни қўяди — глобал, регионал ва локал миқёсда намоён бўлувчи геомажмуалар ёки геотизмларнинг даврий ўзгариши, худудий фарқланиши ва тизимлашувида тоғ жинслари, минераллар ва ер ости суварларнинг

¹ Гидрология. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2-ж. — Т.: ЎзАМЭ ДИНА, 2001. 685-б

² Литология. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 5-ж. — Т.: ЎзАМЭ ДИНА, 2003. 295-б

ролини очиб бериш. Уларнинг ролини очиб бериш эса геомажмуаларни геологик нуқтан назардан аниқлаш, баҳолаш, қадастрлаш, мониторинглаш, башоратлаш ва оптималлаштириш каби масалаларни ечимини топиш оракади намён бўлади.

Геологик география — ер усти ҳолатини белгилөөчи ва ундаги жараёнларга таъсир этүүчи табиат-жамият муносабатларининг қонун ва қонуниятларини муайян геонизмлар ёки геомажмуалар доирасида тадқиқ қилувчи фан соҳаси, унга доир билим, қўниқма, маалака — компетенциялик даражасини берувчи таълим йўналиши, ушбу муносабатларни оптималлаштирувчи амалиёт тармоғи.

Маъмур мақсадли амалга ошириш эса **Геологик география** олдинта куйидаги вазифаларни бажаришни талаб этади:

- уни мустакки фан сифатида яратиш, ривожлантириш, қон-ченувсини ишлаб чиқиш ва тасдиқлашти;
- миллий ва халқаро мақомини аниқлаштириш;
- назарий асосини ишлаб чиқиш (жумладан, фанлар ўртасида турмуш ўрнини аниқлаштириб олиш) ва кенг миқёсда уни муҳофиза қилиш;
- таълим стандартлари ва дастурларини яратиш ҳамда амалга татиб қўлиш механизмини ишлаб чиқиш;

• амалияштириш йўллрини қидириб топиш ва ҳ.к.

Геологик географиянинг тадқиқот методлари бўлиб, аввалгига, амалдаги географик (картографик, кийёсий, геостатистик, геотомографик каби) ва геологик (геологик кузатув ва тажриба, магнитометрия, нисбий ёш аниқлаш каби) методлар, кейинчалик эса ўзига хос янги методларни қидириб топишни тақазо этади.

Геологик географиянинг методологияси ҳар бир давлат, жамият ва иқтисодий—ижтимоий муҳитнинг реал имкониятларидан келиб чиққан тарзда танланган ва тизимлаштирилган методлар йиғиндисидан иборат. Глобал ва регионал миқёсдаги геомажмуаларни тадқиқ қилишда универсал методларни, локал геомажмуаларни ўрганишда эса хусусий тадқиқот методларини танлаш мақсадга мувофиқ. Универсал тадқиқот методлар Ер сайёрасидаги табиий ва иқтимоий муҳитни муҳофиза қилишда оптимал қўрилишга этадир.

Хулоса қилиб айтганда, Геологик география фанининг вужудга келиши География назариясидаги кўпгина саволларга жавоб топишга,

Географиянинг амалий аҳамиятини кўтаришга ва иқтимоий нуфузини орттиришга олиб келиши мумкин.

Шундай қилиб, табиий географик фанларни тизимлаш география объектининг юқори чегараси атмосферанинг тропопавза қизигини юқори қисмидан, литосферанинг ер усти сувларининг энг чуқур жойидан ҳамда энг калли түпроқ ва музликлар қалинлигига тенг равишда, океанларда эса океан ва денгизларнинг энг чуқур жойидан ўтишига ойдинлик киритади.

2.4. Табиий географик районлаштириш масалалари

Ҳозирги замон илмий-техник ривожланиш даврида фан ва унинг тизимларининг тармоқлашиб бориши табиий ҳол. Аммо, тармоқланиш жараёнида уларнинг умумий, яъни боғлаб турувчи томонларини сақлаиб қолиши зарурлигини ҳеч ким инкор эта олмаса керак. Ушбу умумий жиҳатларидан бири таснифлаш масаласи, яъни ҳудудий классификациялаш ва муайян таснифий белгиларга мувофиқ равишда ҳудудларни қисмларга ажратиш, табақалаш ва номлаштириш.

Р.И.Аболлин (1929), Н.А.Гвоздецкий (1979), Н.А.Когай (1981), Н.А.Когай, Л.И.Бабушкин, Ш.С.Зокиров (1982), А.Г.Исаченко (1991), Ш.С.Зокиров (1999), Ш.С.Зокиров, И.Мўминов (2004), А.Н.Нигматов (2004, 2010), М.М.Маматулов (2004), А.С.Солиев ва Р.И.Махаммадиев (2004), В.Л.Бабулин (2006), Ш.С.Зокиров, Р.А.Ибрагимова (2010) каби районлаштиришнинг у ёки бу масалалари билан шуғулланган географ олимларнинг фикрларига қўшилган ҳолда географик, хусусан табиий географик районлаштириш муаммолари жулда ҳилма-ҳил ва жумбоқли масалалардан бири эканлигини эътироф этамиз.

Шўролар даврида XIX—XX асрлар мобайнида чоп этилмай қолган ёки архив материаллари сифатида сақлаиб келаётган географик, жумладан табиий географик районлаштириш ишларини профессор В.Л.Бабулиннинг масъул таҳрири остида умумлаштирилди¹. Унда умумгеографик районлаштиришдан то махсус табиат компонентларига оид районлаштиришгача, умумроссия миқёсидан то туманлар даражасидаги районлаштириш тажрибаси акс эттирилган.

¹ *Неизвестные и малоизвестные страницы отечественного районирования* / Неизвестные и малоизвестные страницы отечественного районирования / Отв. ред. В.Л.Бабулин. — М.: «Леванто», 2006. — 400 с.

Географик районлаштириш географик фанлар тизимининг умумий томонларини саклаб қолиш ва ундан келиб чиққан тарзда хусусий жихатларини таснифлаб беришни талаб этади. Ана шундангина География каби кўп тармоқлашган фан ёки фанлар қайси бир фанлар тизимига кириши, уларнинг бошқа турдош фанлардан фарқланиши каби жумбоқли саволларга жавоб топишимиз осон бўлади. Бу ўринда Геоэкология, Геоэкоёсат, Картография, Демография, Геоморфология каби фан ёки ижтимоий ёхуд табиий географик фанларнинг бошқа фан ёки фанлар тизимидаги ўрни бизларга яққол мисол бўла олади. Мисол учун 2002 йилда Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУнинг ўзигагина бир пайтда муайян фанда — Геоэкологияда икки хил мазмундаги — Геоэкологик экология ва Географик экология оид анжуманларни бўлиб ўтиши, ажбланарли ҳолатдир.

Табиий географик фанларда районлаштириш муаммоларини қай даражада ҳал этилганлигини билиш ва уларнинг ечимини топиш мақсадида авваламбор районлаштиришнинг умумназарий жихатларига эътибор қаратишни мақсадга мувофиқ деб билимиз.

Район сўзи француз тилида «*rayon*» — «жой», «худо» деган маънони англатади. **Районлаштириш** эса (Словарь русского языка, 1959; Советский энциклопедический словарь, 1979), умумлаштирилган тарзда, муайян худудни (1) *турли мақсадларда* (2), *унинг маълум бир кўрсаткичларига* (3) *биндон бўйинмаларга ажратилиш* (4) *ва номлаш* (5) *демакдир*. Мазкур тушунчадан келиб чиққан тарзда районлаштиришда унинг қуйидаги элементларига эътиборни қаратиш лозим:

1) *муайян ҳудуд — районлаштириш объекти:*

- Ер юзаси, унинг қуруқлик қисми ёки сув акваторияси — глобал микёсда районлаштириш учун танланган объект;
- муайян бир китъа, океан, денгиз — макро худудий районлаштириш учун танланган объект;
- табиий, сиёсий, иқтисодий минтакалар — регионал районлаштириш учун танланган объект;
- мамлакатлар — миллий микёсда районлаштириш учун танланган объект;
- мамлакат ичидаги табиий, маъмурий, ижтимоий бўлинмалар — маҳаллий микёсда районлаштириш учун танланган объект.

2) *турли мақсадларда — районлаштириш мақсади:*

- маъмурий-бошқарувни амалга ошириш учун;
- сиёсий масалаларнинг ечимини топиш учун;
- минтакаларни иқтисодий ривожлантириш учун;

- ижтимоий муаммоларнинг ечимини топиш учун;
- экологик хавфсизликни таъминлаш учун;
- гуманитар ёрдамни кўрсатиш учун;
- илмий тадқиқотларни олиб бориш учун ва ҳ.к

3) *маълум бир кўрсаткичларга биндон — районлаштириш предмети:*

- аҳолининг сон, миллий-этник таркиби, ер майдони қабиларга кўра маъмурий-бошқарувни амалга ошириш;
- аҳолининг кам таъминланган, ижтимоий муҳофазатга муҳтож қатлами, унинг таркиби, тузилишига кўра ижтимоий муҳофазани йўлга қўйиш;
- атроф табиий муҳитни экологик хавфсизлигига кўра экологик муносабатларни тартибга солиш;
- аҳоли яшайдиган жойларни санитар, профилактик-тигиеник, тиббий ҳолатига кўра уларга гуманитар ёрдам кўрсатиш;
- геотизимларни сон ва сифат кўрсаткичларига кўра оптималлаштириш;
- жойнинг реал табиий шароитига кўра янги нав ва турларни жойлаштириш ва ҳ.к.

4) *бўйинмаларга ажратилиш — районлаштириш асари:*

- маъмурий-бошқарув бўлинмалар — штат, кантон, автономия, вилоят, область, туман каби бирликларга ажратилиш;
- харбий сиёсий бўлинмалар — фронт, арена, полгон, зона, округ каби бирликларга ажратилиш;
- иқтисодий бўлинмалар — минтақа, регион, область, туман каби бирликларга ажратилиш;
- ижтимоий бўлинмалар — минтақа, регион, вилоят, ўлка, округ, зона, провинция каби бирликларга ажратилиш;
- экологик бўлинмалар — поёс, ландшафт, акватория, область, каби экологик бирликларга ажратилиш;
- гуманитар бўлинмалар — зона, минтақа, давлат, жой каби бирликларга ажратилиш;
- илмий тадқиқот бўлинмалари — провинция, поёс, зона, округ, жой каби илмий бирликларга ажратилиш.

5) *уларни номлаш — районлаштириш топонимикаси:*

- районлаштириш объектининг жой номига қараб номлаш. Масалан: Чирчик-Охантарон табиий географик райони, Марказий Осиё иқтисодий минтақаси, Устюрт экотуристик райони, Қора-Болтик денгизлари харбий ҳаракатлар театри ва ҳ.к;

➤ районлаштириш предметига қараб номлаш. Масалан: Узок Шарк иқтисодий зонаси, Марказий минтақанинг жанубий аграритацион райони ва ҳ.к;

➤ муайян масаланинг ечилишлик даражасига қараб номлаш. Масалан, экологик хавфли жанубий минтақа, Ички касалликлар кўп тарқалган шимолий округ, Кучли иқтисодий ривожланган ғарбий провинциялар ва ҳ.к.

Демак, районлаштириш ҳамма фан тармоқларига хос бўлган ва бир неча босқичли ишларни олиб бориш талаб этиладиган жараён экан. Лекин ханузгача районлаштириш тушунчасига турли фанларда турлича ёндашилиди, номланади ҳамда талқин қилинади. Районлаштириш сўзи турли фанларда ҳар хил сўзлар, иборалар ва атамалар билан ҳам ишлатилди. Масалан, аграр *фанилар тизимида* агроиклимий, агрогупрок, сорт ва турларий районлаштириш. Аввалги икки турдаги районлаштиришда ҳудудларни тизимлашган районларга ажратилиш кўзда тутилса, маданий ўсимлик сортлари ва ҳайвонот турларини районлаштиришда янги навлар ва турларни амалий жойлаштиришга оид комплекс тадбирларни белгилаш учун ҳудуд район ёки минтақалар (зоналар)га ажратилди. Бу дегани, аграр фанлар тизимида районлаштириш илмий тизимли ва амалий (комплекс) жиҳатдан олиб бориладиган экан.

Ҳукудунослик фанида тизимида районлаштириш муайян давлат ҳудудини, яъни районлаштириш объектининг катта кичиклиги, аҳолисининг зичлиги, миллий этник таркиби, бошқарув имкониятларига кўра «тизимлашган районларга» ажратилишди. Лекин унда районлаштириш сўзининг ўрнига «маъмурий ҳудудий бўлиниш» сўзлар бирикмаси ишлатилди. Районларни тизимлаштириш эса Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 68-моддасига биноан Қорақалпоғистон Республикаси — вилоят — туман — шаҳар — посёлка — кишлоқ (ёки овул) каби қисмларни табақалаш асосида амалга оширилади¹.

Районлаштириш ишлари *Тиббиётда* (касаллик турлари, хусусиятлари, хавфлилик даражаси асосида ер юзаси, давлатларни районларга тизимлашган тарзда ажратиш), *Туруқдуносликда* (тупрок типи, типчаси, тури ва кўриниши бўйича муайян ҳудудни районлаштиришга ажратиш), *Иқтисодда* (иқтисодий даража, имконият ва истикболга кўра районларга ажратиш), *ислотиш* *фанида* (аҳолини ёш хусусиятлари, иш билан таъминланганлиги, меҳнат муҳофазаси нуктаи назардан ҳудудни турли районларга

ажратиш) ҳам олиб борилади. Ҳудди шундай ҳолат геологик, биологик, гуманитар фанлар тизимида ҳам мавжуддир. Масалан, *Биологияда* районлаштиришни олимлар ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг тарқалиш ареаллари деб ҳам атайдилар ва ушбу кўрсаткичлар асосида уларни картага туширадилар.

Юқорида келтирилган турли хил фанлардаги районлаштириш тақрибаси биёга қуйидаги илмий ҳулосаларни чиқаришга имкон беради:

✓ *биринчидан*, районлаштириш — бу муайян ҳудудни маълум бир максалда табақалашган ҳолдаги қисмларга ажратиш жараёни;

✓ *иккинчидан*, районлаштириш — бу мазмунан бир хил, лекин моҳиятан турлича ақс этадиган ҳамда барча фанлар тизимида хос бўлган илмий билиш йўли;

✓ *учинчидан*, районлаштириш — бу илмий, амалий ёки илмий-амалий (комплекс) максалларда олиб бориладиган жараён;

✓ *туртинчидан*, районлаштириш — бу ўзига хос илмий асосга, амалга ошириш принципларига, ифода этиш ёки кўрсатиш йўлларида эга бўлган тизимли ёндашув.

Ўзбекистон Республикаси География жамиятининг 2004 йил 29—30 октябрь кунлари бўлиб ўтган «Табиий ва иқтисодий географик районлаштиришнинг долзарб муаммолари» мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси материалларига берилган «Сўз бошида» География учун районлаштиришнинг нақадар улкан аҳамият касб этиши, замонамиз учун долзарблтиги, ушбу соҳада муаммоларнинг қўллитига алоҳида урғу берилган. Қўлгина мамлакатларда ушбу муаммонинг географик жиҳатларига деярли барча географ олимларнинг диққат-эътибори бежиз қаратилмоқда эмас.

Географияда ҳам, юқорида кўриб ўтилган фанларда бўлгани каби, районлаштириш жараёни шу тарика кечади. Лекин унда районлаштириш геомажмуа ёки геотизимларнинг табиий, ижтимоий, иқтисодий географик шароитларига қараб олиб борилади ва турлича (пояс, қитъа, материк, область, провинция, округ, ландшафт, жой, фация, урочище каби атамалар орқали) номланади (Зокиров, 1999). Ўзбекистон географиясида эса районлаштириш ишлари ё табиий географик ёкин иқтисодий географик жиҳатдан олиб борилади. Лекин, кейинги пайтда Географиянинг районлаштиришга оид талқикот предметига нафакат табиий ёки иқтисодий, балки ижтимоий ҳаёт, сиёсий ҳолат, ҳуқуқий вақонат, экологик вазиятларни районлаштириш масалалари ҳам киритилмоқда (Нигматов, 2004—2013; Солиев, Маҳмадалиев, 2004).

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг ўрнини. Ўқув қўлланма. - Т.: Ўзбекистон, 2001. 252—278-б.

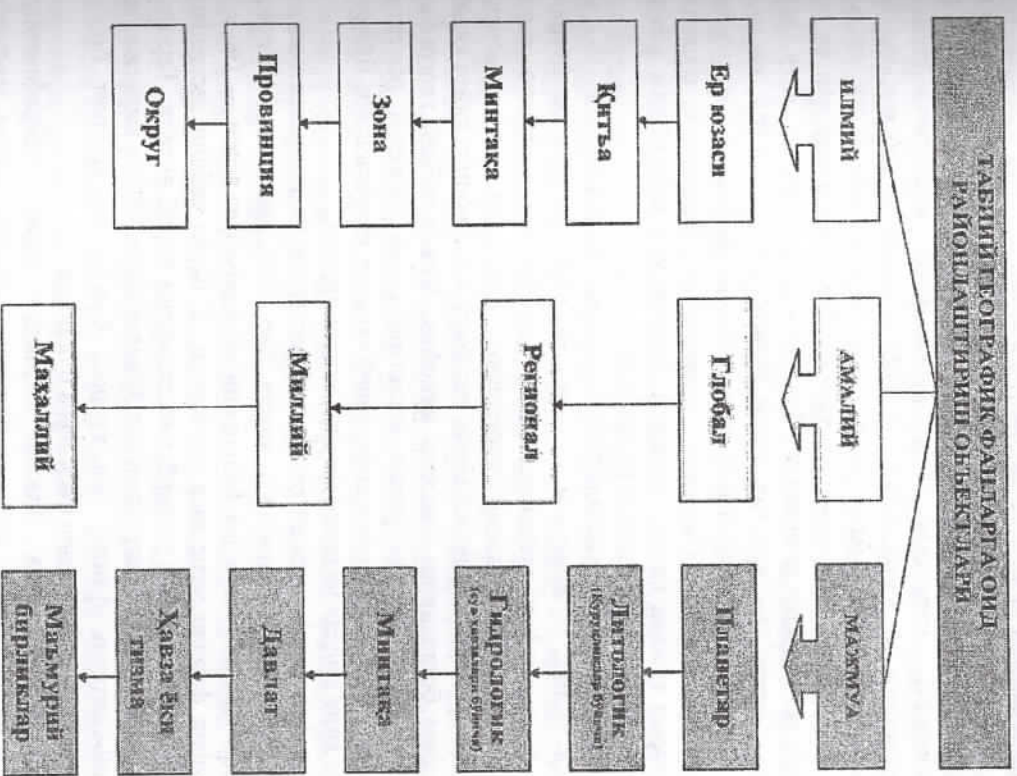
Замонавий географиянинг тадқиқот предмети кенгайиб бормоқда (Нигматов 2004; 2005; Нигматов, Саидов, 2006; Нигматов, Шомуротова, 2007, 2010). Умумгеографик фанлардаги яқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий, геоэкологик, экотуристлик каби районлаштириш алоҳида тадқиқот йўналиши сифатида олинмоқда.

Табиий географик районлаштиришнинг мазмуни ва моҳияти табиий географик фанлар тизимидан келиб чиқади. У 2 хил кўринишда намоён бўлиши мумкин. Биринчиси — умумий табиий географик фанларга оид районлаштириш. Иккинчиси — хусусий табиий географик фанларга оид районлаштириш.

Умумий табиий географик фанларга оид районлаштириш барча табиий географик фанларнинг объекти бўйича унинг предметига мувофиқ равишда олиб борилади. Мазкур районлаштиришнинг объекти тадқиқот мақсадига кўра уч хил кўринишда намоён бўлади (2.4.1-расм): илмий, амалий, илмий-амалий(комплекс).

Тадқиқот мақсадига кўра илмий нўқсан назардан районлаштириш объекти сифатида бутун Ер қурутаси, океанлар алоҳида қитъалар, зона, минтақа, округ, провинция олинади. Ушбу районлар, асосан, илмий тадқиқотлар объекти сифатида қараб келинмоқда. Афсуски, илмий табиий географик районлар бўйича давлат миқёсидан аниқ бир амалий чора-тадбирлар белгиланмаган. Масалан, Чирчиқ-Охангарон табиий географик районида оид илмий тадқиқот ишларида (Нигматов, Юсупов, 2006; Аманбаева, 2003) муайян бир экологик, рекреацион, геологик, агроҳўжаликка доир тадбирлар ишлаб чиқилган ва амалиётга тавсия этилган. Лекин, ушбу ишланмалар маълум бир давлат дастурлари ёки режаларида мазкур районлар бўйича белгиланмайдди. Демакки, табиий географик жараёнларнинг вертикал тарқалиш қонуниятлари, улардаги мажмуалилик хусусиятлари ягона бир табиий географик район бўйича тизимли равишда амалда қўлланилмайди.

Амалий табиий географик районлаштириш объекти сифатида олинмаган глобал, регионал, миллий ва маҳаллий миқёсдаги ҳудудлар — Евросиё, Осиё, Ўзбекистон, Фарғона водийси (Ўзбекистон ёки Қирғизистон давлатлари чегарасида) аниқ, бир амалий аҳамият касб этсада, лекин улар илмий жиҳатдан оптимал натижа беради деган сўз эмас. Чунки маммурий чегаралар доимо ҳам табиий чегараларга мос тушмайди, натижада амалга оширилиши кўзда тутилган чоралар фақатгина локал самараларга олиб келиши мумкин. Шунинг учун ҳам сўнгги пайтларда тадқиқотчилар илмий

2.4.1- расм. Табиий географик районлаштириш объектилари

ва амалий районларни бирлаштириш муаммоларининг ечимини топишга ҳаракат қилмоқдалар (Бабурин, 2006).

Илмий ва амалий табиий географик районлаштиришнинг тадқиқот объекти бўлиб — планета бўйича (БМТнинг дастур ва режаларида), литологик (Ер қуруқсисининг қуруқлик қисми), тизимлашган ёки алоҳида бир сув бўйича (океанлар ёки маълум бир океан, дентизлар ёки маълум бир дентиз, дарёлар тизими ёки маълум бир дарё, қўл ва сув омборлар тизими ёки маълум бир қўл ва сув омбор), минтакалар доирасида (Якин Парк, Кавказорти, Ўрта Осиё ва х.к.), хавза ёки тоғ тизмалари бўйича (Волга дарёси хавзаси, Амударё хавзаси, Урал тоғи, Молгузар тоғ тизмаси ва х.к.), мамурий бирликлар бўйича (Наманган, вилояти ва Челябинск области, Охангрон тумани ва х.к.) олинади. Бунинг ҳам амалий ҳам илмий аҳамият касб этиш эҳтимоли юқорида.

Шундай қилиб районлаштириш барча фанларга хос бўлган жараён бўлиб, у мазмунан ва моҳиятан турлича намоён бўлади. Табиий географик районлаштириш ҳам бундан мустасно эмас. Умуман олганда, табиий географик фанларнинг фундаментал масалалари унинг тизимини замон талабига мос равишда қайта қўриб чиқишдан бошланиши максалга мувофиқ. Чунки табиий географик фанлар тизими орқали унинг қисмларига хос тадқиқот объекти, предмети, ирреархик боғланиши, узвийлиги ва узлуқсизлиги бўйича уларга аниқ максал ва вазифаларни юқлата оламиз.

Ҳозирги замон табиий географик фанларни уч ирреархик босқич ва уч тадқиқот йўналишига ҳамда бир неча фанларга ажратиш мумкин. Табиий географик фанларнинг фундаментал асоси — Табиий географик фанлар назарияси ва тарихи. У барча табиий географик фанлар назариясининг умумий масалаларини кўриб чиқади. Тармоқ, табиий географик фанлар уларнинг йўналишлари бўйича ажратилади. Амалий-синтетик фанлар эса турдош фанлар ва амалиёт билан бевосита боғланган тарзда қисмларга бўлинади.

Табиий географик фанлар тизимига қараб Географиянинг объекти — географик қобикни белгилаш мумкин. Бунда масалата фалсафий ёндашув принциплари, яъни тажрибадан келиб чиқиш; воқеа ва ҳодисаларга чуқуროқ кириб бориш; янги ғояларни аввалдан кўра билиш; амалиёт билан узвий боғланиш имкониятига эга бўлиш каби принципларга қараб замонавий Географиянинг, жумладан табиий географик фанларнинг чегараларини аниқланади. Географик қобикнинг юқори чегараси Иқлимшунослик фанининг объекти — тропопузанинг юқори қисмига, пастки чегараси эса қуруқликда

Гипроқтар географияси ва Биогеографиянинг ўсимлик дунёси илмизлари ёки ҳайвонот дунёси кириб борган қуйи қисмидан ўтказиш минтикан тўғридир. Қўл ва дарёларда географик қобикнинг қуйи чегараси Қуруқлик гидрологиясининг объекти билан белгиланади, яъни 1650 м гача тушиб боради. Дентиз ва океанлар тўби Океанографиянинг объекти бўлиши Ернинг сув қопламидати географик қобикнинг қуйи чегарасига гача тушиб боради. Географик қобик чегараси янги географик фанлар юзига келиши билан ҳам ўзгариб бориши мумкин. Агарда табиий географик фанларда Геоологик география каби фанлар юзига келса, унда географик қобикнинг қуйи чегараси Ер пўстининг қуйи қисмидан ўтади.

Табиий географик районлаштиришнинг мазмуни ва моҳияти табиий географик фанлар тизимидан келиб чиқади. У икки хил қўринишда намоён бўлади — умумий табиий географик фанларга оид на хусусий табиий географик фанларга оид районлаштириш.

2-бобга ҳулоса қилиб айтганда, барча фанлар, жумладан, табиий географик фанларда глобал микёсда ҳал этилмаган муаммолардан бири фанларни тизимлаштиришдир. Бунда умумэтироф этилган «Менделеев даврий тизими»га ўхшаш «Фанларни тааллуқлик тизимини» яратилиши глобал муносабатларда илмий ва амалий шлоқаларни мувофиқлаштириш, давлат таълим бошқарувини оқилона ташкил этиш, таълим-тарбия соҳасини узлуқсизлаштириш, кадрлар тайёрлаш сисёатини оптималлаштириш каби инсон фаолиятида жуда ҳам зарур замин ярата олади. Бунга мисол қилиб юқорида келтирилган «Табиий географик фанларни тизимлаштириш» тажрибасини олиш мумкин. Мазкур тизимлаштириш орқали асрлар мобайнида ўз ечимини топмаган География фанининг тадқиқот объектига аниқликлар киритилди, табиий географик фанларнинг ўзаро нисбати ва тарқибни аниқланди, унинг замонавий тадқиқот предмети белгилаб олинди, умумий ҳамда хусусий районлаштириш масалалари яна бир бор таҳлил қилиб чиқилди.

Иқтисодий география ҳақиқатан иқтисодий фан, аммо табиий билимлар (табиий муҳит) билан шунчалик боғланганки, унинг назарий таъни бўлиб табиий билимлар (Табиий география) ҳам ҳисобланиши шарт.

Проф. Н.Н.Колосовский

3-боб. ТАБИЙ ГЕОГРАФИК ФАНЛАР ИСТИҚВОЛЛАРИ

3.1. Табиий географик таъкикотлар методологияси

Фан ёки фанлар тизимига қўйилган асосий талаблардан бири таъкикот методлари ва методологиясидир. Назарининг бош масаласи эса фанлар методологияси. Шунинг учун бўлса керак файласуфларнинг мунозара марказида айнан мазкур масала қўндалган бўлиб туради ва афсуски, ханузгача улар бу ҳақда ягона бир фикрга етиб келишганича йўқ.

Ушбу бобда Географиянинг табиий географик фанлар тизимига ягона методологик асосига тўхталиб ўтмоқчимиз. *Методология* юнонча «*metodos*» — *билиш ёки таъқиқ қилиш*, «*logos*» — *таълимот деган сўзлар йиғиндисидан иборат*. Қисқа қилиб айтганда, методология — методлар ҳақидаги таълимотдир. Бу умумлашган таразда, фан нуқтаи назаридан, илмий билиш методларида оид таълимотлар йиғиндиси, тўғриси бу ерда ҳам тизими, дейиш мумкин. Чунки методологиянинг қуйида санаб ўтилган қисмлари айнан муайян вертикал кетма-кетликда ва иерархияда тизимлаштирилади.

Методология — илмий билиш методларига оид таълимотлар тизими.

Методология метод эмас ва ундан фарqli равишда шароит ва замонга қараб, ё эволюцион ённки нозволюцион таразда ўзгариши мумкин. Метод ўзгариб билиши, янгилари яратилади ва улар эскиларини ўрнига илмий билишда қўлланилади, ҳоло. Методларни танлаш ва тизимлаш эса муайян ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, экологик маънавий-маърифий ҳолатдан келиб чиқади. Масалан, шўролар даврида деярли барча фанлар, жумладан, географик фанлар методологияси марксизм-ленинизмнинг утопик коммунизм куриш ғоясига асосланган сиёсий тизимга мослаштирилган эди (Саушкин, 1976; Исаченко, 1971). Бундан табиий географик фанлар ҳам четда

турмаган. Режалаштирилган иқтисод, барча кишиларни бир хилда ижтимоий таъминлашга эришиш утопияси, табиий ресурс ҳисобига АҚШни орқасидан қолмасликка йўналтирилган экологик муносабат, ягона миллият ғоясини акс эттирувчи маънавий-маърифий тартибот методологияси бунга яққол мисол бўла олади.

СССР парчаланиб, мустақил давлатлар пайдо бўлганидан сўнг табиий географик фанлар қандай методологик асос билан қуролланган, деган ўринли савол туғилади. Ҳар бири ўз ривожланиш йўлига кирган мустақил давлатларда, ҳусусан Ўзбекистонда ҳам қўлгина фанларда бўлгани каби табиий географик фанларда «методологик вакуум» юзага келди ва у секин-асталик билан миллий тус олмоқда. Чунки шўролар тайзикадан қўйилган Ўзбекистон географлари чуқур назарий ва фанларнинг методологик масалаларида онд изланишлар олиб боришди, деб айтолмаймиз. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Исмоил Каримов ўз вақтида бу борада шундай фикр билдирган эди, — «Сиёсатда ҳам, ижтимоий ҳаётда ҳам, фанда ҳам вакуум — бўшлик пайдо бўлишига йўл қўймаслик керак. Агар ўз ғоянг бўлмаса, сеннинг юртингда четдан ғоя келиб ҳукмронлик қилади. Шу маънода мустақил фикрдайдиган олимларимиз бўлмаса, ўз давлатимиз, халқимиз, миллитимиз тарихини ўзимиз тикламасақ, ўзимиз ҳолисона ёзмасақ, уни бошқалар боқача қилиб ёзди. Ёзиш билан чекланса майлику-я, бизни, ўсиб келаётган авлодни, ҳатто олимларимизни ҳам ўз йўригига солишга ҳаракат қилди!»¹

Шундан келиб чиққан ҳолда Табиатшуносликка тегишли фанларнинг, ҳусусан табиий географик фанларнинг мавжуд методологик асосларига муносабат билдириб, монографияда бутунги кун таълимотига жавоб бера оладиган баъзи бир мулоҳазалар ифодаланади.

Фалсафада *табиит* деб объектив борлиқни, яъни бизнинг онгимизга, ҳатти-ҳаракатимизга боғлиқ бўлмаган моддий дунёнинг ҳилма-хил шакллари ва турларига айтилади. Амалиётда ёки табиий фанларда уни кишиларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш маънаси бўлган объект сифатида қаралади. Табиатга нисбатан фалсафий қараш тўғридир. Чунки космик объектлар — кўш, юлдузлар, планеталар, осмон ва унинг чексиз кенгликлари инсон иштирокисиз келиб чиққан ва табиийдир. Домм ҳам инсон онги ни тафаккури унга илмий билиш объекти сифатида қарай олмайди.

¹ Каримов И. Тарихий хотирасиз келмак йўқ / Тарихчи олимлар ва журналистлар билан суҳбат, «Авлоқот» журналининг 1998 йил 5-сон.

Лекин инсонлар ўзларининг кундалик ҳаётини фаоллаштиришда табиатдан бевосита ёки билим орқали тарзда фойдаланадилар. Фойдаланиш кўпайган ва кенгайган сари янги-янги фан кирралари юзга келавради.

Табиатшунослик — табиатни илмий билишга қаратилган фанлар мажмуаси.

Табиатшуносликнинг мақсади табиатда мавжуд бўлган, ўзгариётган ва инсон ҳаётига таъсир этаётган ҳодиса, воқеа ва жараёнларни талқин қилиш. Юқорида номини тилга олинган йирик фанлардан олими О.Файзуллаевнинг Табиатшуносликка берган таърифи, яъни «Табиатшунослик — асосан, фундаментал фанлар бўлган механика, физика, кимё ва биологиядан ташқил топган. Астрономия, геология, тиббиёт фанлари, кишлоқ хўжалик фанлари, техника ва технология фанлари, экология каби кўпша билим тармоқлари шунда фундаментал фанлардан келиб чиққан»¹ деган тушунчасига асло қўйишга оқшайди. Чунки биринчидан, фундаментал фанларга нисбатан биология киргану, геология ёки География каби табиий фанлар қирғилимаган. Қайси мезон бўйича ушбу фанлар фундаментал табиатшунослик фанларига ажратилган? О.Файзуллаевнинг ўзи «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» 9-жилдининг 182—183-бетларидаги мақолада фанларни табиий, гуманитар, техника, иқтисодий туруҳларга ажратиб, талқинотларни эса иккита — фундаментал ва амалий талқинотларга ажратганлар-ку. Айнан фан эмас, талқинотларга «фундаментал» мақомни бериш мумкинлигини эътироф этган.

Иккинчидан, Механика, Кимё, Физика фанлари нафақат табиатни, балки техника ва технологияларни (кишилар учун хос бўлган иқтисодий жараёнларни) ҳам талқин қилишмоқда.

Учинчидан, нима учун Геология, Биология каби фанлар билан кишлоқ хўжалик фанлари бир тоифага қирғилимаган. Агарда домла Ер билгилари билан кишлоқ хўжалик фанларини солиштирсан мақсадга мувофиқ эмаслиги? Кишлоқ хўжалик фанлари тизимида — Агробухголария, Агроиктисод, Агротехника каби соф иқтисодий ёки технологик фанлар ҳам киралди-ку.

Туртинчидан, энг кадимий Табиатшуносликка оид фанлардан бири География (антик даврда, яъни миллоддан аввал 275—195 й.

Эратосфен томонидан илмга қирғилимаган)¹ муаллифининг эътиборидан четда қолган. Ахир География доимо табиий фанларга қирғилимаган, у табиат-жамият муносабатларини бошқа табиий фанлардан кенгрок ва чуқуррок ўрганади!

Юқорида санаб ўтилган турт асос бизни Табиатшуносликка нисбатан фалсафий нуқтаи назардан муҳтакил фикрлашга олиб келди. Табиатшунослик — табиатда кечган, кечайётган ва кечилиши мумкин бўлган ҳолат, жараён ва ҳодисаларни муҳтакил ҳамда уларни илмий билишга қаратилган фанлар мажмуаси. Фанлар тизими эмас, чунки табиатшуносликка оид тизимлашган фанлар ажратилмайдилар. Табиатшунослик муҳтакил фан эмас, балки ўқув курси ёки модули сифатида таълим жараёнида иштирок этади. Табиатни илмий билишга таълим фанлар эса табиий фанлар туруҳига ажратилмайдилар.²

Аваламбор, фанларни фалсафий жиҳатдан туруҳлаштиришда География (яна бир бор таъкидлаймиз, География) табиий фанлар каторига қирғилимади. Савол туғилади: Иқтисодий ёки Иқтисодий географиячидир? Улар ҳам табиий фанлар тизимида турадиларми? Иқтисодий фанлардан фарқи, иқтисодий географик фанлар (Иқтисодий география, Геоэкология, Геодемография, Кишлоқ хўжалик географияси, Социал география ва ҳ.к.) — табиат ва кишлоқ жамияти ўртасидаги муносабатларни иқтисодий ҳодиса ва жараёнлар назаридан талқин қилиди.

Эслатма!!! Агарда иқтисодий-иқтисодий географик фанлар табиатдаги ҳолат, жараён ва ҳодисаларни ўз таъкидотларида «асосий мезон» тарқасида ишбатга олмаган экан, улар «соф иқтисодий фанлар» зуррўхига қўйилиб кетмади, яъни географик фанлар тизимини «тирк этмади».

Ушбу масалани назарий жиҳатдан чуқур таҳлил қилиш замонавий иқтисодий географик фанларнинг долзарб муаммоларидан биридир. Шунинда яна бир қарра География назарияси ва тарихи ўқув курсини географик йўналишдаги ўқув юрғуларига муҳтакил фан ва ўқув курси этиб қирғилиш зарурлигини даврнинг ўзи талаб этмоқда. Юқорида таъкидлаб ўтилган табиий географик фанларнинг объекти — географик объект ва унинг доирасидаги табиат мажмуалари, геотизимлар ёки табиат компонентларидир. Уларнинг ўртасидаги фарқ ё объекти, ё предмети ёнгики иқтисодида ҳам бўлиши

¹ Файзуллоев О. Фалсафа ва фанлар методологияси. - Т.: «Фалсафа ва ҳуқуқ назарияси нашриёти», 2006. 15-б.

¹ Муртинисов Н.К. От Страбона до наших дней. - М.: «Мастах», 1985. - 237 с.

² Фанлар. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 9-ж. — Т.: «ЎАМЭ ДИНА», 2003. 182-б.

мумкин. Нима бўлганда ҳам, табиий географик фанлар Географиянинг уч асосий *тадқиқот предметид*а — географик кобик доирасида геомажмуаларда кечётган табиий ва табиий-ижтимоий ҳолда, жараён ва ҳолатларни ҳудудийлик, даврийлик ва тизимлилик ҳусусиятларини акс эттирмоғи лозим. Ана шунда тадқиқотлар географик характерга эга бўлади.

Табиий географик фанлар методологияси — муайян ҳудуддаги ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий-матрифий, ҳуруқий, экологик вазиятда геомажмуа ёки геотизимларда кечётган табиий, ижтимоий-табиий ва табиий-ижтимоий реаллик, жараён ва ҳодисаларни илмий баъшига қаратилган методларни танлаш ва тизимлаштириш.

Табиий географик фанлар тизимига асосланган ҳолда илк бор Ўзбекистонда замонавий табиий географик фанларнинг методологиясини очиб беришга ҳаракат қиламиз.

Биз методологиянинг кентрок фалсафий маъносига кўпроқ ёндашамиз ва табиий географик фанларнинг методологиясида, яъни илмий билишда қуйидаги принципларни ажратиб кўрсатамиз:

- *методология ҳудудий, кўпроқ маъмурий-ҳудудий фарқлашти ҳусусиятига эга;*
- *у амалдаги ҳуруқий, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, экологик, маънавий-матрифий шароитлардан келиб чиқади;*
- *муайян геомажмуалар ёки геотизимлар доирасида баҳоланади;*
- *табиий, ижтимоий-табиий ва табиий-ижтимоий воқеа, жараён ва ҳодисаларни тадқиқ қилади;*
- *юқорида санаб ўтилган ҳолатлар илмий билиш методларини танлашда қўлланилади;*

➤ *танланган методлар тизимлаштирилади.*

Табиий географик фанлар методологиясида *ижтимоий шароит*ни инобатга олишда тадқиқотларни ижтимоийлашувида, яъни инсон томонидан жамиятда яшаш имконини беришчи билимлар, нормалар ва қадриятлар тизимининг ўзлаштирилиши керак бўлади.¹ Бу Фалсафанинг илмий билишдаги, Социологиянинг ижтимоий уюшмаларнинг ривожланишидаги (масалан, социал турухлар таракқиёти уларнинг географик жойлашувида бевосита боғлиқлиги²), Психологиянинг инсонларнинг руҳий ҳолатидаги, Тарихнинг даврий

ўзгаришидаги, Этнографиянинг маҳаллий халқнинг турмушидаги қонун ва қонуниятларини инобатга олиш зарурлигини кўрсатади. Масалан, Чирчик-Охангарон табиий географик районининг геологик жиҳатдан оптималлаштириш йўлларини илмий билишдаги тадқиқот методологияси:

- *реал шароитдан келиб чиққан тарзда методларни танлаш;*
- *методларни амалга ошириш нуқтаи назардан иерархик погонлаш;*
- *тадқиқот предметини фалсафий эҳтиётдан аниқлаштириш;*
- *муҳаллий аҳолининг экологик онги ва маданиятини оширишдаги чора-тадбирларни тасвир эътифанда инобатга олиш;*
- *ҳудуднинг табиатидан фойдаланишнинг анъанавий тарихий методларига эътиборни қаратиш;*
- *аҳолининг экологик руҳий ҳолатини тадқиқ қилишга тўғри келади.*

Акс ҳолда табиий географик тадқиқотлар ўз ижобий натижаларини, ва айниса, амалий самарасини бермаслиги мумкин. Ҳудди шундай методологик талаб Чирчик-Охангарон ҳудудининг сиёсий, иқтисодий, ҳукукий, матрифий-маънавий характердаги муносабатларда ҳам намоён бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг ўзига хос равишда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг миллий моделидаги беш тамойил — иқтисодиётнинг сиёсатдан устуворлиги; давлатнинг бош ислохотчи на демократик ўзгаришларнинг ташаббусқори эканлиги; қонун устуворлиги; қучли ижтимоий сиёсат устуворлиги; бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтишнинг устуворлигини санаб ўтиш лозим.¹ Ундан ташқари 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида берилган йўналиш ўзбек географлари учун методологик асос бўла олади.

Бундан мустақил давлатимизнинг ички сиёсат соҳасидаги ўзига хос ривожланиш йўли Ўзбекистон ССРнинг марксизм-ленинизм гоясига таъинлиги, социалистик режали, идеологизмлашган ички сиёсатидан тубдан фарқ қилади. Эндликда Чирчик—Охангарон табиий географик районини СССР меҳнат тақсимоотидаги «ресурс ўлка» сифатида қараш тамойилини инкор этиб, ушбу табиий

¹ *Ижтимоийлашув // Фалсафа. Қонуний дуга* — Т.: «Шарҳ», 2004, 147-б.

² *Социологияда географик масалалар // Фалсафа. Қонуний дуга* — Т.: «Шарҳ», 2004, 374-б.

¹ *Қолбас С. Тарихнинг методологик асослари ва тақойиллари масаласи (И. Каримов асарини инсонлаш) // Ижтимоий фанлар инсон ҳукуқлари*, 11-сон. — 2004, 140—146-б.

географик районни маҳаллий аҳолининг «яшаш макони» сифатида қарашга ундайди.

Иккинчи методологик талаб амалдаги ҳукукий, иқтисодий, иқтисодий, сиёсий, экологик маънавий-маррифий шароитлардан келиб чиқибди. Ҳар бир тадқиқотчи ёки педагог табиий географик фанлардан илмий изланишларни ёки унга оид таълим жараёнини олиб бораётганда ЎзР Конституциясида асос этирилган шахс – жамият – давлат тизимидати талаблардан келиб чиққан тарзда олиб боришни таъқзо этади.

Учинчи методологик талаб табиий географик фан ва таълимни муайян геомажмуа ёки геотизимлар доирасида баҳолаш, яъни табиий географик тақсономик бирликлар негизида — провинция, округ, район, ланшафт, жой, урочиш ва фация даражасида тадқиқотларни ўтказиш дерақидир.

Тўртинчи методологик талаб табиий, иқтисодий-табиий ва табиий-иқтисодий воқеа, жараён ва ҳодисаларни илмий билишда атмосфера куйи, гидросфера ва литосферанинг устки қатламида бўлаётган иқлимий, гидрологик ва геодинамик жараёнларни инсон фаолиятисиз ҳамда инсон фаолияти натижасида ўзгаришни таққослаш керак. Чунки илмий-техника инкилоби даврида табиатдаги кўпгина ҳолат, ҳодиса ва жараёнлар инсон фаолиятининг таъсиридадир.

Тўртинчи ва бешинчи методологик талаб юқорида санаб ўтилган талабларни илмий билиш учун зарур ҳисобланган дала—экспедицион, камерал—лаборатория, информатсион—коммуникацион методларни танлаш ва уларни тизимлаштиришдан иборатдир. Зеро, тадқиқот методлари ўз-ўзидан танланмайди. Авваламбор табиий географик фанлар методлари ҳукукий имконият, сиёсий ҳолат, иқтисодий вазият, иқтисодий шароит, маънавий-маррифий даража ва экологик ҳолатни инобатга олиши лозим. Масалан, янги картографик метод — геонинформатсион зондаш методларидан Чирчик—Охангарон районини рақамли картографик методларни қўллаш орқали тадқиқ этиш. Бу метод жуда серҳаржати ва у бевосита Ўзбекистонни Ер атрофидаги сунъий йўлдошга эга бўлган давлатлар билан аҳборот олишдаги сиёсий алоқа ва иқтисодий имконият даражасига боғлиқдир.

Тадқиқот методларини танлашда тизимли ёндашуви¹ қўллашимиз лозим. Бу ўринда тизимли ёндашувининг асоси В.В.Сочаванинг: «Ҳозирги замон табиий географиянинг асосини

ташқил қилган геотизим ҳақидаги таълимотни тан олиш ҳеч қимда шубҳаланиш ва иккиланишни туғдириш керак эмас, у фаннинг илмий кейинги тараққиётини қондириш ҳолатидадир» деган фикрини келтириб ўтиш ўринлидир»² деган фикрини олиш мумкин. Тизимли ёндашув илмий билиш жараёни гипотеза, концепция, режадан бошлаб, назарий асосини ишлаб чиқиш ёки аниқлаштириш, амалий таълимотга этиб бориш методларини муайян иерархия (қисмлар илпоқсида) олиб борилишини талаб этади.

Табиий географик тадқиқотлардаги мазкур методологик талаб, масалан, аввал Чирчик—Охангарон ҳудудига оид ҳолатни аниқлаш, дала—экспедицион ва камерал—лаборатория, сўнгра аналитик—таҳлил методларни қўллашга ундайди.

Табиий географик фанлар назариясида замонавий методологик асосни тўғри танлаш ва уни ўз тадқиқот ишларида тўғри қўллаш олинадиган натижаларнинг ҳаққонийлиги, асосланганлиги ва амалий аҳамиятлiligини билдиради.

Табиий географик фанларни ривожланишидаги асосий кўрсаткичлардан бири — *замонавий ўрганиш, изланиш ва тадқиқ қилиш методларининг* бўлишида. Мазкур методлар бошқа табиий фан соҳаларида ҳам бор, лекин География ўзининг қонунийлигидан, мақсад ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда уларни тизимлаштирилади.

Географиянинг методик қайта қурулганишга мутахассислар (Бунге, 1967; Свейн, Дейвис, 1983; Габрук Гершензон, 1997; Сафаров, 2006) биринчи навбатда математик моделлаштириш, ГИТ технологиялардан фойдаланиш ва космик методларни кўпроқ қўллаш ва албатта, компьютер технологияларидан кенгрок фойдаланишни ўз тадқиқотларига татбиқ қилганлар.

Ўз вақтида Географиянинг методик қайта қурулганишга кўника олмаган олимлар ҳам бўлган (Saueg, 1924). XX асрнинг иккинчи ярмидаги География фанининг ривожланишини И.П.Герасимов (1966) ҳатто инкироз ҳолати деб баҳолайди.³ Географияни инноватсион, яъни янгича ёндашулар билан «қурулантириш» талабига қарши эътироз билдириш қийин. Тадқиқот методикаси соҳасидаги муҳим амалий вазифа уни фан ва техниканинг замонавий ютуқлари базасида қайта қурулантириш ҳисобланади. Чунки математик, геонинформатсион, масофадан маълумот йиғиш ва уни

¹ Сочава В.В. Введение в учение о геосистемах. — Новосибирск, 1978. — 230 с.

² Герасимов И.П. Конструирование географии. — М.: «Изд. ВГО», вып. 5, 1966. — 389 с.

ракамли маълумотлар базасига жамлаш каби методлар дала шароитида олинган маълумотларни тахлил қилиш, тезлаштириш ҳамда илмий башоратлаш амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади (Нигматов, Мусаев, 2017). Аmmo, ушбу методларни илмий билишга жалб этиш, Географиянинг анъанавий методларида (кузатиш, эксперимент кабиларга) қарши қараш дегани эмас.

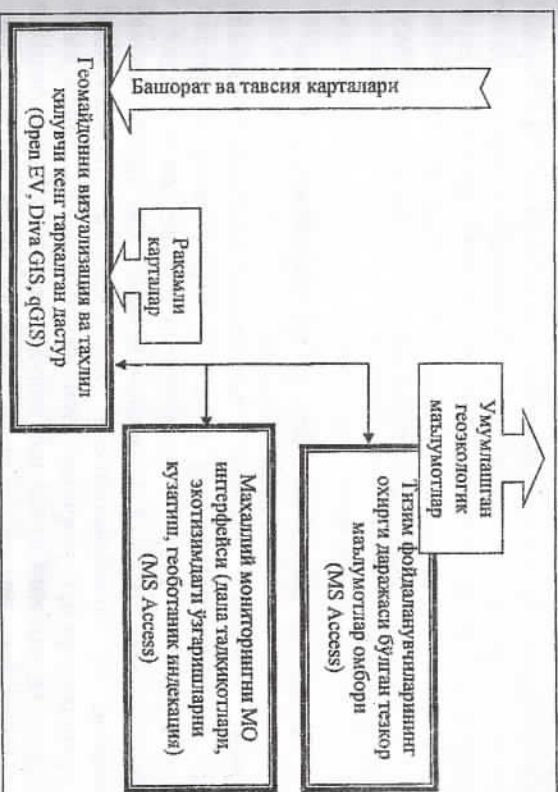
Эмперик маълумотларнинг йиғилиши ва уларни математик тахлил қилиш замонавий шароитда моделларни, тадқиқот ишларидан ўрин олган географик воқеликнинг «табiiй портрет»ини ишлаб чиқишни талаб этади. Моделлаштиришнинг турли кўринишлари: математик—географик ёки математик—картографик методлар тиббиёт, рекреация, иқтисодий ва социал географияда моделлаштириш муаммоларини ҳал этишда жуда кўл келмоқда (Бунте, 1967, Ғуломов, Барбақадзе, 1994; Қурбанов, 2004; Ризаев, 2007).

Методика «фаолиятли ёндашу» деб номланадиган географик фаолиятнинг турли кўринишлари муаммоларнинг ечими билан боғлиқ равишда қайта ишлаб чиқилди ва янги мазмун касб этди. Дандшафт индикатсияси, табиат комплексларини баҳолаш, табиий ресурслар, аҳолининг табиий яшаш шароитлари, шунингдек, геомажмулар мониторинги, геобашорат (геопрогноزلаш), дандшафт тахлили методлари тақомиллашти (Реймов и др., 2001; Абдиреймов, 2006).

XX аср охирида олиб борилган тадқиқотларнинг аксарияти масофавий тадқиқот методларини ривожлантириш ва қўлланилишга қаратилган ишларни ташкил этади (Ғарбук, Гершензон, 1997; Хикматов, 2002; Абдиреймов, 2003; Султонов, 2018). Уларнинг қўлланиш соҳаси ҳам кенгайди: Иқлимшунослик, Дандшафтшунослик, Гидрология, Ер мониторинги, Картография ва бошқалар (Глушко, 1996; Абдиреймов, 2002; Тойчиев, Хикматов и бошқ., 2007). Масофавий тадқиқотларнинг методик даражаси — мониторинг тизимида аэрокосмик, масофавий методлар ва тасвирий ўқиш (интерпретация), рақамли образлар тахлили ҳам мукамаллашмоқда (3.1.1-расм).

Германия Федератив Республикасида иқлим, кор қоплами, рельеф, тулпор ва ўсимлик дунёсини регионал ўрганиш давомидаги аэрокосмик тадқиқотларнинг натижалари илмий тўпламларда тез-тез нашр қилинмоқда (Blaser et al., 2000; Dragicevic, Matsean, 2000, 2012). Тадқиқотларнинг масофавий методлари а бағишланган махсус

журналлар чоп этилмоқда (Remote Sensing of Environment, International Journal of Remote Sensing).

3.1.1-расм. Геоэкологик мониторинг учун ГИС шис жойининг блок-схемаси

Техника ютуқлари ва географик ахборотга ўсиб бораётган талаб ҳамжи географик ахборот йиғиш, қайта ишлаш ва истеъмолчига етказиш воситаларидаги инкилобий ўзгаришларга шароит яратди. География айрим тармоқларининг оддий маълумотлар базасидан бошлаб ГИС технологияларни яратишгача бўлган ривожланиш йўлини босиб ўтган геонинформацион технологиялар тизимлари яратилмоқда (ArcInfo, ENVI, Idisi 32 дастур пакетлари). Булар нафақат амалий (менежментни таъминлаш), балки назарий вазифаларни — ретроспектив моделлаш, электрон карташтириш каби ўта мураккаб вазифаларнинг ечимини топишга имкон бермоқда. ГИС технологиялари нафақат ҳаётнинг барча жабҳаларига кириб бормоқда, балки янги географик товар характерини эгallaмоқда. Ишлаб чиқарувчиларнинг ГИС — хизматлар профессионал бирлашмалари ва ГИС — фойдаланувчилар конференцияларини чакоришга асос бўлиб қолмоқда.

Яна бир замонавий методлардан бири географик моделлаштиришдир. Модел — организмлар ва атроф табиий мухит

ўзгаришларини математик тарзда ифода этиш (Anderson, 1963; Бунге, 1967; Фуллов, Барбакадзе, 1994). Ушбу имитацион метод жуда катта жараёнларни кичик муддатда компьютер—информацион технологияларни қўллаш орқали синаб кўриш имкониятини беради. Геотизимлар ҳаракатини сон жиҳатдан баҳолашда яратилган ўнлаб методлар (нейрон шохобчалари ёки кўп омили назарий аппарат дастурлари) географик мониторингнинг олиб бориш ва истиқболда, географик экологик дастурларни яратишга хизмат қилмоқда (GAMS¹, OpeneV² ва ҳ.к.).

3.2. Табиий географик фан, таълим ва тарбиянинг келажак истиқболлари

Агроф табиий мухитни оптималлаштиришнинг умумий концепциясини ишлаб чиқишда табиий географик фанлар уч турдати илмий вазифаларни бажаради: фундаментал, инновацион ва амалий.

Фундаментал табиий географик фанлар ҳар қандай амалий ишланмаларнинг муваффақияттини таъминлайдиган геомажмуалар ёки геотизимларни, уларнинг табиий тузлиши, динамикаси, эволюцияси ва мақоний жойлашиш қонуниятларини чуқур англашдан иборат. Иккинчиси, биринчиси билан узвий боғланган, геотизимларга инсониятнинг таъсирини ҳар томонлама ўрганиш — ушбу ўзаро таъсир механизми ва геотизимлар таркибда, функционлишида, динамикасида келтириб чиқариладиган трансформацияларни, шунингдек, уларнинг турли таъсирларга барқарорлик даражаларини ва йўқотилган таркибни қайта тиклаш хусусиятларини аниқлашдан иборат. Шу тарика табиий геотизимларнинг экологик ва ресурс имконияти ўрганилади ва баҳоланади. Геотизимларнинг ўрганиш ва баҳолаш натижаларини уларнинг ҳужалик таъсирга барқарорлиги ҳисоби билан мос ҳолда умумлаштириш ва келажакдаги мумкин бўлган ўзгаришларни баҳоратлаш — геотизимларни оптималлаштиришнинг илмий асосларини ишлаб чиқиш учун зарурий асос бўлиб хизмат қилади. Шундай қилиб, географик тадқиқотларнинг асосини ташкил қилувчи тизимли ёндашув глобал мухитни оптималлаштиради.

Амалий географик йўналишлар айнан бозор муносабатларининг деярли барча жабҳаларига кириб келиши туфайли ривожланди.

¹ GAMS (general algebraic model solver) — Оптимизацияланган масалаларни кенг қўллани турларини ечишга ёрдамлашувчи дастур.

² OpeneV — растрин ва векторли рақамли карталардан фойдаланишга ёрдамлашувчи GDML маълумоти оид дастур.

Эндилликда география, И.П. Герасимов (1966) айтганидек, конструктив бўлмоғи лозим. Конструктив сўзи латинчада «constitueo» — тузлиши ёки кенг маънода содда, амалиётга яқин ва тежамилликка интиломоқ демакдир. Конструктив география Географияни амалиёт билан узвий боғлашга, унинг назарий ютуқларини ҳалқ ҳужалигининг турли соҳаларига (Мелиоратив география, Туризм географияси ва ҳ.к.) ёки умумий амалий йўналишга хос (Амалий география, Конструктив география, Муҳандислик географияси, Амалий геоморфология, Амалий гидрология ва ҳ.к.) бўлади. Шу тарика географик фанларни аниқ бир ҳалқ ҳужалиги тармоқлари билан узвий боғланган тарзда ривожлантириш мақсадга мувофиқдир. Чунки географик тадқиқотлар натижасини ўзр Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий Аттестация Комиссияси (ОАК) талабларига биноян, муайян бир ҳалқ ҳужалиги тармоқларига таъбиқ этиш имкониятига эга бўлиши зарур. Масалан, Саноат географияси, Агрогеография, Хизмат кўрсатиш географияси ва ҳ.к. Шунинг учун ҳам замонавий фан тармоқларининг тараккиёти ва жамият ҳаётидаги роли ҳақида фикр юритилганда қўпинча «конструктив» термини ишлатилади.

А.Г. Исаченко, — «Илмий-назарий тараккиётсиз ҳеч қандай Конструктив география бўлиши мумкин эмас. Қисқа қилиб, замонавий Табиий географиянинг бош масаласини — геотизимларнинг конструктив назариясини ишлаб чиқиш, деб ифодалаш мумкин»¹, — деган фикрни билдирган.

Географияда «конструктив» терминини биринчи бўлиб қўшган И.П. Герасимов ўз даврида Географиянинг ривожланиш босқичини ҳатто инкироз даври деб атаган. Йирик географ олим узок давом этган Географиянинг тасвириш ва билиш босқичини Конструктив географияга айланишини янгича инновацион ёндашувда, яъни Математика ва Кибернетика билан қуролланган амалий ёки «фойдалли» географияда, деб ҳисоблаган. Ўша давр учун конструктив йўналиш янги бўлмасда, у айнан Ландшафтшуносликада ҳукм сурган, ҳолос.

У.И. Мересте ва С.Я. Нимиклар (1984) Географияни конструктивлаштириш жараёнини илм ва амалда Географиянинг роли ва аҳамиятини ошириш мақсадида унинг назарий жиҳатларини атрофлича талқик қилиш керак, деб таъкидлайди.

«Конструктив география» терминини «Замонавий география» («Анъанавий география»га қарама-қарши) ёки «Прогрессив география» («Консерватив география»га қарама-қарши)

¹ Исаченко А.Г. Развитие географических идей. — М.: «Мысль», 1971. — С. 398.

тушуначаларининг синоними сифатида эълон қилиш тарафдорларининг эътирозини А.Г.Исаченко (1982) атрофлича ёритиб берган.

П.Н.Фуломов ва М.Т.Миракмаголовлар (2001) ҳар бир фан, жумладан, География ҳам бошқа фанлардан мустақил ривожланиши учун тўғта шартга жавоб бериши, яъни унинг объекти, предмети, назарий асослари билан бир қаторда конструктивлигига алоҳида эътиборни қаратиш лозим деб ҳисоблайдилар.

Глобал ва регионал Табиатшуносликда юзата келаятган муаммолар Табиий географияга ҳам бевосита тегишли бўлган фанлараро тадқиқотлар объекти ҳисобланади. Ушбу ҳолат конструктив табиий географик фанларнинг янги — Геоэкология ва Геоглобалистикага доир тадқиқот йўналишларини ривожланишига туртки бўлмоқда.

Бутунги кунда конструктив табиий географик фанлар тадқиқотларининг ўзига хослиги анъанавий худудийлик, комплекслик, тизимчилик ва даврийлик предмети замонавий — типологик, тизимли, муаммоли ва экологик ёндашувлар асосида бойиб бораётганлигида. В.И.Вернадский (1988),¹—»Биз тобора фанлар бўйича эмас, балки муаммолар бўйича ихтисослашимиз зарур»,— деган фикрни қўшилган тарзда, фан сифатида замонавий табиий географик фанларнинг бош вазифаси — инсонларнинг яшаш муҳити ва уларнинг ҳужалик фаолиятини оптимallasштиришда деб, биланшимиз лозим.

Табиий географик таълим. Табиий географик фанлар замонамизнинг энг долзарб муаммоларини тадқиқ қилувчи таълим тармоғи сифатида ҳамда ёш авлодда атроф-муҳит ҳуусеиятлари, ватанамиз табиатининг ўзига хослиги, унда кечаятган табиий жараянлар, сайёрамиз турли худудлари табиий ҳуусеиятларининг биридан тафовутлари, уларда ватанамиз табиий ҳуусеиятларининг бошқа қўллаб мамлакатларининг ҳар қанча бойликлар эвазига ҳам соғиб ололмайдиган устуңликлари тўғрисида билим, кўникма ва малакаларни шакллантирувчи, пиоровардида ёш авлодда ўзи яшаятган ушбу ватанга чексиз муҳаббат тўғулларини шакллантиришга йўналтирилган таълим йўналиши сифатида майдонга чиқади.

Бутунги кунда табиий географик фанлар таълим тармоғи сифатида ривожланишига салбий таъсир этаётган баъзи бир объектив ва субъектив сабаблар бор. Нафақат Табиий география, балки Географиянинг мактаб ўқув предметлари қаторида ўз ўрнини бошқа

предметларга бўлашади бераётганлиги, олий таълим муассасаларига кириш тестларидан сиқиб чиқарилаётганлиги, географ мутахассисларни улар учун сув ва ҳаводек зарур бўлган халқ ҳўжалигининг режалаштириш, бошқариш, ташқи алоқалар, кадастр, ресурсларни баҳолаш, назорат ва мониторинг қилиш ҳамда лойиҳалаш каби соҳаларда тобора кам учраётганлиги фикримиз дилидир.

Нафақат ўзбекистонда, балки бутун дунёда ҳам табиий географик жараянларни, уларни келиб чиқиб сабабларини мукамал билмаслик ёки уларга етарли эътибор бермаслик ниҳоятда анъали оқибатларга олиб келмоқда. Жумладан, республикамиз микёсида (Акрамов, Рафиков, 1990) шўро даврида қатта маблаглар эвазига нотўғри иқтисодий режалаштириш ҳисобига сув омборлари ва каналларнинг қурилиши, ерларнинг ўзлаштирилиши, бунда табиат мувозанатини етарли даражада ҳисобга олинмаганлиги беҳисоб қиғатларни келтираётган табиий ҳалокатларнинг асли сабаби эмасми? Мактаб ўқувчисида мустақилликнинг том маънодаги моҳиятини етказишда ушбу тасаввурларни шакллантириш ниҳоятда зарур. Бутунги мактаб парчасида ўтирган ўқувчи, ким бўлишидан қатъи назар, эртанга мамлакатимиз иқтисодий-ижтимоий ҳаётида муҳим роль ўйновчи шахс бўлиб етишади. У бундай хатоларни қилмаслиги учун бутун пухта замин тайёрлашимиз ўта муҳим. Худди шу маънода ёш авлодда мазкур кўникмаларни шакллантирувчи табиий ҳодиса ва жараянларга комплекс тавсиф берувчи ягона мактаб ўқув предмети сифатида Табиий география чиқади.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислам Каримов,— «...таълим-тарбия соҳасида ҳам белгиланаётган ислохларни ҳаёта таъдбик қилишда...2005 ва кейинги йилларда унганча тўпланган тажрибаларни таҳлил этиш ва умумлаштириш асосида ўзгарувчан ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларни инобатга олган ҳолда кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш ва аналда ривожлантириш зарур»,¹— деб бежиз айтмаган.

Гарчанд биз таълим ва тарбия суъларини кунинга жуда бўлмаганда бир маротаба тилга олсакда, лекин уларнинг умумэътироф этилган тушуначаси қандайлигига доимо ҳам ўз эътиборимизни қаратмаймиз. Таълим — билим бериш, малака ва кўникмалар ҳосил қилиш жараяни, кишини ҳаёта ва меҳнатга тайёрлашнинг асосий воситаси².

¹ Каримов И. Барқарор авлод оғзуи.—Т.: «Шаро», 1999, 22-б.

² Таълим ва устуңлиқ таълими // Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 8-ж.Т.: «ЎамЗ Дин», 2004, 307-б.

Тарбия эса шахсда муайян жисмоний, рухий, ахлокий, маънавий сифатларни шакллантиришга қаратилган амалий педагогик жараён ёки инсоннинг жамиятда яшаш учун зарур бўлган хусусиятларга эга бўлишнинг таъминлаш йўлида қўриқилган чора-тадбирлар йнтиндиси¹. Ҳозирги замонда таълим ва тарбияга берилган таъриф бирмунча ўзгариш² Зеро, тарбия жараёни ўта мураккаб воситалар ва босқичлар орқали амалга оширилар экан, ушбу восита ва босқичлар, албатта, муайян бир иерархик поғонада туради, яъни тизимлашган тарзда намён бўлади. Бу деган сўз инсоннинг ёши, психологик ҳолати, яшаш муҳити, ижтимоий ва иқтисодий имконияти каби реал шароитларга қараб тарбия блоклари танланади ва улар оддийдан мураккабга томон қисмлар зинадозига жойлаштирилади.

Таълим — кишини ҳаёлга, жумладан мезнага тайёрлашнинг тизимлашган, расмий, мурдатли, тегишли билим, кўникма, малака — компетенция даражасини бериш воситаси.

Географик таълим — кишини ҳаёлга, жумладан мезнага тайёрлашнинг тизимлашган, расмий, мурдатли, географик билим, кўникма, малака — компетенция даражасини бериш воситаси.

Географик таълим ижтимоий категорияга эга бўлиб, у фақатгина кишининг жамиятига хос жараёндир. Ушбу восита орқали кишини ҳаётга, жумладан меҳнатга тайёрланади. Шунинг учун ҳам ўзбек халқида ўқиган билан ўқимиган ёшлар ўртасида катта фарқ бор, деб айтилади. Таълим ва тарбия ўзаро узвий боғланганлиги учун ҳам ҳақиқий ўқиган кишининг маънавияти ва маърифати турличадир. Географик таълим бarchа давлатларда ўқувчининг ёши, психологик хусусияти, мақсади ва вазифаларига қараб тизимлашгандир. Ўзбекистонда географик таълим тизими 6 та турдан иборат бўлиб, унинг бarchа турлари муайян мурдатга мўлжаллангандир. Масалан, мактаб таълими 11 йил, касб-хунар таълими 6 ойдан 2 йилгача, бакалаврият — 4, магистратура — 2, докторантура — 3, малака ошириш 1 ёки 2 ой, қайта тайёрлаш — 2 ёки 4 ой ва х.к. Мактабдан ташқари таълим миллий таълим тизимига қирмайди. Мазкур мурдат давомида биз ўқувчи, талаба, магистр ва тингловчиларга касбга йўналтирувчи тегишли билим, кўникма ва малакаларни бериш орқали муайян

мақсад, маҳорат ва қобилият — компетенциялик даражасини шакллантира хизмат қиламиз.

Бериш — узлуқсизлашган ва узвийлашган жараён демасдир. Восита эса кишини билим, кўникма, малака — компетенция бериш йўлидир.

Географик компетенция — кишини географик мақсад, маҳорат ва қобилият даражаси.

Хуқуқни давлатдан ёки хуқуқни мажбуриятдан, оилани жамиятдан ажратиб бўлмагани каби таълимни тарбиядан ҳам ажратиб бўлмайди. Чунки тарбия бўлмаган жойда ижобий таълим ҳам бўлмайди, ва аксинча. Яхши тарбияланган кишининг инсонларга, оиласига, жамиятга ва давлатга фойдаси тегиниш мумкин. Яхши ўқиган ва билими кучли кишининг тарбияси ёмон бўлса, у итродиларга ёмон ўқиган кишини нисбатан бир неча чандон ортиқтар зарар келтиради. Замонавий илму техникани чуқур ўзлашган супер террористлар бунга яққол мисол бўла олади. Шунинг учун ҳам маънавий баркамол шахсни тарбиялаш ва ўқитиш давлатимизнинг асосий фаолият йўналишидандир. Зеро, деган эди Биринчи Президентимиз, «...маънавиятга қарши қаратилган ҳар қандай таҳдид ўз-ўзидан мамлакат хавфизлиги, унинг миллий манфаатларини, соғлом авлод келажagini таъминлаш йўлидаги жиддий ҳаракатлардан бирига айланиши ва охир-оқибатда жамиятни инкирозга олиб келиши мумкин»¹.

Тарбия — шахсни бутун умри давомида маънавиятини қилиб тайёрлаш воситаси.

Географик тарбия — шахсни бутун умри давомида географик маънавиятини қилиб тайёрлаш воситаси.

Ўзлуқсиз географик, жумладан табиий географик таълим малакали рақобатбардош кадрлар тайёрлашнинг асоси бўлиб, таълимнинг бarchа турлари, давлат таълим стандартлари, кадрлар тайёрлаш тизими тузилмаси ва унинг фаолият кўрсатиш муҳитидир. 1997 йил 29 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси

¹ Тарбия // Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 8-ж-т.: «ЎзМЭ ДНН», 2004. 270-б.

² Нисомов А. Ҳаёт фаолияти хавфизлиги. Дарсик-Т.: «Нару», 2016. — 248 б.

¹ Қаршиев И. Юсказ маънавий — енгилмас куч. — Т.: «Маънавий», 2008. 12-б.

Тавлим тўғрисидаги қонуннинг 9-моддасига биноан миллий ўзлуқсиз географик, жумладан табиий географик таълим қуйидаги бўғинлардан иборат бўлиши мумкин:

- 1) мактабгача географик таълим;
- 2) умумий ўрта географик таълим;
- 3) ўрта махсус географик таълим;
- 4) касб-хунар географик таълими;
- 5) олий географик таълим;
- 6) олий ўқув юртидан кейинги географик таълим;
- 7) географ кадрларнинг малакасини ошириш таълими;
- 8) ногоеографик кадрларнинг малакасини ошириш таълими;
- 9) географ педагогларни қайта тайёрлаш;
- 10) тизимли географик таълимдан ташқари ноанъанавий географик таълим.

Мустақиллик туфайлигина миллий таълим ўтмишдан қолган мафқуравий қарашлардан ҳолос бўлди. Ўзига хос ва маҳаллий шароитга мос равишда янги миллий таълим тизими тез ўзгариб ва шаклланиб бормоқда.

Тажриба шуни кўрсатмоқдаки, миллий таълим тизимида, ҳаётнинг барча жабҳаларида бўлгани каби, келгусида ўйлаб қўрадиган ва амалга оширилиши лозим бўлган ишлар кўп. Булар қаторига географик, хусусан табиий географик таълим узвийлиги ва ўзлуқсизлигини таъминлаш қиради. Тажриба сифатида Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети (ЎзМУ) қошида географик таълимнинг барча етти та турини қамраб олувчи муассасаларни ташкил этиш ва унинг ягона бошқарув тизимини шакллантириш талаб этилади. Кейинчалик эса ушбу тизим билан Ўзбекистоннинг барча етакчи вилоят университетлари қамраб олинади.

Авваламбор, ЎзМУ қошида таълим турининг илк босқичи *мактабгача таълим муассаси* — ихтисослаштирилган боғалар боғчасини (масалан, «Жаҳон олима» ёки «Келажак истиқболли» номи билан) ташкил этиш мумкин. Унга психологик-педагогик кўрик-танлов асосида ва махсус комиссия иштирокида (бундай тажриба Республика ихтисослашган мактаблар учун яратилган) 3-4 ёшли боғалар танлаб олинади. Сўنгра, боғча учун табиий географик таълим-тарбия беришнинг давлат стандарти, дастури, режаси, методик кўрсатмалар ва ўқув қўлланмалари ишлаб чиқилади. Мақсад — географик таълимга маёқати ва қобилияти, яъни географик компетентлиги бор ёш боғаларни йўналтириш.

ЎзМУнинг иккинчи таълим босқичида ихтисослаштирилган боғалар боғчасидан, кўрик-танлов асосида, *ихтисосланган* (масалан, «Ёш Улугбек» номидаги) *мактабга* боғалар танлаб олинади.

Учинчи ўзлуқсиз географик, жумладан табиий географик таълим босқичи — ЎзМУ қошидаги *академик лицейларда* ўрта махсус таълим муассасаларининг табиий йўналишларида давом эттирилади. Уларга икtidорли мактаб ўқувчилари республикадан қабул қилинади. Бунга ҳам махсус кўрик-танлов мезонлари ишлаб чиқилади.

Академик лицейларнинг икки йиллик ихтисослаштирилган таълим тизимини муваффақиятли туғатган ва тегишли тест синовларидан ўтган ўқувчилар географик йўналиш бўйича ЎзМУнинг географик йўналишидаги *бакалавриaturasига* қабул қилинади. 1-курсдан бошлабқ улар устоз-шогирд тизими бўйича сутук географларга бириктирилади ва ўқиб жараёнини илмий тадқиқотлар билан қўшиб олиб боради.

Бешинчи таълим босқичи — *магистратура мутахассислиги* географик ихтисослик бўйича ўқиб давом эттирилади. Магистрлик диссертациясининг 1/3 қисми география фанлари бўйича фелсафа доктори (PhD) диссертациясининг бир қисми бўлишини таъминлаш ушбу таълим босқичининг бирламчи вазифаларидан бири ҳисобланади.

Докторантура (PhD) таълими ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, ЎзР Инновациялар вазирлиги, ЎзР Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги ОАК ёки тегишли давлат органининг қўмағи билан «Докторантларнинг комплекс тадқиқотлари» илмий изланишларни олиб бориш махсус географик, жумладан табиий географик тадқиқотларга йўналтирилган бўлади. Масалан, «Орол ва Оролбўйи ҳудудини комплекс географик жихатдан тадқиқ, қилиш» ва ҳаззо. PhD докторлик ҳимоялари ҳам комплекс табиий географик илмий йўналишининг ягона мавзуси бўйича ўтказилади. Унинг фундаментал илмий ёки инновацион-амалий таъбики реал натижалар орқали баҳоланди. Ушбу мажмуаги ҳимоялар давлатнинг тегишли бошқарув органлари томонидан қабул қилинган иктисодий-иқтисомий ривожлантириш йўл хараиталари, дастури ва режаларига киритилиши талаб этилади.

География, жумладан табиий география *DS*— *доктарантурасида* таълим PhD докторантура билан амалиётни боғлаган ҳолда, тадқиқотларни йирик фундаментал, инновацион ва илмий лойиҳаларни ҳал этишга йўналтириш орқали олиб бориш

максалга мувофиқдир. Унда докторант бакалавр, магистрант, PhD—докторант ва тадқиқотчиларнинг «бошини қўпиши» ёки «DSc—докторант командаси»ни яратиш орқали ўз тадқиқотларини олиб боради. Команда серҳажат камерал-лаборатория, дада-экспедиция ишларини умумлаштирилган тарзда амалга оширади. Ушбу тадқиқот натижалари бир вақтнинг ўзида команда иштирокчиларига битирув малякавий иш, магистрлик ва PhD докторлик диссертациялари билан яқинланади. Мазкур жараён ҳозирда географик, жумладан табиий географик илм-фанда кўзга ташланаётган тарқоқ, амалий аҳамияти кам, майдалаштирилган илмий изланишларга чек қўяди, деб ўйлаймиз.

DSc докторант «команда»ларга хос йирик тадқиқотларга доир мавзулари билан кадрларни малякасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш ўқув юртлари тингловчиларига мавзуси, семинар машғулотли, давра суҳбатларини ўтказиш¹, илмий таълим билан боғлаш, таълимнинг узвийлиги ва узлуксизлигини таъминлашда хизмат қилади. Мазкур докторантлар республика ва халқаро анжуманларда Ўзбекистоннинг География фани ва таълими янгиликларига доир йирик тадқиқот натижаларини эълон қилишлари, ихтирочилиги ва рационализаторлик ёки патент гувоҳномаларини қўлга киритишлари бирламчи DSc—докторантура талаби ҳисобланади.

Келажакда **малака ошириши ва қайта тайёрлиши** муассасаларида географик, жумладан табиий географик таълим режалари ва дастурлари масофадан туриб билим бериш ҳамда уларни яқиний баҳолаш учун регионал микёсда ёки марказлашган тарзда тест синовларидан ўтказиш орқали олиб бориш керак. Малака ошириш идораларида таълим самарадорлигини таъминлаш учун педагогик амалиёт, методик кенгаши, ихтисослаштирилган педагогик кенгашларни тузиш ва уларнинг иш фаолиятини таъминлаш механизминини яратишни талаб этади. Малака оширишга келган географлар диссертация мавзуларини танлаш ва уларни тегишли йўналишдаги кенгашларда кўриб чиқиб тасдиқлаштиш имкониятига эга бўлишлари ўта муҳим аҳамият касб этади ва профессор—ўқитувчиларнинг малака ошириш ва қайта тайёрлашга бўлган муносабатини кескин ўзгартиради¹. Унда битирув баҳолаш синовларидан аввал тегишли йўналишлар бўйича илмий-педагогик хисобот ишларини ёклаш орқали реализация қилишлари мумкин.

¹ Нуритдинов А., Маскудов Б. Географик таълим қандай бўлимоғи лозим // Таълим таъминоти, 1-сон, 2007. 78—80-б.

Умуман олганда, География соҳасида малака ошириш тингловчининг компетентлик (айниқса географик назарияга доир ликат, кобилият ва маҳорат) даражасига қараб ҳавфалик, ойлик ва киттоқи, йиллик ҳам бўлиши мумкин. Бунда ХХР давлатининг малякасини ошириш тизимини ўрганиб чиқиш фойдадан холи эмас..

Хулоса қилиб айтганда, Мирзо Улуғбек номидаги ЎЗМУ таърибасида ягона узвийлашган ва узлуксизлашган географик, табиий географик таълим тизимини яратиш давлатизмининг таълим сифатини ошириш ва кадрлар тайёрлашнинг миллий моделини яратишга хизмат қилади.

Юқоридаги концепциялардан келиб чиққан тарзда табиий географик фанларнинг фундаментали асоси — «География назарияси ни тарихи» географик таълим ва илмининг пойдевори бўлмоғи лозим. ХХI асрда географик фанлар табиий-ижтимоий жараён ва ҳодисаларнинг келиб чиқиш сабабларини ўрганиши уларни ижтимоий зарур фанлар қаторига киритишга олиб келади. Зеро, қозирда цунами, зилзила, тайфун, иқлим иссиши, озон қатламнинг емирлиши, чўлланиш каби ўнлаб эндоген ва экзоген жараёнлар қимми ҳодисалар ижтимоий, иқтисодий, социал, сиёсий географик фанларнинг мазмуни ва моҳиятига туб ўзгартиришлар киритмоқда (Бравагетов, 2006; Медеу, 2002; Нигматов, 2006—2018; Назаров, 2006)

Табиий географик фанлар географияда бирламчи назарий аҳамият касб этади. Аммо бу фанлар замонавийлик нуктаи назардан тадқиқот предметида қандай янгилаш мазмун ва моҳият касб этиши лозим, деган ўринли савол туғилади. Ушбу саволга жавоб сифатида Табиий география ўқув курсининг таркибий тузилмасини лойиха сифатида тақриф этамиз (3.2.1-жадвал).

Хорижий мамлакатларда География назарияси ва тарихи турли фан ва ўқув курслари орқали тадқиқ қилиниб ва таълим берилиб келинмоқда. Масалан, К.Грегориининг «География и географы» (1988), Майкл Пидваринийнинг «Physical Geography» (2005), В.А.Анучинининг (1972) «Географические основы географии», У.И.Мересте ва С.Д.Ниммикларнинг (1989) «Современная география: вопросы теории» ва Р.У. Рахимбеков ва З.Н. Донцоваларнинг «Ўрта Осиё табиатининг географик ўрганиш тарихи» илмий ишлари айнан География назарияси ва концепциялар тарихига бағишланган инновацион асарлардан хисобланади. Зеро «Инновация, бу — келажак дегани.

Биз буюк келажакимизни барпо этишни бугундан бошлайдиган бўлсак, уни айнан инновацион ғоялар, инновацион ёндашувлар

Табиий география ўқув курсининг тахминий мазмунлари

№	Мазмун
1.	Табиий география: тушунчаси, мазмун ва моҳияти
2.	Табиий географияни географик фанлар тизимида тутган ўрни ва уни амалий аҳамияти
3.	Ўзбекистон Республикаси иқтисодий-иқтисодий ривожланиш Ҳаракатлар стратегиясини жорий қилишда Табиий географиянинг тутган ўрни
4.	Геомажмуа ва геотизимларда табиат—жамият уйғунлиги — Географиянинг бош мақсади
5.	Табиий география назарияси ва тарихи
6.	Табиий географиянинг объекти ва предмети
7.	Табиий географиянинг мақсади, вазифалари ва принциплари
8.	Табиий географиянинг табиий, иқтисодий, гуманитар ва аниқ фанлар ўртасида тутган ўрин
9.	Табиий географиянинг методологияси ва методлари
10.	Табиий географик таълимотларнинг тарихий, илмий ва амалий асослари
11.	Табиий географик концепцияларнинг ривожланиш ва шаклланиш босқичлари
12.	Табиий географик фанлар тизими ва тизимланиши, ўзаро алоқалари ҳамда географик асослари
13.	Табиий география амалиёти
14.	Конструктив Табиий география
15.	Табиий географияда сон ва сифат баҳолаш масалалари
16.	Табиий географияда назорат ва мониторинг масалалари
17.	Табиий географияда баҳоратлаш масалалари
18.	Табиий географияда районлаштириш муаммолари ва ечимлари
19.	Табиий географияда карталаштириш масалалари
20.	Табиий географияда жараён, ҳодиса ва воқеаларни моделлаштириш муаммолари
21.	Табиий географик жараён ва ҳодисалар формацияси
22.	Табиий география ва информацион технологиялар ва инновацион иншанмаалар
23.	Табиий географик таълимда маънавий ва маърифат масалалари
24.	Табиий география орқали юқсак маънавийлиги шахс ва баркамол авлодни тарбиялаш асослари
25.	Табиий географик маданиятни шакллантириш
26.	Бошқарувда Табиий география ютуқларидан фойдаланиш
27.	Табиий географиянинг келажак истиқболлари

исосида бошланғич керак), деб Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганлар¹.

Ўзбекистон мустакилликка эришгач, давлатимиз ўз олдида миллий қадриятларга асосланган ҳуқуқий демократик давлатни қуриш ва фуқаролик жамиятини шакллантиришни мақсад қилиб қўйди. Унда ҳар бир фуқаро давлат тилига ҳурмат, республика тарихига эъзоз ва ўз ватанига меҳр ила яшаш имконияти яратилди. Давлат тилини билмайдиган, унинг тарихи билан қизиқмайдиган ёки ўз юрти ҳақидаги маълумотга эга бўлмаган инсонга қандай қилиб *миллий ғояни* сингдириш мумкин, ахир.

Миллий ғояга тегишли бўлган ушбу уч талабнинг охириги, бизнингча, География билан бевосита боғлиқдир. Чунки География, ўз мазмун ва моҳиятига кўра, табиат — жамият тизимида турган барча объектларнинг географик қобик доирасида даврийлик, комплекслик, ҳудудийлик ва тизимлик ҳусусиятларини очиб беради. Айнан Географиянинг предметда муайян географик кенглик, масалан, Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг табиий шароити ва иқлимий ҳолати, табиий бойликлари ва ресурслари, геологик ҳолати ва уни муҳофаза қилиш йўллари, аҳолисининг тарқалиш ва қўлайлиш ҳусусиятлари, иқтисодий ва ижтимоий имкониятлари, геосиёсий ҳолати, геокартографик ва геодезик жиҳатдан ифодаланиши ва баҳолалиши, гидрологик ва метеорологик кўрсаткичлари ҳамда унга оид таълим ва тарбия қабилар бўлиб ҳисобланади. Ўзингиз ўйлаб кўринг ўз ватани ёки яшайдиган юрти ҳақидаги *ушбу маълумотларга эга бўлмаган инсонда, қандай қилиб миллий эрур пайдо бўлиши мумкин*.

Мазкур субъектив ва объектив камчиликлардан географик таълим жараёнини холи қилиш учун турли педагогик воситалар мажмуи. Масалан, давлат ва жамиятнинг иқтисодий талаблардан орқда қолмаслик. Кейинги йилларда миллий таълимда кенг тарғиб қилинаётган миллий истиқлол ғояси, жумладан, миллий турури табиий географик файл орқали ўқувчи-талабаларга етказиш (Нигматов, 2007).

Ўзбек халқининг миллий ғояси унинг мақсад ва муқддоларини ифодалайдиган, ўтмиши ва келажатини ўзвий боғлайдиган, асрий оруз-истакларини амалга оширишга хизмат қилаётган маънавий омилдир. *Миллий истиқлол ғояси, тўғрисида миллий ғоя ҳар бир*

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентини Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисига мурожаати // Халқ оғуши. 2017 йил 23 декабрь. 2-бет.

вагандашиизми ўз ошиси, жамият, эл-юрт олдидан бурч ва масъулиятини қай даражада адо этайганини белгилайдиган маънавий мезондир (Миллий истиқлол Ҳафси: асосий тушуنча ва тамойиллар, 2001).

Бурч ва масъулиятни англаш бевосита миллий ғурур орқали намоён бўлади. *Миллий ғурур* — ҳар бир миллатнинг ўз-ўзини англаши натижасида содир бўладиган ички руҳий кайфият. Бу кайфият, тўғрисида ҳолат она замин, авлод-аждодларимизнинг моддий ва маънавий мероси, миллатимизнинг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссаси, ўзга миллат ва эллар олдидан қадр-қиммати, обрў эътиборидан фазланиш ҳиссиёти. Зеро, миллий ғурурни шакллантиришнинг аҳамияти ҳақида таъриб биринчи Президентимиз Исроҳ Каримов шундай деган эди, — «*Миллий ғурурни, миллий тафаккурни ўйғотадиган, халқни халқ, миллатни миллат қиладиган муҳимқилиқдир. Ислоҳотлар эса ана шу олий мақсадларни амалга ошириш воситасидир*»¹.

Миллий географик ғурур — географик маънавият ва маърифат орқали ҳар бир миллатнинг ўз-ўзини англаши натижасида содир бўладиган ички руҳий ҳолат.

Миллий ғурурни шакллантирувчи омилларга, одатда: моддий ва маънавий меросни ардоқлаш, урф-одатлар ва анъаналарга содиқ қолиш, қадриятлар ва тарихни билиш, она тилига бўлган эъзоз, ўз халқига бўлган меҳр-муҳаббат, ватанпарварлик ҳисси, ўз қурбон билан фахрланиш, иқтисодий салоҳияти, ижтимоий ва социал ҳолатининг ижобий томонларини кўра билиш каби инсоний туйғу ва ҳислатлар киритилади. Биз эса халқимизда ушбу ҳислатлар билан бир қаторда *бевосита географик билимлар билан боғлиқ бўлган она ерига ва атроф табиий муҳитига бўлган муҳаббат, ўз юртида бўлаётган даврий ўзгаришларга ижобий баҳо бера оlish, улардан ифтихор туйғуси орқали ўзга юртлар билан қўнғий масавурага эга бўлиш сингадир хусусиятларни ҳам киритишни таъкидф этишимиз.*

Хусусан географик билимлар билан пухта қуролланган шахс ғойий таҳдидларга ёки истиқлолчиликнинг келажагига шубҳа туғдирувчи ҳар қандай иккиланлишларга қай даражада қарши тура олиши мумкин. Чунки, истиқлолчиликнинг аҳамиятини ёшлар онгига

сингдиришда, бу борада ишончли далилларга суянган ҳолда уларда Ватанимиз жамияти ва табиати ҳақида самимий фахрланиш, ғурурланиш, шу билан бирга қайтуриш каби туйғуларни шакллантириш географик фанларнинг бош вазифаси саналмоғи лозим. Ўз вақтида бу хусусдаги фан тармоқларининг фаолиятидан қуюниб Биринчи Президентимиз Исроҳ Каримов, «Фаннинг назифаси кела-жағимизнинг шакли-шамойилини яратиб бериш, эртанги кунимизнинг йўналишларини, табиий қонуниятларини, унинг қандай бўлишини кўрсатиб беришдан иборат, деб тушунаман. Одамларга муваққилликнинг афзаллигини, муваққил бўлмаган миллатнинг келажаги йўқлигини, бу табиий бир қонуният эканини исботлаб, тушунтириб бериш керак. Фан жамият тараккиётини олға силжитувчи қуч, восита бўлмоғи лозим. Лекин бу борада бизнинг фаннинг ўз сўзини нега айтмаёти? Нега мазмунан, моҳиятан янгича фанлар, асарлар чиқмаёти? Халқимизнинг миллий туйғусини, мақолалар, асарлар чиқмаёти? Халқимизнинг миллий туйғусини, миллий ғурурини ўйғотадиган тарихий-илмий ҳулосалар қани? Нима учун бу масалада олимларимиз ўртасида беҳуда тортишувлар бўлмоқда? Фан давлатга, халққа, жамият тараккиётига хизмат қилиши лозимлигини унуттишга асло ҳаққимиз йўқ»¹, деган эди.

Президентимиз Ш.М.Мирзиёев, — «Бу ҳақда сўз қоритганда, айтиш лозимки, биз улуғ бобоқаримизнинг муносиб давомчилари бўладиган етуқ инсонларни тарбиялаш масаласига, афсуски, етарлича аҳмият бермадик. Ҳолбуки, интеллектуал ва маданий салоҳиятнинг қандай ноёб бойлик экани, нодир талант эгаларини тарбиялаб қамолга етказиш ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлигини унуттишга ҳаққимиз йўқ. Ривожланган мамлакатлар бутунли юксак тараккиёт даражасига айлан шунинг ҳисобидан етгани — бу ҳам ҳақикат», деб бежиз таъкидламаганлар². Шундан келиб чиққан ҳолда, табиий географик фанларнинг замонамизнинг долзарб муаммоларини таъкид, қилувчи фан соҳаси ҳамда ёш авлодга замонавий концепцияни шакллантирувчи таълим тармоғи каби касбий маҳорат билан бирга мамлакатимиз тинчлиги, муваққиллиги ва халқимиз фаровонлигини таъминлашдаги ўрнини белгиллаб берувчи кираларини ҳам кўрсатиб бериш мақсадга мувофиқ.

Назаримизда, бутунли кунда бизда фақатгина ижтимоий ва гуманитар йўналишдаги фанларгина миллий ғурурни шакллантирувчи, бу борадаги тасаввуларни ўйғотувчи, ёшларда ватанга

¹ Биринчи Президент Исроҳ Каримовнинг 1997 йил 25 август кунги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар

Маҳкамасида мамлакатимиз мустакиллиги байрамига таъйинларлик кўриш ва унга ўтказиш республика таъкиднинг кўришларининг маълумотидаги суянган нутқидан

¹ Қаримов И. Тарихи олимлар ва журналистлар билан суҳбат. "Мулҳоқ" журнали, 1998. 5-сон.

² Ўзбекистон Республикаси Президентини Шавкат Мирзиёевнинг Олий мажлисга муножаоти // Халқ оғзи. 2017 йил 23 декабр. 5-бет.

муҳаббат туйғуларини тарбияловчи йўналиш, деб ҳисоблаш расм бўлиб бормоқда.

Табиий географик билимларнинг ҳам бу борадаги ўзига хос ўрни бор. Масалан, географик фанлар предмети — географик мажмуалар доирасида содир бўлаётган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ва алоқат, табиий жараён, ҳодиса, воқеаларнинг *тизимилиги*, *худудийлиги*, *комплекслиги* ва *даврийлиги* хусусиятлари ҳамда унинг ўзига хос жиҳатлари. Ушбу жиҳатларни миллий турур ва ифтихорни шакллантириш талаблари билан боғлайдиган бўлсак, *тизимлиги* — ўз она ерига ва атроф табиий муҳитга бўлган муҳаббати, *даврийлиги* — ўз юртида бўлаётган даврий ўзгаришларга ижобий баҳо бера олиши, *комплекслиги* — ижтимоий ҳаётнинг табиат билан уйғунлигида бирга ривожлана олиши, *худудийлиги* — юқоридаги омиллардан ифтихор туйғуси орқали ўзга юртлар билан қиссий тасаввурга эга бўлиши каби миллий ва умуминсоний хислатларни уйғотади ҳамда тарбиялайди.

Масалан, Табиий географик фанлар баъзи йўналишларининг миллий истиқлол ғоясини шаклланишидаги ўрнини нисбатан аниқроқ келтиришга ҳаракат қиламиз:

➤ *Ўзбекистон табиий географияси* — фуқароларда ватанимизнинг бой ва хилма-хил табиатига бўлган меҳр-муҳаббат ва турур хиссини уйғотиш;

➤ *Ўзбекистон геоэкологияси* — фуқароларни ўз юрти табиатига эҳтиёткорона муносабатда бўлиш ва ундан оқилона фойдаланиш орқали келажак авлодлар манфаатларини кўзлаш;

➤ *Ўзбекистон гидрологияси ва метеорологияси* — фуқароларни ҳаёт манбаи бўлган сувдан оқилона фойдаланиш ҳамда уни муҳофаза этиш зарурлиги ҳамда иқлим шароитларидан келиб чиққан ҳолда ўз фаровон ҳаёт фаолиятини таъкиллаштириш ва ҳ.к

Юқорида айтиб ўтилганидек, Географияни билмай туриб ўз юртига, ватанига бўлган меҳрни уйғотиб бўлмайди, деб. Хўш ушбу фан миллий турур «белботи» бўлиб қолиши учун нима қилмоқ керак? Аввалмбор, Географияни бундай даражага чиқаришнинг объектив ва субъектив ҳолатларини ҳар томонлама анализ ва синтез қилиш лозим. Ушбу масала бўйича махсус маҳаллий, миллий, минтакавий ва глобал микёсдаги анжуман, семинар, симпозиум ва конференцияларни ўтказиш керак. Халқаро географлар конференсида глобал барқарор ривожланишнинг географик муаммоларини рўйи-рост, очикча муҳокама қилиб олиш ва тегишли тактик ҳамда стратегик тадбирлар дастур ва режасини ишлаб чиқиш лозим. Географик фанларни

«бошини қўшувчи» фан ва ўқув предметлари — Умумий география, География асослари, География назарияси ва тарихига оид монография, тўплам, ўқув, ўқув-методик адабиётларни яратиш максалга мувофиқдир. Умумий географияни табиатшунослар, биологлар, экологлар, иқтисодчилар, юристлар, геологлар, тарихчилар каби турлош фан мутахассислари, талабалари, магистрлари ва малака оширувчилари учун ҳам мўлжаллаб ёзиш даркор.

Миллий ва халқаро географик атлас (2019–2020 йилга мўлжалланилаётган), лутат, энциклопедияларни замон талабига мос равишда яратилиши зарур. Бозор муносабатларига ўтиб бораётган мамлакатларда, хусусан Ўзбекистонда ҳам иқтисодиёт тармоқлари билан боғлиқ бўлган ва уларга бевосита хизмат қиладиган амалий географик фанларни қўчайтириш ёки тубдан ислох қилиш лозим.

Рекама ва тарғибот учун махсус ёки оммабоп информатсион турдаги географик журнал, газета, буклет, телекўрсатув, радиокўрсаткириш, шоу-бизнес, кўрғазма, висторина ва танловларни таъкил этиш ҳамда уларнинг мунтазамлигини таъминлаш ўта муҳим аҳамият касб этади. Буларнинг ҳаммаси Географияни табиат–жамият ҳолатини кўрсатишга бағишланган фан ёки таълим соҳасидан, табиат ва жамият ўртасидаги уйғунлиқни техносферанинг энг фаол қатлами — геосферада ҳудудийлик, комплекслик, даврийлик ва тизимлилик жиҳатдан таъминловчи конструктив соҳага айланишига олиб келса, ижаб эмас.

Географик, жумладан табиий географик фанлар дарсларида инқаск манъавиятини шахс тарбияси мазкур фанларнинг ижтимоий нуфузини оширишда, уларда «ижтимоий-сиёсий бўшлиқни юзга келтирмасликка хизмат қиладди. Чунки миллий маънавият ўзбек халқининг максал-мудвоаларини ифодалайдиган, ўтмиши ва келажатини узвий боғлайдиган, асрий оруз-истакларини амалга оширишга хизмат қиладиган инсоний фазиладир. «Маънавият, — деб таъкидлаган эди Биринчи Президентимиз Исроом Каримов, — инсонни руҳан покланиш, қалбон улғайишга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бақувват, имон-эътиқодини бутун қиладиган, ижодинини уйғотадиган беҳиёс қуч, унинг барча қарашларининг мезонидир...»¹.

Маънавият ўз-ўзидан юзага келадиган ённки бир ўқини ёки ўқитиш билан шаклланиб қоладиган инсонларнинг руҳий ҳолати эмас. Маънавий барқамоллик инсон ҳаётининг бутун умри давомида

¹ Корпанов И. Юқсак маънавият — сиптлмас қуч. - Т.: «Маънавият», 2008. 19-б.

юзата келади, шаклланади ва ривожланиб боради. У бешикдан то каторча, уйқудан тургандан то уйқуга кетгунга қадар давом этадиган жуда мураккаб, изчил тарбия жараёнидир. Шунинг учун ҳам юқасак маънавиятга эришмоқ учун шахс — жамият — давлат фалолитининг барча жабҳаларида чуқур ўйланган, илмий тасдиқланган ва амалий тажрибалардан ўтган ақидаларни тарғиб қилишимиз лозим. Нафакат тарғиб, балки ўзини маданиятга деган ҳар бир киши шахсий намуна кўрсатиш орқали ҳам намоён қилишни талаб этади. Бу ўринда географик таълимнинг ҳам ўрни бор, албатта.

Ҳозирда Ўзбекистон аҳолисининг 60 фоиздан ортиги 30 ёшгача, жумладан 38 фоизи эса 18 ёшгача бўлган ёшларни ташкил этади. 2018 йилга келиб 10 мингдан ортиқ халқ, ўрта махсус, касб-хунар ва олий таълим муассасаларида 3 млн.дан зиёд ёшларимиз 20 мингдан зиёд педагоглардан географик таълим оломоқда. Инсон маънавияти узлуқсиз ва узвий боғланган таълим ва тарбиядан иборат экан, И.Каримовнинг «Юқсак маънавият—енгилмас куч» асаридagi барча ўғитлар географлар учун ҳаводай зарур тарбия воситаси бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун ҳам мазкур китобни билвосита таразда, дарс соатларига таъсир этмаган ҳолда, барча географлар ўзарининг кундалик фойдаларида татбиқ қилиб боришлари керак. Зеро, таълим ва тарбия баркамол инсонни шакллантириш ва ривожлантиришда бирини иккинчисидан ажратиб бўлмайдиган жараёндир. Бу ўринда фарб мамлакатларида кенг қамраб олинган жой олган — «Рембо», «Терминатор» каби кинофильмларда террористларнинг аксарияти жуда чуқур билимли ва ўткир истёроҳли эгаси ҳисобланадилар. Улар ўқув юртларида олган назарий ва амалий билимларини инсон фаровонлиги учун эмас, балки кишиларни ваҳимата тушириш, илм-фан ютуқларидан кенг фойдаланиш орқали ўзларининг ёвуз максалларига эришмоқни хоҳлайдилар. Бундай нонинсонийлик фазилатга эга бўлган шахсларда маърифат борку, леккин маънавият йўқ. Шунинг учун ҳам эн-юрт тинчилиги, жамият ва давлат ривож, барқарор ривожланиш қоидаларини ҳаётда акс эттириш маънавият кўрсаткичларини таълим орқали татбиқ этиш, барча йўналишда фалолит олиб бораётган педагоглар, жумладан, географларнинг ўта масъулиятли мураббийлик бурчидир.

«Маърифат» газетасининг 2008 йил 31 май 43-сонда Беҳзод Мамадиевнинг «Ўзбекистон ёшлари: кеча ва бугун ёхуд авлодлар ўрасидagi зиддият» мақоласи чоп этилди. Унда 1 млрд. 300 млн. кишидан ортиқ аҳолиси бўлган Ўзбек ёшларининг XX асрнинг 60–70-йиллари орзу қилдиган «эртакилар юрти»да турни ёшдаги

кишилар ўрасидagi маънавий «девор» юзата келганлиги ҳақида жуда ўринли мисоллар келтирилган. Кейинги 10–15 йил давомида иқтисодий эркинлаштириш сиёсати орқали жадал сурагга кириб келган моддий бойлик ўзи билан фарбнинг «оммавий маданият»ни ҳам олиб келди. 15–20 йил аввал Ўзбекистон кўчаларида ситарета чекаётган аёлни уқартилмаган бўлса, ҳозирда уларнинг туруҳлари ҳар қадамда учрамоқда. Натيجада, мамлакатда фарбона яшашни хоҳлайдиган ёшлар АҚШ аҳолисидан ҳам кўпроқ кишини ташкил қилмоқда ва қадимий анъаналарга содиқ қолган ёш катталар лагери юзата келмоқда.

Ўзбекистон университетларининг битирувчи талабалари орасида ўтказилган социологик сўровномаларда уларнинг 80 фоиздан ортиги келгусида чет элда ишлашни давом эттириш ва фарбда яшашни маъқул деб билишган. Миллий анъаналарга содиқлик эса эскилик сарқити эканлигини айтишган. Бу эса гўзал ва қадимий Ўзбекистон учун катта фалокатдир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистоннинг «Таълим тўғрисидаги сиёсат лойиҳасида» миллий кадритлар «оёқ остида» қолиб кетаётгани ҳақида алоҳида таъкидланиб ўтилган.

Афсуски, бу борада Ўзбекистон жаҳон тажрибасидан фойдалангани йўқ. Масалан, иккинчи жаҳон урушидан мағлубит билан чиққан Япониянинг 1947 йилдаги «Таълим тўғрисида асосий қонуни»да миллий ўзлики ва маънавий мезонларни сақлаган ҳолда ўқув жараёнига фарбнинг илгोर тажрибаларини татбиқ этиш масаласи қўйилган эди. Ҳозирда иқтисодий салохият нуктаи назардан АҚШ ва ХХРдан сўнг учинчи ўринда бораётган мазкур мамлакатда маънавийт масалалари мутахассислар тайёрлашда энг бирламчи омил сифатида қаралиб келинаётир. Шунинг учун ҳам Абдулла Авнонийнинг «Тарбия биз учун ё ҳаёт — ё мамот, ё нажот — ё ҳалокат, ё саводат — ё фалокат масаласидир» деган фалсафий фикрларини эслаб ўттиш ўринлидир. Буюк маърифатпарвар муаллим бобомизнинг бу сўзлари ХХ аср бошида миллитимиз учун қанчалар муҳим аҳамият касб этган бўлса, ҳозирда ҳам убушу умуминсоний қадрият ўз долзарблигини йўқотгани йўқ.

Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг топишригига биноан 2009 йил Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети профессор-ўқитувчилари томонидан Биринчи Президентимиз Ислам Каримовнинг «Юқсак маънавият — енгилмас куч» асарини олий таълим муассасалари бакалавриятида ўқитиш бўйича 20 соатлик (8 соат маъруза, 4 соат мулоқот, 4 соат мунозара, 4 соат тақдирот) факультатив ўқув дастури, ўқув кўланма, электрон адабиёт, таълим

технологияси, фотогалерея, тест саволлари, плакатлар ишлаб чиқилди. 2010 йил 6 январда Ўзбекистон Миллий университетида олимлар, давлат ва жамият арбоблари ҳамда республиканинг барча олий таълим муассасаларидан келган тегишли факультатив курсларини олиб борувчи профессор-ўқитувчилар иштирокида семинар-тақдироти бўлиб ўтди. Мазкур дастур «Юсак маънавият — енгилмас куч» асарни ўрганиш юзасидан ўқув машғулотларини олиб борувчи олий ва ўрта махсус таълим муассасаларининг профессор-ўқитувчилари учун мўлжалланган. Лекин 20 соатлик дарс машғулоти билан юсак маънавиятли шахсни тарбиялаш мумкин, деб айта олмаيمиз. Чунки маънавият узлуксиз ва узвийлашган домий ва кундалик тарбиявий жараёнлар. Шундай экан ҳар бир педагог, у қайси бир таълим йўналишида бўлишидан қатъи назар, маънавиятнинг асосий қондаларини ҳар бир дарсда бевосита бўлмасада, билвосита тарзда таълим этиб бориши талаб этилади. Географик таълим ҳам бундан истисно эмас, албатта.

Олий таълим муассасаси талабалари учун мўлжалланган дастурнинг мақсади: ёшларда камолотнинг асосий мезони ҳисобланган юсак маънавий ғазилатларни мустаҳкамлаш, маънавийнинг шахс, жамият ва давлат ҳаётидаги заруритини ижтимоий-ахлоқий мезонлар асосида ўрганиш, ёшларга юсак маънавий концепциянинг зарурити, маънавий юсаклик мамлакат барқарорлигини таъминловчи омил эканлигини тушунтириш, юсак маънавият — енгилмас куч ҳамда жамият тараққиётининг асосий мезони эканлигини илмий асослашдан иборат. Ушбу мақсаддан келиб чиққан тарзда *географик фанлар педагогикаси олдидан биз куйидаги мақсадини қуйишнинг мумкин — баркамол географларни тайёрлаш учун географик фанларга тегишли дарсларда юсак маънавият ва маърифатли шахс енгилмас куч эканлигини илмий асослаш*.

Мақсадга эришмоқ учун География, жумладан, Табиий география профессор-ўқитувчиларига қуйидаги вазифалар юклатилди:

○ Давлатимиз, хусусан Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг ёшларга оид сиёсатини ва 2017-2018 йилларда олиб борилаётган туб ислохотларнинг мазмун ва моҳиятини англаб олиш;

○ Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида олиб бораётган ишлари билан атрофдаги танишиб чиқиш ва уни шарҳ қила олиш;

○ 2017-2021 йилларга мўлжалланган ЎЗР Ҳаракатлар стратегиясидаги 5 та устивор йўналишдаги ислохотларда маърифат ва маънавий соҳасидаги ишлар қўламини аниқ тасаввур қилиш;

○ Биринчи Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг «Юсак маънавият — енгилмас куч» асарини тўлиқ ўзлаштириб олиш;

○ Ўзи ўтатишган ўқув курсининг назарий асосларига яна бир бор маънавият нуқтаи назаридан кириб бориш;

○ Ўқув дастурлари ва иш режаларини маънавий кўрсаткичлари асосида такомиллаштириш;

○ назорат саволларида тегишли ўзгартиришлар киритиш ва ўқувчи — талаба — тинловчиларни баҳолаш мезонларини ишлаб чиқиш;

○ олинган тажриба ва натижаларни илмий ёки публицистик мақола сифатида кенг омалаштириш;

○ тегишли педагогик фаолият йўналиши бўйича учрашув, семинар, дебат ҳамда танловларни ўтказиш ва ҳ.к.

Шундай қилиб, *биринчи*дан, географик, жумладан табиий географик фан педагоглари авваламбор «Ёшларга оид давлат сиёсати таърисидаги Ўзбекистон Республикаси қонун»нинг¹ мазмунини ва моҳиятини англай олиш, Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида ва айниқса ёшларга оид олиб бораётган самарали ишлари билан атрофдаги танишиб чиқиш ва уни шарҳ қила олиш, Биринчи Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг «Юсак маънавият — енгилмас куч» китоби, 2009 йил Мирзо Улукбек номидаги ЎзМУда тайёрланган электрон ўқув-методик мажмуа, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқарув академияси ва Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти томонидан 2009 йилда яратилган «Маънавият: асосий тушунчалар ва изоҳли лугат»и билан танишиб чиқишлари тавсия этилади. Қўшимча адабиёт сифатида Ислоҳ Каримовнинг 16 жилдлик китобидан «Маънавий юсаклиш йўлида», «Юсак маънавиятсиз келажак йўқ», «Адолат ва қудрат тимсоли», «Амир Темури — фарҳимиз, туруримиш», «Иқтисодиёт ва маънавият ажралмасдир», «Жамиятимиз мафқураси халқни — халқ, миллиятни — миллият қилишга хизмат этсин», «Юсак маънавият — жамият тараққиётининг асоси», «Ўзбек халқининг Ислоҳ маданияти ривожига қўшган бекиёс хиссасининг эътирофи» каби асарлари билан танишиб чиқиш тавсия этилади.

Ундан ташқари Исмоил ал-Бухорийнинг «Саҳихи Бухорий. Ал-жумиъ ас-сахих /Ишонарли тўплам/» 1 ва 2-қитъоб (Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2008), М.Имомназаровнинг «Миллий маънавиятимиз асослари» (Т.: «Ўзбекистон файласуфлари миллий

¹ Ёшларга оид давлат сиёсати таърисидаги Ўзбекистон Республикаси қонун. Халқ сўзи. 2016 йил 15 сентябрь, 182-сон.

Мазнавиятнинг юзага келтирувчи омилларни географик фанларда

ақс этиштириш

(Шакли педагог томонидан ҳар бир дарс учун тўлдирилади)

Мазнавият кўрсаткичлари	Ўқув курси мазмунлари	Айтилиши ёки кўрсатилиши лозим бўлган материаллар
Мазнавий мерос омиллари		
Мазнавий меросни ардоқлаш		
Урф-одатлар ва анъаналарга содиқ қолиш		
Диний қадриятларни ардоқлаш		
Маданий ва моддий бойлик омиллари		
Давлат ва она тилига бўлган эъзоз		
Ўз халқига бўлган муҳаббат		
Ватанпарварлик ҳисси билан яшаш ва ўз юрти билан фахрланиш		
Она ерига ва атроф-муҳитга бўлган муҳаббат		
Йратилган моддий, жумладан тарихий бойликларни сақлаш		
Тарихий омиллар		
Ватан тарихини билиш		
Буюк алломалардан ўрнак олиш		
Тарихий обидлар ҳақида тасаввурларга эга бўлиш		
Қадимдан шаклланган миллий таълим ва тарбиянинг ижобий хусусиятларини сақлаш		
Келажакка ишонч омиллари		
Юртимизда бўлаётган даврий ўзгаришларга ижобий баҳо бера олиш		
Ифтихор туйғуси орқали ўзга юртлар билан қиёсий тасаввурга эга бўлиш		
Иқтисодий, ижтимоий, социал саноҳияти-ни кўра билиш		
Баркамол авлодни шакллантириш		

жамияти», 2006), «Миллий истиклол ғосси: асосий тушунча ва тамойиллар» (Т.: «Ўзбекистон», 2000), С.Отамуродов ва бош. «Ўзбекистонда маънавий-руҳий тикланиш» (Т.: «Янги аср авлоди», 2003), А.Алиевнинг «Маънавият, қадрият ва бадиият» (Т.: «Ўзбекистон», 2003) ҳамда Интернетдаги www.gov.uz, www.press.uz, www.xs.uz, www.ziyoue.uz, www.uzkiston-safkol.uz каби веб-сайтлардан фойдаланиш тавсия этилади. Бу ўринда, албатта, табиий географик маънавиятга оид миллий адабиётлар, мақолалар, сайтлар ва кўрсатувлардан фойдаланиш ҳар бир географ-педагогнинг кундалик фаолиятига қиради, десак муболага бўлмайди.

Иккинчидан, адабиёт ва ахборот маълумотлари билан танилиш механик, тарзда эмас, балки муаллимнинг ўтаётган ёки ўтиши мўлжалланган ўқув курслари нуктаи назардан ўзлаштириш. Шундагина мазкур асар ва унга тегишли адабиётлар географлар учун қизиқарли ва таъсирчан кучга эга бўлади. Маънавиятга оид адабиётларни географлар томонидан ўзлаштириш жараёнида ўтилган географик фан дастури ва иш режаси ўқитувчининг ёнида туриши керак.

Учинчидан, «Юсак маънавият – енгилмас куч» номи асарда келтирилган маънавиятга тегишли тушунчаларни билиб олиш, уни юзага келтирувчи ва ривожлантирувчи омилларни эса жадвал кўринишида ишлаб чиқиш такозо этилади (3.2.2-жадвал). Зеро, Биринчи Президентимиз Ислам Каримов «Биз миллий маънавиятни ҳар томонлама юксалтириш масаласини ўз олдимизга асосий вазифа қилиб кўяр эканмиз, бугунги кунда маънавиятимизни шакллантирадиган ва унга таъсир ўтказадиган барча омил ва мезонларни чуқур таҳлил қилиб, уларнинг бу борада қандай ўрин тутишини яхши англаб олишимиз мақсадга мувофиқ бўлади», деб бежиз айтмагандлар.

Туртинчидан, ДТС, ўқув режа, ўқув дастурлари, маъруза матнлари, амалий ёки семинар машғулотларига қўшимча ва ўзгартиришлар киритиб бориш. Масалан, Табиий география фанининг мақсади ва вазифаларида – талабаларда ватанпарварлик тарихан шаклланиб келган ва ўзига хос қайтарилмас моддий ва маданий меросга эга бўлган «она табиат»га нисбатан меҳр муҳаббат ҳиссини уйғотиш ва эҳтиёткорона муносабатда бўлишни тушултириш ва ундан оқилона фойдаланиш орқали ўқувчиларда келажакка ишқ туйғусини уйғотиш.

Бешинчидан, ўтилган дарсларни мустаҳкамлаш. Масалан: «Геоэкология» фанидан берилган мустақил ишда талабаларнинг геотизимлар баркарорлигини таъминлашда биз қандай она табиат объектларини моддий ва маданий мерос сифатида сақлаб қолишимиз мумкинлигини аниқ мисоллар орқали кўрсатиб келишни ўқувчининг мустақил иши вазифаси сифатида бериш.

Олтинчидан, тест ёки назорат саволларига маънавиятга тегишли масалаларни киритиш ва баҳолаш мезонларини ишлаб чиқиш. Масалан, ўрта махсус ўқув юртлирида ўтилган Амалий география (А.Рафиков ва бошқ., 2004) ўқув курсининг II боб 4-§ Агрогеография тадқиқотлар ва ер қадасири мавзусида ўзбек олим ва амалиётшуноси Г.А.Толиповнинг, VI 18-§ География баҳолаш методлари мавзусида профессор А.А.Рафиковнинг ижодий фаолияти ва ҳаёт йўлларига эътиборни қаратмасдан иложи йўқ. Зеро, Ўзбек ер тузувчилари ва географлари мазкур фан йўналишида эришган ютуқлари ҳамда уларнинг давомчилири замонамиздаги ёш олимлар ҳақидаги маълумотларни ҳам тест саволларига киритиш мақсадга мувофиқдир.

Етинчидан, олинган тажриба ва натижаларни илмий ёки публицистик мақола сифатида кенг оммага тартириш. Худди шу мақола сингари ҳар бир географ ўз фанини маънавий кўрсаткичларига мос равишда қайта кўриб чиқиши, таълим жараёнида эришилган ютуқлар ва камчиликлар ҳақида конструктив, яъни муаммоларнинг ечимини топиш тақлифи билан чиқадиган мақолаларни оммавий ахборот воситалари орқали кенг педагоглар жамоасига етказиш. Бунинг учун республика ва вилоят микёсидаги газеталарда «Маънавийт ва география таълим», «Юксак маънавийтга бола, ўқувчи, талаба, докторант, тинловчи қандай бўлмоғи керак» каби махсус рўнларни очиш ва унга нисбатан «акс садо» дебелларини шакллантириш, телекўрсатув ва радиоэшит-тирувларда чиқишлар қилиш лозим.

Саккинчидан, тегишли география фаолият йўналиши бўйича семинар машгулотлари, конкурс ҳамда танловларни ўтказиш. Республика ва маҳаллий микёсдаги анжуманларнинг кун тартибига ёки иш режасига «Табиий география ва маънавийт», «География таълим ва маънавийт» каби мавзуларни киритиш керак. Режалаштирилган география фан ва таълим конференцияларининг махсус рўнларини: «Юксак маънавийтга география қандай бўлмоғи керак?», «География таълимда маънавий кўрсаткичлари» каби номлар билан аташ мақсадга мувофиқдир. Юқорида айтиб ўтилган ижтимоий фан педагоглари учун ЎзМУда ўтказилган семинарда

ўқаш география фанлар педагоглари учун ҳам Биринчи Президентимиз Ёслом Каримовнинг «Юксак маънавийт – енгилмас ку» асарини география таълимда ўқитиш масаласига бағишланган махсус семинарни ташкил этиш жуда долзарб масаладир.

Хулоса қилиб айтганда, география, жумладан табиий география таълимда давлатимизнинг мишлат ва жамият ривожидати ижобий ишлари, турли соҳада эришилган ютуқлари ва сиёсатини ўз вақтида бевосита, жуда бўлмаганда бивосита тарзда акс этириш Географиянинг ижтимоий нуфузини сўзсиз оширади. Шу нуқтаи назардан қараганда География – инсоният маданиятининг энг қадимий, энг муҳим ва мураккаб таркибий қисмларидан бири. Бу қилиш жамиятга доимо ўсиб борувчи моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш учун табиатни ўзгартириш ва унга мослашиш имконини берувчи инсон билимларининг турфа хил кўриниши бутун бир дунёсидир. Бундан ташқари География янги билимларни яратишга йўналтирилган тадқиқот фаолиятининг мураккаб тизими ҳамдир.

Жамият моддий маданиятининг қатта қисми бўлган – фан, авваламбор, табиий фанлар ютуқлари негизда яратилган. Дунёнинг илмий манзараси ҳамisha инсон қонепциясининг энг муҳим таркибий қисми бўлган. Табиатни илмий тушуниш, айниса, хозирги даврда, инсоннинг ички маънавий дунёсининг мазмунини, яъни ўзини намён қилиши тўғрисида, ташвишлари, эҳтиёжлари ва қизиқишларини моҳиятан белгилайди деб ҳисоблаймиз. Шундай экан, жамият учун соғлом тоғ, соғлом маффуран шакллантиришда география илм, фан ва маданиятнинг барча ютуқларидан оқилона фойдаланишимиз зарур.

I қисмга хулоса

Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги туфайли шўролар даврида ёзилмаган, лекин Географияда умумэътироф этилган «Иттифок тақсими» қондаси, яъни фундаментал география ва геоэкология тадқиқотлар, глобал ва инновацион таълим-тарбия, ҳалқаро амалий алоқа тақрибаси факат СССРнинг марказий шаҳарларидати илмий-ўқув муассасаларининг функционал вазифасига киритилган. Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон олимларига География ва Геоэкология назариясига оид чуқур фундаментал тадқиқотларни олиб боришга «пинхона» тарзда йўл берилмаган. Марказий Осиё республикалари миллий география тадқиқотларининг 150 йиллик тарихи бунга далилу айёдир.

Ўзбекистонлик олимлар маҳаллий, жуда нари борганда ўрта Осиё худудига доир минтакавий ишлар билан чеklangанбо қолганлар. Мазкур монография асарда айнан Ўзбек олимлари учун «Вақуум» бўлиб қолган География, хусусан Табиий география ва Геоэкологиянинг фундаменти назарий муаммоларига тегишлидир.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда географик тадқиқотлар уч йўналишда — табиий, ижтимоий-иқтисодий, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, яъни геоэкологик фанлар тарзидида ривожланимқда. Лекин мазкур фанларнинг илмий-назарий асослари ишлаб чиқилган деб айта олмаймиз. Балки айнан мана шу муаммо Географиянинг ижтимоий нуфузини тушиб кетишига олиб келмқдадир. Шунинг учун ҳам ишни Табиий география ва Геоэкологиянинг назарий асослари ўрганишдан бошланди. Ажаб эмас мазкур «Илмий туртки» қолган географик фанларга ўз таъсирини ўтказса ва умумтаътироф этилган, уларнинг «болини кўшувчи» «География назарияси ва тарихини» алоҳида фан соҳаси, таълим-тарбия йўналиши ва амалиёт тармони сифатига Марказий Осиё халқларининг ҳаёт тарзига айлантирса.

Назария кўпроқ универсаллик, амалиёт эса регионаллик хусусиятга эга. Аммо бунда ҳам катъий чегарани ўтказиш мушкул. Чунки табиатнинг бузилиши Табиий географияни экологизмлашувига, антропоген босимни табиатга нисбатан қучайиши эса уни туманирлашувига, халқаро муносабатларнинг кескинлашиши эса барқарорлашувига олиб келатгани нисбатан талаб этмайдиган аксиомадир. Шунинг учун бўлса керак, табиий географик ва геоэкологик илм тегишли таълим-тарбия ва амалиётни ҳам реал воқеликка томон такомиллашувини талаб этади. Ўзбекистон Республикасида мустақиллиги эса бунга имкон яратди.

Адабиётлардан барчамизга маълумки, лекин амалда ижобат бўлмасада, шу кунгача Географиянинг умумназарий масалалари билан табиий географлар кўпроқ шуғулланганлар. Бунга ҳаттоки Иқтисодий географиянинг етук намойндалари Н.Н.Баранский ва Ю.Г.Саушкинлар ҳам эътироф этганлар. Лекин Табиий география бунинг тўлиқ уддасидан чиқа олмаганининг уч сабаби мавжуд: 1) географик қарашларнинг даврий ривожланиш босқичларини шу йўналиш тадқиқотчилари томонидан масалага комплекс географик эмас, асосан табиий географик томондан ёндашганлиги; 2) янги географик тадқиқотлар тарихида узок йиллар мобайнида кўпроқ сиёсатлаш-тирилган «тарб» ва «шарқ» географик мактабларнинг муросасизлиги; 3) географиянинг икки икки катта лагертга, яъни

иқтисодий ва табиий географик тармоқларга бўлиниб кетиши. Натижада географик фанларни ягона фундаментал асосининг етишмаётганини кундалик фаолиятимизда акқол сезилиб туради. Бунинг уддасидан эса факатгина География назарияси ва тарихи чиқа олади.

Табиий география муаммоларидан бири унинг ўрганиш, ўргатиш ва амалда қўллаш объекти — географик қобикнинг ханузгача аниқ бир ўлчамга эга эмаслиги. Бунинг ечими айнан «Фанларни тааллуқлилик тизимини яратиш ва уни Табиий географияга қўллаш» орқалидир. Ушбу инновацион ёндашув географик қобик чегарасини атмосферада тропосферанинг юқори, гидросферада Ер юзаси гидрографик объектларнинг қуйи қисми, литосферада эса ўсимлик илдизлари ва хайвонларнинг пастки ва турокларнинг қуйи чегарасигачадан ўтказишни маъқуллайдди.

Ер юзасида кечатган табиий географик харақтердаги экзоген жарайёларга таъсир этувчи ҳамда мода ва энергия айланиш жарайёни кечувчи «Мохо чегараси»гача географик қобик чегарасини тушириш мантиқан нотўғри. Зеро 40 км дан пасда жойлашган Литосферанинг мазкур қатламини ўзининг тадқиқот объекти қилиб олган ва унга яраша тадқиқот методларига эга бўлган географик фанлар тизимида махсус фан йўқ. Бунинг учун янги географик фан — Геоологик географияни яратишга, тегишли географик соҳа мутахассисларини тайёрлашга ва амалиётни йўлга қўйишга тўғри келади.

Шундай қилиб География — муайян геомажмуалар (горизонтал бўлиниш) ёки геотизимлар(вертикал табақаланиш)да табиат ва жамият ўртасидаги муносабатларни худудийлик, комплекслик, даврийлик ва тизимлилик хусусиятларини тадқиқ қилувчи фан соҳаси, унга оид билим, қўникма, малака — компетенцияларни берувчи таълим йўналиши, ушбу муносабатларни барқарорлаштирувчи амалиёт тармони.

Географиянинг ижтимоий нуфузига таъсир қилатган 7 та ижобий хусусиятлари билан бир қаторда 6 та салбий томонларини санаб ўтиш мумкин. Улардан бири узлуқсиз географик таълимни умумтаълим принципларига монанд равишда такомиллаштириш, инсон ҳаёт фаолиятининг турли соҳалари билан узвий боғлаш керак бўлади. География қарашларни тарихий босқичларни даврийлик нуқтан назардан қайтадан қўриб чиқиш, ҳозирги ҳолатини таҳлил қилиш ва келажак истиқболларини белгилаш лозим.

Табиий географик концепцияларни даврийлаштиришда, хориждаги назарийчи олимлардан фаркли равишда, европацентризмсиз, мафкура эмас, балки концепциялар тизимининг бирламчилигини инобатга олиш, хронологик ва тизимли ёндашув ҳамда ягона бир максалга йўналтирилганлик принципларига амал қилиш лозим. Бундай ёндашув орқали табиий географик концепциялар тарихи 7 та босқичга ажратилди. Ҳозирги замон босқичи табиий географик фанларнинг глобаллашган ва гуманитарлашган барқарор ривожланиш қондиларига амал қилган давридир.

Табиий географик фанлар методологияси — муайян ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, экологик ва ҳаттоки, маънавий-маърифий шароитда географик мажмуаларда кечаётган табиий, табиий-ижтимоий, ижтимоий-табиий ҳолат, жараён ва ҳодисаларни илмий биллишга қаратилган методлар тизими. Унда замонавий методлар — моделлаштириш, математик, геонформацион, масофадан маълумот йиғиш ва уни рақамли маълумотлар базасига жамлаш каби методларни илмий биллишга жалб этиш, географиянинг анъанавий методларига (хузаатиш, эксперимент, ўтказиш, дала экспедициясини олиб бориш ва ҳ.к.) алтернатив методлар сифатида қаралди.

Табиий географик фанларнинг амалдаги предмети билан бир қаторда мафкуравий ғойлар, фан ва таълимдаги янгича ёндашувлар ҳам бевоқифа изланиш ва ўқитиш предмети бўла олади. Табиий географик фанларнинг фундаментад асоси эса Табиий географиядир. Пировард натижада эса барча географик фанларнинг фундаментад асоси — «География назарияси ва тарихи» фани бўлмоғи лозим.

Табиий географик фанлар предметида барқарор ривожланиш каби глобал микёсдаги экологик, сиёсий, социал ва иқтисодий шароитларни яратиш кўзда тутилган дастурларнинг географик жиҳатларини ишлаб чиқиш талаб этилади. Глобал ва регионал микёсдаги табиатда юзата келадиган муаммолар табиий географияга ҳам бевоқифа тегишли бўлган фанлараро тадқиқотлар объекти бўлиб ҳисобланади ҳамда конструктив табиий географик фанларнинг геоэкологик ва геоглобалistik тадқиқот йўналишларини ривожланишига олиб келади.

II қисм. ГЕОЭКОЛОГИЯ НАЗАРИЯСИ

4-боб. ГЕОЭКОЛОГИЯНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

4.1. Геоэкология — географик экология эканлиги ва тушунчаси

Учинчи минг йилликка келиб, фан ва айниқса, технологияларнинг жадал суръатда ривожланиши илм, таълим ва ималиётнинг кенг тармоқлашувига олиб келмоқда. Айнан энг оммавий тус олаётган фанлар икки ёки ундан ортқ фанлар ўртасида пайдо бўлмоқда. Бу объектив жараёндир. Физика, математика, кимё, фалсафа, ҳуқуқ, география, биология каби «соф фанлар» янги фанларга фундаментад асос сифатида хизмат қилмоқда. Маъқур ҳолат бир томондан улларнинг янгиликка қараб интилишини кўрсатаётган бўлса, иккинчи томондан, жамиятда ва айниқса, табиатда бир-бири билан боғланмаган, бири иккинчисидан келиб чиқмаган ҳодиса ва жараёнларнинг йўқлигидадир. Чунки ҳамма ижтимоий ва табиий жараён ҳамда ҳодисалар узвий боғлиқликда ва ўзаро алоқадорликда. Географик экология, яъни «Геоэкология» ҳам бундан истисно эмас, албатта.

Геоэкология, яъни «Географик-экология» фани илк бор германиялик географ олим К.Троль томонидан 1939 йил рус тупроқшунос олими В.В.Докучаевнинг Ландшафтлар экологияси фанини ривожлантирган тарада илм ва таълимга олиб қилинган. У табиий географик мажмуаларнинг кичик таснифий бирлиги — экотопларда (фацця даражасида) организмлар, ҳуусан, инсонлар ва улларнинг атроф табиий муҳити ўртасида солир бўладиган алоқадорлик қонуниятларининг худудийлик ҳуусиятларини ўрганишдан бошлади. Бу ўзбек геолог олимларидан Э.В.Қодиров, М.Ш.Шерматов, Х.А.Ақбаров, Э.В.Мавлонов, А.А.Одиловлар томонидан 1999 йилда чоп этилган «Табиий муҳитни муҳофазааланишнинг геоэкологик асослари» номли ўқув қўлланмада (19-бет) аниқ баён этилган.

Геоэкология — «Геологик экология» эканлигини А.В.Сидоренко 1967 йилда «Инсон, техника, ер» номли журналдаги мақоласида илк бор ишлаган. У К.Тролининг ишларидан хабар топмаган ва географик ландшафтларга ўз эътиборини қаратмаган. Натижада, XX асрнинг 60-йилларида шўролар даврида янги қонларни топиш ва қазиб олиш орқали «совух урушда» ғалабани қўлга киритмоқчи бўлган собик Иттифок учун геологларнинг ҳулосаси ҳамма илмий қондилардан

юқори турган бир пайтда фанга ва айниқса, унинг назариясига мафкурaviй ёндашув орқали «геологияни экологиялашуви»га олиб келган. Ушбу хатоник, афсуски, бошқа геолог олимлар томонидан ҳам кенг омалаштирилган (Ўзбекистон Республикасининг геологик карталар атласи (2016). Натижада бир атама икки хил маънони англата бошлади ва бу жараён айрим собик Иттифок давлатларида ханузгача давом этиб келмоқда (Нигматов, Мусаев, 2017).

XX асрнинг 80-90-йилларида Геологиянинг асл моҳиятини очиб беришда география фанлари доктори, профессор А.А.Рафиков аввал, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг География бўлими ҳамда Тошкент Давлат университети (хозирги Мирзо Улугбек номидаги ЎзМУ) География факультети Табиий география кафедрасида (1981—2003-йй.) жонбозлик кўрсатди. У республикаимизнинг Мирзачўл, Қизилқум, Орол ва Оролбўйи каби минтақаларда олиб борган ўнлаб маршрут-экспедиция тадқиқотларида экологик ўзгаришларнинг бевосита табиий географик мажмуалар доирасида ақс этишини исботлаб берди¹.

А.Рафиков бошчилигида Марказий Осиёда олиб борилган геологик тадқиқот натижалари 1992 йил илк бор бир млн. масштабда яратилган «Ўзбекистон Республикасининг экологик картаси»да ақс этди. Карта мазмунинида мамлакатимиз ҳудудидати ландшафтларнинг турли хил даражада экологик ўзгаришларни кўрсатиб берилди. Олим, бир гуруҳ ўзбек географлари билан, К.Тройдан фарқли ўлароқ, ҳудудларнинг экологик хавфлилик даражасини экотоплар катигоридати таксономик бирликларида эмас, балки табиий географик провинция ва район даражасида яққол намоён бўлишини ёқлаб чиқди. Республикаимиз ҳудудининг геологик ҳолати экологик картада беш – коникарли, коникарли-мўътадил, мўътадил, кескин, инкирозли даражада, у еттига табиий географик омилилар орқали баҳоланди. Картада геологик омилилар, тўғрироғи индикаторлар сифатида табиат мажмуаларининг сон ва сифат кўрсаткичлари олинди.

А.Рафиковнинг «Геология мумамолар» (1997) номли китобида табиат ва жамият ўртасида юзата келган замонавий ижтимоий-иқтисодий оқибатларнинг геологик жихатлари очиб берилди. Унда Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистон мисолида, геологик мумамоларнинг пайдо бўлиши ва шаклланишини кўрсатиб ўтилди. Глобал, минтақавий ва маҳаллий геологик масалалар табиий географик нуқтан назардан баҳоланди. Асарда атроф табиий муҳит

инфосиланишининг инсон саломатлиги таъсири мажмуали географик ёндашув орқали тадқиқ қилиш кераклиги тақдиф этилди. Олим ва унинг шогирдлари геологик мумамолар ечимининг илмий асосини очиб беришга ҳаракат қилди ҳамда мустакил геологик таълим ва тарбияни йўлга қўйиш ҳақида фикрлар юртлди¹.

Фикримизча² Геологияни – географик экология эканлигини исботловчи аниқ бир ҳолатига, айниш мумкинли ақсонида мумтахассислар ўз эътиборларини қаратишлари лозим. Умумэтироф этилган Экологиянинг энг катта объекти – экосфера, яъни Ер планетасида тирик мавжудотларнинг яшаш маконини қамраб олувчи қобик ёки метэкология. Географиянинг объекти эса – геосфера, яъни Ер планетасининг географик қобиги ёки метеоготизим. Географик қобик экосферанинг энг фаол ўзига хос қатламилир.

Экотизимларни Геологияга тўлалигича қўлаб бўлмайди, чунки Геологиянинг объекти Ер пўсти ва Ер³. Ер пўсти Ернинг тирик организмлар кириб борматган, яъни биосферадан пастдиги қуйи қатламларига тушиб боради. Бу эса Геология объектининг биосфера, жумладан экосфера доирасидан чиқиб кетиши демакдир ва шунинг учун ҳам Ер пўсти экологик фанлар объекти бўла олмайди. Ҳа, олимлар организмларни 7-8 км гача чуқуриқда, нефть ва газ тарқалган организм дунё қолдиқлари топишган қатламларда учратмоқдалар. Лекин Геология объекти ушбу фойдали қазилма қатлами билан чегараланиб қолмайди-ку! Агар Геологиянинг экологик жихатларини организмлар тарқалган чегаралар доирасида тадқиқ қилмоқчи бўлсак, унда қандайдир ўзга атамаларни қўлаш керак бўлади. Масалан, «Нефть қатламлари экологияси», «Газ қатламлари экологияси» ва х.к.

Фанда ёзилмаган, лекин умумэтироф этилган бир қоида бор – атар бирон-бир фан соҳаси муайян атама, термин ёки сўз иборасини биринчи бўлиб ўз тадқиқотларида ёки таълимида қўллаган бўлса, унда мазкур атама айнан шу фанга тегишли, деа эътироф қилинади. Масалан, Эрозиячунослик фани ва ўқув предмети илк бор тупроқшунос-географлар томонидан тупроқ эрозиясини ақс эттирилди қўлланилган (М.Н.Заславский, 1983). «Эрозия» сўзи

¹ Рафиков А. Геология асослари. Мавзуга митинлар – Т.: ЎзМУ нашриёти, 2000. – 68 б.

² Нигматов А., Шахмуратова Н. Геологиянинг назарий асослари // География фанининг долдирб назарий ва ақалий мумамолари. – Т.: 2006. 12 – 15-б.

³ Давидов Г.Н., Тройдан В.М. Эволюцион геология – Т.: «ЎзМУ нашриёти», 2005. – 512 б.

тибиётда ҳам, публицистикада ҳам жуда кўп кўлланилади. Лекин ушбу эрозия жараянлари тибиёт ҳодимлари «Тибиёт эрозияси», журналистиклар эса «Публицистик эрозия» деб атайдилар, лекин «Эрозияшунослик» деб номламганлар. Чунки бир хил атама икки ва ундан ортиқ маънога эга бўлиши фанда ва айниқса, таълимда жуда катта қалқашликларга олиб келади ва асло йўл қўйиб бўлмайдиган «айбон ҳаракат» ҳисобланади.

Шундай қилиб Геоэкология атамаси География ва Экология атамаларининг йитиндисидан ҳосил бўлган сўзлар бирикмаси. Замонавий **География** геотизимларда табият ва жамият ўртасидаги ўзаро алоқадорлик қонуни ва қонуниятларининг худудийлик, мажмуашилик (комплекслик), тизимлик ва даврийлик ҳусусиятларини тадқиқ қилувчи фан соҳаси, унга доир билим, кўникма ва малака – компетенцияларни берувчи таълим йўналиши ҳамда ушбу муносабатларни оптималлаштирувчи амалиёт тармоғидир, деб юқорида тилга олган эдик.

Экология эса экотизимларда организмлар ўзаро ва уларни ўраб турувчи табиат унсurlари (компонентлари) ўртасидаги ўзаро алоқадорлик қонун ва қонуниятларини тадқиқ қилувчи фан соҳаси, унга доир билим, кўникма ва малака – компетенцияларни берувчи таълим йўналиши ва ушбу муносабатларни оптималлаштирувчи амалиёт тармоғидир.

Экология – Ер планетасининг экологик қобик (экосфера)¹ доирасида ажратилмайдиган экотизимларда организмлар ўзаро ва уларни ўраб турувчи табият унсurlари (компонентлари) ўртасидаги ўзаро алоқадорлик қонун ва қонуниятларини тадқиқ қилувчи фан соҳаси, унга доир билим, кўникма ва малака – компетенцияларни берувчи таълим йўналиши ва ушбу муносабатларни оптималлаштирувчи амалиёт тармоғи.

Ҳар иккала тушуночадан келиб чиққан тарзда Геоэкология ўз таъкикотларини, Экологиядан фарқи равишда экотизимлар доирасида эмас, балки геотизимлар доирасида олиб боради. Биз куйида Геоэкологиянинг объектини муҳокама қилишда бунга алоҳида тўхталиб ўтамиз.

География ва Экология фанларига берилган юқоридаги тушуночалардан келиб чиққан тарзда Геоэкология — геотизим ёки геомажмуаларда организмлар ўзаро ва уларни ўраб турувчи атроф табиий муҳит ўртасидаги алоқадорлик қонун ва қонуниятларини

тадқиқ қилувчи фан соҳаси, унга оид билим, кўникма, малака, яъни компетенциялар даражасини берувчи таълим йўналиши ҳамда ушбу алоқадорлик муносабатларини оптималлаштирувчи амалиёт тармоғи.

Геоэкология – Ер планетасининг экологик қобик (экосфера) доирасида ажратилмайдиган геотизим ёки геомажмуаларда организмлар ўзаро ва уларни ўраб турувчи атроф табиат унсurlари (компонентлари) ўртасидаги алоқадорлик қонун ва қонуниятларининг худудийлик, комплекслик, даврийлик, тизимлик ҳусусиятларини тадқиқ қилувчи фан соҳаси, унга оид билим, кўникма, малака, яъни компетенциялар даражасини берувчи таълим йўналиши ҳамда ушбу алоқадорлик муносабатларини оптималлаштирувчи амалиёт тармоғи.

Экология фанининг жадал суръатларда ривожланиб, нафакат фан, балки фанлар тизимига айланиб кетаётганини инобатга оладиган бўлсак, келажакда Геоэкология географик фанлар тизимидан чиқиб, экологик фанлар тизимига киритилиши мумкин (4.2.1-расм). Бу жараён нафакат Геоэкологияга, балки Экология ҳукуки, Ижтимоий экология, Инсон экологияси, Ёноэкология каби турдош фанларга ҳам тегишлидир.

4.2. Геоэкологиянинг максалди, вазифалари, объекти ва предмети

Бошқа фанларда бўлгани каби Геоэкология фани ҳам ўз олдида муайян бир максалдни кўяди. Максал эса унга берилган таърифдан келиб чиқади ва у нима учун деган саволга жавоб бериши лозим. Албатта, Геоэкология фани ўз олдида тадқиқот қилишни, таълим – компетенция даражаларини беришни, амалиёт – оптималлаштиришни кўяди.

Геоэкологияга кўйилган максалдан келиб чиққан тарзда у куйидаги **вазифаларни** ўз олдида кўяди:

- Геоэкологиянинг фундаментал илмий-назарий асосларини ишлаб чиқиш ва уни умумлаштириш етилган ҳолатга олиб келиш;
- геоэкологик баҳолаш, кадастрлаш, назоратлаш, мониторинглаш ва экспертизаларнинг илмий, методик ва ҳукукий асосларини яратиш;
- амалий геоэкологиянинг ўзига хос томонларини очиб бериш ва уни иқтисодиёт тармоқларига жорий этиш;

¹ Migration A. Ecologyning nazariy asoslati – T. «O'G'i nashriyoti», 2013. – 268 b.

4.2.1-расм. Ҳозирги замон экологик фанларнинг гуруҳлаштирилиши

Геоэкологиянинг мақсади – муайян геотизимларда экологик ҳаёфсизлиكنи таъминлаш учун табиат ва жамият муносабатларидан келиб чиққан тизимда организмлар ўзаро ва уларни ўраб турувчи табиат унсurlари билан алоқадорлиكنи қонунчаларини тадқиқ қилиш, унга доир таълим-тарбия бериш, шунинг алоқадорлики энг оқиломал йўллариин жорий қилиш.)

➤ геоэкологик таълим ва кадрлар тайёрлашни йўлга қўйиш;

➤ геоэкологик тарбиянинг мазмун ва моҳиятини аниқлаш ҳамда уни ҳаётга татбиқ қилиш;

➤ глобал, минтақавий ва миллий микёсда геоэкологик районлаштириш ва карталаштириш ишларини олиб бориш;

➤ барқарор ривожланишнинг геоэкологик хусусиятларини аниқлаш ва уни оммалаштириш;

➤ давлат ва халқаро ҳамжамиятнинг Геоэкологияга оид тактик режа ва стратегик дастурларини ишлаб чиқиш ва уларга юридик тус бериш;

➤ геоэкологик маънавият ва маърифат бўйича тадқиқотларни кенгайтириш ва ҳ.к.

Ҳозирги даврда Геоэкологиянинг асосий вазифаларидан бири – унинг илмий-назарий асосини ишлаб чиқиш ва уни умумэтироф этилган ҳолатга олиб келиш. Чунки, ханузгача географик ва экологик фанлардаги қўлгина тадқиқотлар геоэкологик тадқиқотларни қайтарди ёки унга жуда яқин изланишларни олиб боради. Бундай парадигмалар Геоэкология билан «Умумий экологияда ҳам бор. Масалан: геоэкологик мониторинг ва экологик мониторинг, геоэкологик баҳолаш ва экологик баҳолаш, геоэкологик прогноз ва экологик прогноз, геоэкологик назорат ва экологик назорат ва ҳ.к. Ушбу масалаларга ойдинлик киритишдан аввал Геоэкологияни мустақил фан сифатида эътироф этувчи унинг қўйидаги жиҳатларига тўғрисида ўтиш зарур.

Геоэкологиянинг объекти. У ҳақда биз юқориде тўғрисида, лекин қўшимча тарикасида шунини таъкидлаш жоизки, геоэкология (географик қобик) тўлиқ – гидросфера, литосферанинг устки, атмосферанинг пастки қатламларини ўз ичига қамраб олади, яъни Ер юзасига бевоқиф таъсир этувчи эндоген ва экзоген жараёнлар юзата келадиган ҳамда организмларнинг нисбатан фаол ҳаракати содир этиладиган қобитидир. Ушбу фаол географик қобик «энг катта геотизим» ёки «метгеотизим», қолганлари эса турли таксономик бирликлари геомажмуа ёки геотизим дейиш мумкин. Бу ерда

геотизм геозкологик максадни кузлаган тарзда юзата келган ҳолат, содир бўлаётган жараён, содир этилган ҳодиса, бўлаётган воқеа ва тегилли табиат ва жамият унсурларини қисмларга ажратилиш ва уларнинг иерархик (катъий вертикал кетма-кетликда жойлашуви) поёнақидир.

Шундай қилиб, геозкологик изланишлар ҳеч қачон ушбу геосфера доирасидан чиқиб кетмаслиги лозим. Акс ҳолда у бошқа фанларга тегилли бўлиб қолади. Лекин географик қобик муайян жойда қандай қилинликка эга бўлади, деган саволнинг ўзи ханузгача жумбоқ ҳисобланади. Бу муаммо олимларнинг алоҳида бир талқиқот ва мунозара объектидир¹.

Геозкологиянинг объекти – географик қобик доирасида қисмларга ажратилган геомажмулар ёки иерархик ногонда турувчи геотизмлар.

Геозкологияда геотизмлар организмларнинг яшаш муҳити деб қаралади. Шунинг учун ҳам Геозкологиянинг объекти – геотизмлар. Географик талқиқотлар айнан ушбу геотизмлар доирасида талқиқ қилиниши максадга мувофиқ. Экологик талқиқотлар билан геозкологик талқиқотларнинг асосий фарқи ҳам ана шунда. Масалан, геозкологик мажмуаларга ушбу монографияда келтирилган табиий географик районлаштириш объектилари ҳамда ундан ҳам қичик тасономик бирликлар – район, ландшафт, жой, урочиш, фация даражасигача тушилади. Лекин фан ва технологияларнинг ривожланиши геозкологик объектиларни фациядан ҳам қичик табиий географик қисмларга бўлиб ўрганишни тақозо қилмоқда. Зеро, организмлар нафакат ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, инсонларга, балки микроорганизм ва нанорганизмларга (10^{-9} ва ундан ҳам қичик ўлчамдаги) ажратилмоқда. Бунга монанд равишда уларнинг яшаш муҳити – «уйи» км, тектар, метр ҳажмда эмас, балки жулда ҳам қичиклашиб то см ва мм ҳажмдаги геотизмлар даражасида майдаллашиб кетиши мумкин.

Геозкологиянинг предмети. Геозкология фани объектининг ўзгариши унинг талқиқот максади, вазифалари, предмети, методикасига ҳам тегилли қўшимча ва ўзгартрилишлар қиритади. У муам олганда, геозкологиянинг предмети – геотизмларнинг қайси бир жиҳатларини ўрганмоқчи эканлигида.

Геозкологиянинг предмети – геотизм ёки геомажмуларда организмлар ўзаро ва уларни атроф табиий муҳит унсурлари ўртасидаги алоқадорлиқнинг ҳудудийлик, даврийлик, комплекслик ва тизимлилик хусусиятлари.

Геозкологиянинг ўрганиш ёки талқиқ қилиш предметида организмлар, жумладан, инсонларнинг геотизмлар доирасида ўзаро ва уларни ўраб турувчи атроф табиий муҳит ўртасидаги муносабатларнинг табиий, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва хаттоки, ҳуқуқий жиҳатларининг ҳудудийлик, мажмуалилик (комплекслилик), тизимлилик ва даврийлик жиҳатлари талқиқ этилади. Шунинг учун ҳам Геозкология фани Ўзбекистонда 11.00.05 – «Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш» географик иқтисослашган кенгаш таркибига қиритилган. Унда нафакат география фанлари доктори ёки номзоди, балки техника, тиббиёт, қишлоқ ҳўжалиги, биология фанлари докторлари (PhD ва DSc) илмий даражалари берилди. Қозғистон, Россия Федерацияси, Украина каби бир қатор мамлакатларда собик Иттифоқдаги иқтисослик шифрлари кейинги 15–20 йил ичиди қайта қўриб чиқилди ва Геозкологияни алоҳида фан йўналиши сифатида қаради. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси (ОАК) томонидан шўролар даврида амал қилинган иқтисослик шифрларини замон ва макон талабига мос равишда қайта қўриб чиқиш ҳамда Геозкологияга алоҳида иқтисослик шифри бериш вақти келди.

Геозкология факатгина Табиий географияга хос ёки факат Ер юзасининг қуруқлик қисмининг табиий географик жиҳатларини ўрганади десак, мутлақо нотўғри бўлади. Чунки географик қобик Ер юзасининг сув қисмини ҳам, унда кечаётган турли жиҳатларига оид ҳолат, жараён ва ҳодисаларни ҳам инобатга олиши лозим. Зеро, барча табиий ва ижтимоий ҳодиса ҳамда жараёнлар географик қобикнинг экологик вазиятига таъсир қўрамоқда.

Шундай қилиб **геозкологиянинг талқиқот предмети**га қуйилганлар қиради:

- ✓ геотизмларда содир бўлувчи ёки бўлаётган экологик воқеа, ҳодиса, жараён ва ҳолатларнинг ҳудудий тарқалиш қонуниятлари;
- ✓ геотизмларда содир бўлувчи ёки бўлаётган экологик воқеа, ҳодиса, жараён ва ҳолатларнинг даврий ўзгариш хусусиятлари;
- ✓ геотизмларда содир бўлувчи ёки бўлаётган экологик воқеа, ҳодиса, жараён ва ҳолатлар тизимлилиги;

¹ Зокров Ш.С. Қичик ҳудудлар табиий географияси. -Т.: «Университет», 1999.

✓ геотизимларда содир бўлувчи ёки бўлаётган экологик воқеа, ходиса, жараён ва ҳолатларнинг мажмуалилик (комплекслик) жиҳатлари.

4.3. Геоэкологиянинг ўзига хос хусусиятлари, принциплари ва методлари

Геоэкология ҳам бошқа фанлар сингари ўзига хос хусусиятларга эга. Улар қуйидагилардан иборат:

➤ *мақсади ва вазифалари* – геотизимлардаги экологик вазиятни оптимallasштириш ва унга амалга оширишга доир чора-тадбирлар;

➤ *мушаккил объект* – геомажмуа ва геотизимлар;

➤ *мушаккил предмети* – геотизимларда табиат ва жамият муносабатлари натижасида юзга келадиган экологик муносабатларнинг ҳудудийлиги, тизимлиги, даврийлиги ва мажмуалилигини ўрганиш;

➤ *мушаккил бошқариш* – геотизимларни рўйхатга олиш, баҳолаш, назоратлаш, мониторинглаш, экспертиза;лаш;

➤ *мушаккил тартибга солиш* – ижтимоий муносабатларни геотизимларнинг экологик вазиятига қараб жавобгарликка тортиш ва раёбатлантириш;

➤ *мушаккил районлаштириш ва карталаштириш* – ГИС (GIS) технологиялари ёрдамида геоэкологик районларни ажратиш ва уларнинг тез мослашувчан картографик материалларни яратиш;

➤ *ўзига хос тадқиқ қилиш ва бошқариш усуллари* – комплекс геотизимли ёндашув;

➤ *мушаккил принциплари* – ўзига хос йўналтирувчи қоидаларига амал қилиш ва ҳ.к.

Геоэкологик принциплар. «Принцип» сўзи лотин тилида «*principium*» – «асос», «бошлаш қоидаси» деган маъноларни англатиб, у геоэкологияда табиат ва жамият муносабатларининг йўналтирувчи қоидаси деб юритилади. Ушбу йўналтирувчи қоидалар геоэкологияда умумий экологик ва географик принциплар билан уйғунлаштирган ҳолда акс этади.

Геоэкологияда ижтимоий муносабатларни тартибга солишда мазкур фан, таълим ва амалиёт қуйидаги принципларга амал қилади:

Геоэкологик принцип — геоэкологик тадқиқот, таълим, тарбия ва амалиётга йўналтирувчи қоидалар.

1. *Геоэкологик тадқиқот, таълим ва амалиётда географик ёндашувнинг мажбурийлиги.* Ўзга табиат, масалан, ландшафт ёки географик округлардаги ер унсур(компонент)ни муҳофаза қилиш, ундан оқилона фойдаланиш ва бузилган ерларни қайта тиклаш чора-тадбирлари ер ости бойликлари, сув, атмосфера ҳавоси, биологик унсурлар билан биргаликда, яъни комплекс геоэкологик ҳал этиш.

2. *Табиат қонунлари билан жамият қонунларини уйғунлаштириш зарурати.* Ўзга табиатнинг қайта тикланиш ва таъшиқ таъсирларга қарши туриш (буферлик) қобилиятини инобатга олган ҳолда муҳофазалаш, фойдаланиш ва қайта тиклашнинг энг юқори оптимallasштириш кўрсаткичларига таяниш.

3. *Глобал, регионал ва локал геоэкологик фан, таълим ва амалиётни уйғунлаштириш зарурати.* Ўзга табиат қонунларининг таъмурий четараларга бўйсунмаслиги, ижтимоий муносабатларнинг кундан кунга глобаллашувини инобатга олган ҳолда локал геоэкологик тадбирларни лойиҳалаш, қўллаш ва эксплуатация қилиш жараёнида локал геотизимлар (географик фациядан тортиб то округгача бўлган тақсономик бирликларни) хавфсизлигини қўшни геотизимлар хавфсизлиги, регионал геотизимларни (провинциядан тортиб зонача) оптимallasштиришда тегишли зонал хавфсизликни инобатга олиш, глобал хавфсизлик асосида умумэтироф этилган геоэкологик талаблардан келиб чиққан ҳолда амалга ошириш.

4. *Барқарор ривожланиш талабларининг геоэкологик ҳукувати қасб этиши.* Ўзга шахс, жамият ва ҳамжамиятнинг барқарор ривожланишга олиб келиш учун иқтисодиёт, ижтимоий ҳаёт, атроф-муҳит муҳофазаси ва барқарор бирлашишни бир пайтнинг ўзида геотизимлар доирасида амалга оширишнинг мақсадга мувофиқлиги ва ҳ.к.

Юқорида санаб ўтилган Геоэкологиянинг ўзига хос жиҳатлари 1992 йилнинг 8 декабрида қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг мазмун ва моҳиятига мос келади. У шахс — жамият — давлат — ҳамжамиятнинг геоэкологик муносабатларини оптимallasштириш имкониятини беради. Қуйида кўриб чиқилдиган ҳар бир мазмуннинг ёритилишида айнан ушбу «ўзига хослик» ва геоэкологик принциплар инобатга олинади. Улар Ўзбекистоннинг миллий ҳуқуқ манбаларида ва халқаро ҳуқуқ нормаларида акс эттирилган.

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуннинг 4-моддасида миллий экологик ҳуқуқий принциплар акс эттирилган.

Унга биноан табиатни муҳофаза қилиш максалида давлат ва маҳаллий ҳокимият, вазирликлар, идора, корхона, муассаса, ташиқлот, фермер ва кооператив хўжаликлар, шунингдек, айрим шахслар хўжалик, бошқарув ҳамда бошқа фаолиятни амалга ошириш жараёнида қуйилган *йўналиш* ва *қоидаларга* амал қилишлари шарт:

1. *Инсоннинг яшаш муҳити бўлиши биосфера ва экотизимларни сақлаб қолиш, инсонларнинг экологик эҳтиётдан ҳафсизлиги, инсон ва унинг келгуси ағлойдори генетик фонди ҳақида эҳтиётчи қилиш.* Албатта, бу қоида принцип сифатида дунда ва аниқ ақс этмаган. Биосфера — организмлар тарқалган қобик ёки уларнинг яшаш муҳитини ўзида қамраб олган атмосферанинг пастки, бутун гидросфера ва литосферанинг юқори қисми. Лекин бутун биосфера инсонларнинг яшаш муҳити бўлиб ҳисобланмайди. Чунки ҳавода, сувда ёки ер остида инсон яшамайди ёки узок муддат яшай олмайдди. Биосферанинг мазкур қатламида бошқа турдаги организмлар истикомат қилади. Шунинг учун ҳам ушбу принципни ифодадада инсонларнинг атроф табиий муҳити — *биосферани ва ундаги экологик тизимларни сақлаб қолиш*, десак тўғридир. Давлат ва ҳукук назарияси китобида юридик принциплар аниқ ва дунда қилиб берилган¹ — объективлик, тарихийлик, мантанийлик, ижтимоий ёндашиш, миллий ва маҳаллий ҳуқуқийларни ҳисобга олиш. Биз ҳам худди ана шундай ёзма ифода этиш қоидаларини инобатга олган тарзда Экология ҳукуқи принципларини ақс эттиришга уриниб қўрамиз.

Биринчи ифода этилаётган ҳукукий-экологик принципни геозкологик нуқтаи назардан — «*Геосфера ва ундаги геотизимлар инсонларнинг экологик ҳафсизлиги билан узвий боғланган*»², дейиш мумкин. Ёъни организмлар яшайдиган муҳитда кечатган барча ҳолат, ҳодиса ва жараёнлар инсон ҳаёти билан узвий боғланган. Шунинг учун ҳам уларни муҳофаза қилиш қилишларнинг геозкологик жиҳатдан ҳафсиз ҳаёт кечиринлар мавбай бўлиб ҳисобланади.

2. *Фуқароларнинг ҳаёти учун қулай табиий муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини таъминлаш, барча турдаги таълим муассасаларида экология ўқувининг мажбурийлиги.* Ушбу экологик принципни иккита геозкологик қисмларга ажратиб олиш мақсадга мувофиқ. Биринчиси — «*Фуқароларнинг геотизимлар доирасида экологик ҳафсиз муҳитда яшаш ҳуқуқини таъминлаш*», ёъни инсон бу дунёга келар экан, у ҳар қандай геотизимларда тоза сувни ичиш, тоза ҳаводан нафас олиш, қўзал табиат қўйнида хордик чиқариш, ўзи учун

зарур бўлган табиат неъматларидан фойдаланиш ҳуқуқи эга. Фуқароларнинг ушбу табиий ҳуқуқлари 1948 йил 10 декабрда БМТ томонидан қабул қилинган ва 1992 йилдан буюн мустақил Ўзбекистон учун ҳам мажбурий бўлган «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси»нинг 25-моддасига мос тушади.

Иккинчиси — «*Миллий экологик таълим тизимида геозкологик ўқувининг мажбурийлиги*», ёъни қаерда экология ва атроф-муҳит муҳофазаси йўналишида таълим турлари жорий қилинган бўлса (мактабча таълимдан то маляка ошириш ва қайта тайёрлашга), ўша ерда геозкологик ўқувни ташиқиллаштириш зарур.

3. *Жамиятнинг экологик, иқтисодий ва ижтимоий манфатларини илмий асосланган ҳолда уйғунлаштириш.* Ёъни, табиатга қаратилган барча иқтисодий ва ижтимоий тадбирлар геозкологик нуқтаи назардан қаралиши ҳамда илм-фан ютуқлари билан қуролланиши зарур. 2003 йил Ўзбекистонда «Обод маҳалла йили» деб эълон қилинди. Ўзбек миллияти хос бўлган ушбу ижтимоий-иқтисодий тадбирнинг махсус дастурда «Маҳаллада экологик, саномалик ва санитар тадбирлар» алоҳида банд қилиб қўрсатилган. Чунки ҳар қандай экологияштирилган ҳаракат келажакда, албатта, ўз маҳсулини беради. Экологик манифестдан «Экологияштирилган тадбирлар иқтисодлаштирилгандир», деган иборани бу ерда келтириш айна муллоадир.

Тарқанд Ўзбекистон АҚШ штатлари қаби ўзининг эркин бозор муносабатлари ёки демократик институтлари, Германия қаби қонун ёънки Швейцар қаби фуқаролик жамиятининг устуворлиги билан донг чикартган бўлмасида, лекин ўзининг «маҳалласи» билан беамалол улар олида қурулланиши мумкин. Чунки маҳалла қаби фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи бошқа юртларда йўқ.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи президенти Йслом Қаримов маҳалла «Энг адолатли муҳит, энг адолатли ижтимоий шароит, вазият фақат маҳаллада бўлиши мумкин», дея этироф этган. Лекин, «Маҳалла қиллоққача ўзини ўзи бошқариши, мустақил бўлиши зарур. Фақат бу бебошлик, бўйсунмаслик, дегани эмас. Ҳар қандай раҳбар, ҳар қандай кенгаш ва ҳар қандай мустақил қилиш халқ олида, юрт олида масъул ва жавобгардир, деган қоидалар қилиб чиқилиш шарт»¹. Мазкур қоида 2015 йил 145 давлат ва ҳукумат раҳбарлари иштирокида қабул қилинган «Барқарор ривожланиш қоидалари»да ақс эттирилган мақсад ва вазифаларга мос тушади.

¹ Саидов А., Тожиқонов У. Давлат ва ҳукук назарияси. 1-ж. Т.: «ЎзР ИИВ Академияси», 2001. 28—30-б.

¹ Қаримов И. Ўзбекистон Республикаси мустақил давлатнинг пайдо бўлиши. Т.: «Ўзбекистон», 1992.

4. *Табиатдан махус фойдалангани* учун ҳақ тўлаш ва умумий асосларда фойдалангани учун ҳақ тўламаслик. Мазкур экологик принцип кўпгина мамлакатларнинг Экология ҳуқуқида умумий тарзда «Табиатдан махус фойдаланишнинг пуллик ва умумий фойдаланишнинг пулсиз тизими», деб юритилади. Бу деган сўз, Ўзбекистонда жисмоний ёки юридик шахслар бирон-бир хўжалик ва бошқа максадлари кўлаб ер, сув, ер ости бойликлари, ўрмон, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсидан махус руҳсатномалар асосида фойдаланар эканлар, улар 1997 йил 24 апрелда қабул қилинган Солиқ кодексига биноан ер, сув, ер ости табиий бойликларидан фойдаланганликлари учун ҳақ ва экологик солиқлари тўлашга мажбурдирлар. Лекин умумдават, умуминсоний қадриятлари ифода этувчи ҳар қандай табиатдан фойдаланиш ҳуқуқи солиқ ва тўловлардан озод қилинади. Ундан ташқари, ижтимоий адолат, принципларга мувофиқ, айрим шахслар ва аҳолининг ижтимоий муҳофазага муҳтож қатлами экологик тўлов ва солиқлардан озод қилинадилар.

5. *Экологик экспертиза ўтказишнинг мажбурийлиги*. Тўғриси «Экологик экспертизанинг мажбурийлиги» принципи Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 25 майда қабул қилинган «Экологик экспертиза тўғрисида» қонуниди ўз аксини топди. Мазкур қонуннинг 13-моддасига биноан барча режалаштирилган ва амалга оширилатган хўжалик ҳамда бошқа ҳил инсон фаолияти экологик, жумладан геологик талабларга мослигини аниқлаш мақсадида мутахассис ёки мутахассислар томонидан ҳулосаланади. Экспертиза шахсларнинг геотизмларда нозологик фаолият турини таққлаш мақсадида олиб борилади.

6. *Табиатдан оқилона фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилишнинг раббатлантириши*. Геозкологияда «Геозкологик фаолиятнинг раббатлантириши» принципи дейиш мумкин. Ёъни, у геотизмларда, тупроқ унумдорлигини сақлаш, сувни муҳофаза қилиш ёки тозалаш, қамчиқитли технологияларни қўллаш, алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни ҳуқуқий мақомига мос равишда ушлаб туриш, экологик тоза маҳсулотларни чиқариш каби фаолият турини олиб бораётган юридик ва жисмоний шахсларни турли экологик йўналишдаги солиқлардан озод қилиш, уларга имтиёзли кредитлар бериш ва аксиз тўловларни қамайтириш каби ижобий оқибатларни келтириб чиқариш демакдир. Масалан, Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуннинг 37-моддасига биноан атроф-муҳитни муҳофаза қилишга қаратилган барча тадбирлар давлат томонидан раббатлантирилади.

7. *Табиий ресурсларни тиклаш зарурияти, атроф табиий муҳит ва инсон саломатлигини* учун зарари, тиклаб бўлмас оқибатларга йўл қўймаслик. Геозкологияда «Геотизмларда нозологик фаолиятга йўл қўймаслик» принципи Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддасида акс эттирилган бўлиб, уни бажариш давлат зиммасига юклатилган. Ўзбекистонда давлат ўзининг ваколатланган органлари орқали барча турдаги органлар ва шахсларнинг фаолиятлари геотизмлар доирасида экологик талабларга мослигини назорат қилади, қонунбузарларга нисбатан салбий юридик оқибатларни келтириб чиқаришнинг тавминлайди. Келажакда эса давлат уни босқичма-босқич маҳаллий идораларга ва нодавлат ташкилотларга ўтказишни мўлжалламакда.

8. *Табиатни муҳофаза қилиш вазифаларини ҳақ этишда шикоратлик*. Геозкологияда «Геозкологик фаолият шикоратлиги» принципи демократик давлат қураётган ва фуқаролик жамиятини ўрнаётган Ўзбекистонда жуда муҳим йўналишурувчи қонда бўлиб ҳисобланади. Чунки фуқароларнинг экологик ҳуқуқларини таъминлаш асосан уларнинг атроф табиий муҳити ҳақидаги ақоротларни олиш имконияти орқали белгиланади.

9. *Табиатни муҳофаза қилиш соҳасида миллий, регионал ва ҳал-қаро манфатларни уйғунлаштириш*. Геозкологияда «Миллий, регионал ва глобал геозкологик манфатлар бирлиги» принципи умумий экологик принципдан келиб чиққан бўлиб, у юқорида айтиб ўтилган учинчи геозкологик принципга мос тушади. Атмосфера ҳавосига чиқарилаётган ис газ, унинг физик ҳусусиятига кўра, бир ерда муаллақ ҳолда туриб қолмайди, балки кўшни давлат ва ҳалқаро ҳамжамият ҳудудига ҳам хавф туғдиради. Орол муаммоси айнан шу тарика глобал муаммага айланган.

10. *Табиатни муҳофаза қилиш қонунлари талабларини бузганлик учун жавобдор бўлиш*. Уни «Геозкологик жавобдорлигининг муқаррарлиги» принципи деб ҳам аташ мумкин. Геозкологик ҳуқуқбузарларга нисбатан (ҳоқ у табиатни муҳофаза қилиш, ҳоқ у табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ёки бузилган геотизмларни қайта тиклашда), албатта, салбий юридик оқибатларни келтириб чиқариш лозим. Жиноят кодексининг IV бўлими, Маъмурий жавобдорлик тўғрисидаги кодекснинг VIII бобида экологик қонунбузарликлар учун махус равишдаги санкцияларда кўрсатилган. Фуқаролик ва Мехнат кодексларида ҳам ушбу қондабузарлик санкциялари аниқлаштирилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди. Лекин

уларнинг санкция нормалари жуذا кам микдорда белгиланган¹

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, юқорида санаб ўтилган экологиянинг 10 та принципи геоэкологик нуқтаий назардан давлат томонидан ўрнатилмаган, яъни у умуммажбурий кучга эга эмас. Шунинг учун ҳам Геоэкологиянинг ўзига хос хусусиятлари ва принципларидан келиб чиққан ҳолда фан, таълим ва амалиётни қайта ўрганиб чиқиш керак.

Геоэкологик методлар. Геоэкологиянинг мустақил фан сифатига шаклланишининг яна бир талаби – ўзига хос ўрганиш, изланиш ва тадқиқот методларининг бўлишидир. Бу методлар ёки усуллар бошқа табиий, аниқ, техник, гуманитар ёки ижтимоий фан соҳаларида ҳам бор, лекин Геоэкология ўзининг максоди, вазифалари, объекти, предметида келиб чиққан ҳолда уларни ихтисослаштиради ёки умумлаштиради.

Геоэкологик методлар — геоэкологик тадқиқот, таълим, тарбия ва амалиётни олиб боришда қўлланиладиган усуллар.

Геоэкологик методларга геотизимларда кечаяётган ҳодиса ва жараёнларни муайян бир ҳудудга боғланган ва унга географик жиҳатдан ёндашган тарзда ифода этишимиз керак. Бундай ёндашув соф экологик методлардани умумий маъмулоти ёндашувдан фарқ қилади. Чунки геоэкологик методлар айнан ҳудудийлиги, тизимлиги, даврийлиги, ва маъмуллийлиги билан ажралиб туради. Масалан:

- ✓ масофадан туриб геотизимларни ГАТ (ГИС) орқали кузатиш методи;
- ✓ табиий геотизимлар бўйича ярим стационар ва стационар тажриба (эксперимент) ўтказиш методи;
- ✓ геотизимларда кечаяётган экоген ва эндоген жараёнларни ёки ундаги бошқа динамика жараён ва ҳодисаларни дронлардан фойдаланган ҳолда ўрганиш методи;
- ✓ геотизимларни сунъий равишда яратиш орқали динамика жараёнларни кузатиш методи;
- ✓ геоэкологик математик моделиштириш методи ва ҳ.к.

Сўнги йилларда геоэкологик изланишларни олиб боришда кичик косма (микроскопа), яъни табиий географик комплексларни сунъий равишда яратиш орқали тажриба ўтказиш методидан кенг

¹ Мигмаев А. Экология йуқури-Т.: "Noshir", 2013. 424 б.

фойдаланилмоқда. Инсон томонидан яратилаётган сунъий «Биос-6» (Россия Федерацияси) ва «Биосфера-2» (АҚШ) русумли камарлардан олинган маълумотлар жуذا қизиқарли хулосаларга олиб келмоқда.

Замонавий геоэкологик методлардан яна бири – геоэкологик моделиштирилиш. Модель – организмлар ва атроф табиий муҳит ўзариларини математик тарзда сон ҳамда белгилар тарзда ифода этиш демакдир. Ушбу математик имитация метод жуذا катта жараёнларни кичик муҳитда компьютер аҳборот технологиялари қўллаш орқали сынаб кўриш имкониятини беради. Геотизимлардаги ҳодиса, воқеа ва жараёнларни сон ва белгиларда баҳоланишнинг ўйнаб методлари (нейрон шохобчалари ёки кўп омили назарий ашпарат дастурлари) геоэкологик мониторингни олиб бориш ва унинг истиқболли геоэкологик дастурларини яратишга хизмат қилмоқда.

Умуман олганда, илмда алоҳида тадқиқот предмети сифатида янги геоэкологик методларни ишлаб чиқиш, таълимда эса уни янги педагогик методлар билан қуролантириш, амалиётни эса ишлаб чиқилган инновациялар ишланмаларини икисодиёт тармоқларига жорий этиш шу куннинг долзарб масалаларидандир.

4.4. Барқарор ривожланишнинг геоэкологик жەхатлари

XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб илмий-техник тараккиёт кескин равишда ривожлана бори. Бу эса, ўз навбатида, Ер сайёрасидаги 70 фойдан ортиқ геотизимларнинг бўзилиб кетишига олиб келди. Мутахассисларнинг таъкидлашича, XX асрнинг 30—50-йилларидан бошлаб Ер кураида қайта тикланмайдиган жараёнлар бошланди ва улар XXI–XXII асрлар оралиғида глобал геоэкологик фалокатга олиб келиши мумкин. Алоҳида хавотирли вазият Европа қитъасида юзага келади. Чунки Ғарбий Европа ўзининг табиий ресурсларини асосан тамом қилди ва ўзгаларникидан фойдаланишга ўтди.

Шунинг учун ҳам БМТ Бош ассамблеясининг 1989 йил декабрь ойидати 44\428-сонли резолюциясида барқарор ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқиш мақсадида БМТнинг махсус конференциясини чақириш тўғрисида қарор қабул қилинди ва у алоҳида мазву тарикасида кун тартибига киритилди. Унда Барқарор ривожланиш концепцияси давлатлар ва бутун дунё ҳамжамиятининг хусусият, моҳият ва таркибий жиҳатдан бир меъёрида(стабиль) ривожлантирувчи қарашлар тизими эканлиги эътироф этилди. Сўнги

27 йил ичида мазкур мавзуга бағишланган ўнлаб конференция ва саммитлар ўтказилди. Вақт ўтган сари унинг мазмун ва моҳияти ўзгариб бори ва кўшимчалар киритилди. 1992 йил Рио-де-Жанейро конференциясидан бошлаб атроф-муҳитни муҳофаза қилиш факатгина иқтисодий ва ижтимоий масалалар билан биргаликда ҳал этилиши мумкин эканлигига дунё ҳамжамияти иқдор бўлиб бори ва 1987 йил БМТнинг «Баркарор ривожланиш концепцияси» қабул қилинди. **Баркарор ривожланиш концепцияси** – бир меъёрида ривожланган давлатлар ва бутун дунё ҳамжамиятининг хусусияти, моҳияти ва таркибий қарашлар тизими.

Баркарор ривожланиш – келажак авлодини «риқсга хуруж қилмаган» тарзда ҳозирги замон кишисининг экологик ҳаёфсиз, иқтисодий таъминланган, ижтимоий муҳофазаланган ва баркарор бирлашган муносиб ҳаёт тарзини таъминловчи жараён.

«Хельсинки–1975», «Рио–1992», «Йоханнесбург–2002, 2012», «Нью-Йорк–2010, 2015» анжуманларининг барча ҳужжатларида акс эттирилган ғоя айнан «Баркарор ривожланиш» деб номланган. Лекин бу қотиб қолган дотма эмас. У замон ва маконга қараб шаклланиб ҳамда такомиллашиб бориши табиий ҳол. 2015 йилнинг 25–27-сентябрь кунлари Нью-Йорк шаҳрида БМТнинг 70 йиллигига бағишланиб ўтказилган, 160 та давлат ва ҳукумат раёбарларини жамлаган «Баркарор ривожланиш мақсадлари» мавзусидаги Саммит бўлиб ўтди. БМТга аъзо давлатларнинг 193 таси маъқуллаган «**Дунёни қайта тузиш: 2030-йилгача глобал ривожланиш дастури**» қабул қилинди. Дастур ўзига 5 та фаолият йўналиши, 17 та мақсад, 169 та вазифаларни қамраб олган универсал кўринишдаги баркарор ривожланиш қоидаларини қамраб олди¹. Унинг 4-мақсади «*Умимқамроват, сифатли ва адолатли таълимни барча учун бутун ҳаёти давомида олиб боришни раёбарлантирувчи ўқитиш*»ни йўлга қўйишни кўрсатди.

Баркарор ривожланиш концепциясида унинг геоэкологик жиҳатларида, яъни ривожланишнинг худудийлик, даврийлик, тизимлилик ва маъмуулилик жиҳатлари, яъни геоэкологик хусусиятлари ҳозирги кунда яққол намоён бўлмоқда.

Баркарор ривожланиш ғоясининг худудийлиги. Баркарор ривожланиш концепциясининг мақсади ягона, яъни табиат бойлиқларида нисбатан бутунли кун эҳтиёжларини қондириш

қилажак авлод ҳисобидан бўлиб қолмасликти керак, деган ғоя ҳамма халқаро ҳуқуқ субъектлари учун бирдир. Лекин унга эришиш йўллари ва вазифалари турлича бўлиши мумкин. Зеро, бу мақсадга яқин турган Швейцария, Канада, Норвегия, Янги Зеландия каби мамлакатлар бор. Уларда «XXI аср кун тартиби»да кўрсатишган баркарор ривожланиш мазмунидати – чет мамлакатлар, айниқса қўшни давлатлар билан билан узвий ҳамкорлик алоқасини ўрнатиш, қашшоқликка қарши кураш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, аҳолининг экологик онги ва маданиятини шакллантириш, маҳаллий аҳолининг эҳтиёжларини инобатга олиш ва фуқаролик жамиятини қучайтириш каби масалалар жууда долзарб муммо эмас. Аксинча, Сомали, Эфиопия, Непал, Ироқ, Афғонистон каби давлатларда баркарор ривожланишнинг таъминлашда аёлларни кент давлат ва жамоатчилик ишларида жалб қилиш, болалар ҳуқуқларини таъминлаш, халқаро минтакавий алоқаларни йўлга қўйиш масаласи жууда долзарбдир. Шунинг учун ҳам «Баркарор ривожланиш» ғоясининг асосий мақсадларини сақлаб қолган тарзда унинг мазмун ва моҳиятини реал худудий имконият ва шароитга қараб шакллантириш, яъни кишилик фаолиятининг барча жиҳатларини бир меъёрида ривожлантиришга минтақа, мамлакат ва хаттоки, маҳаллий миёёсда индвидуал ёндашиш айна мудиодир.

Баркарор ривожланиш ғоясининг даврийлиги. Атроф-муҳит ва баркарор ривожланиш концепциясини яратиш тарихига жиддий равишда назар ташлайдиган бўлсак, ўтказилган анжуманлар номи, қабул қилинган қарорлар ва уларни амалга ошириш механизми, хатто ишторочилари ҳам замонга қараб ўзгариб бортан. Бу эса баркарор ривожланиш ғоясининг даврийлигини билдиради. Агар XX асрнинг 70-йилларида Рим клуби аъзоларини хавотирга солаётган глобал муаммо аҳолининг истеъмол товарларига нисбатан тез суратларда ўсаётганлиги ва шу муносабат билан «Ўсиш четарасини» ўрнатишга қаратилган бўлса. Шундан икки йил ўтар ўтмас бу муаммо глобал миёёсда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш масаласига айланди. Мазкур даврдан 20 йил ўтар ўтмас «Атроф-муҳит ва ривожланиш» ғояси табиат ва жамият бирлигини аниқлатди. Рио+10 анжумани эса атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ғоясидан узоқлашиб «Баркарор ривожланиш» ғоясининг геоэкологик хусусиятларини илтари сурди (4.4.1-расм).

Баркарор ривожланиш ғоясининг тизимлиги. Баркарор ривожланиш ғоясининг тизимлиги – унинг таркибий қисмлари нимаглардан иборат эканлиги ва ушбу қисмларни амалга татбиқ

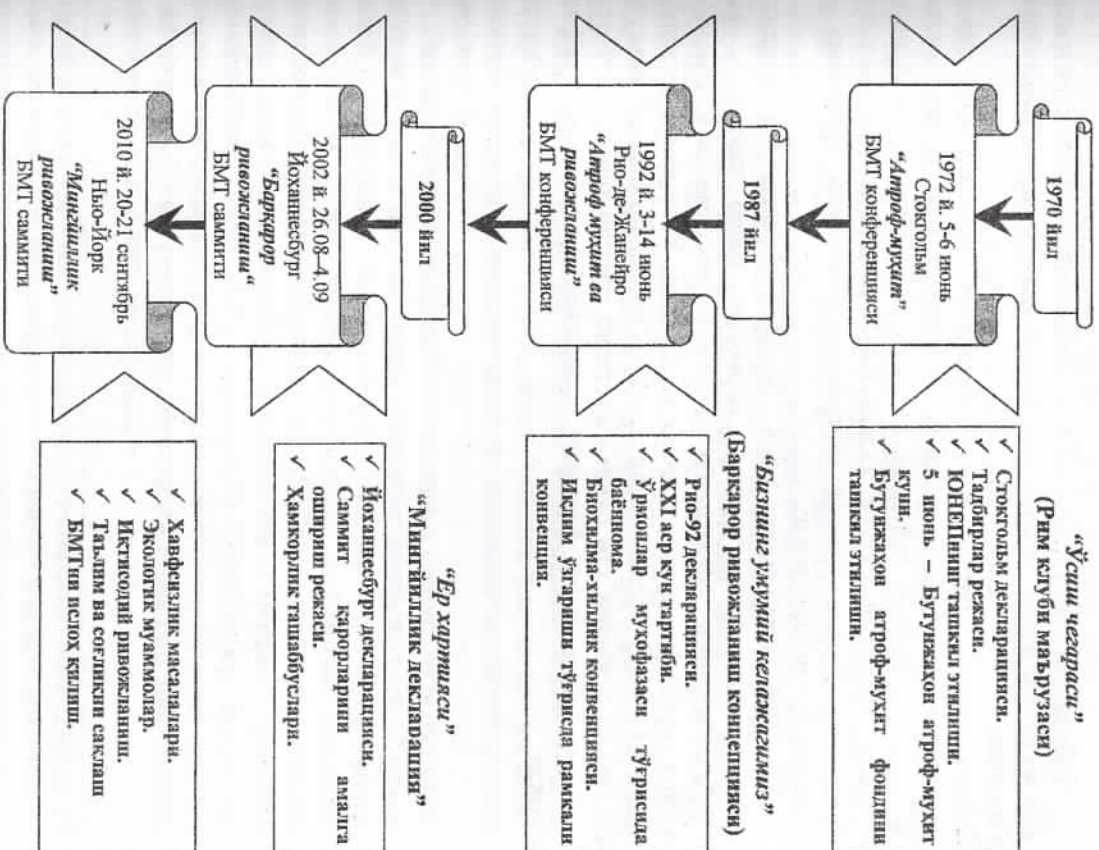
¹ <https://sustainabledevelopment.un.org>

этипининг бирламчилигига ёки муаммонинг қайси бир жиҳати реал шароитда қандай аҳамият касб этишига қараб муайян бир кетма-кетликда жойлаштириш. Масалан, барқарор ривожланишда тўрт асосий масала, яъни иқтисодий, ижтимоий, экологик ва институционал қисмларнинг бир бутунлиги акс эттирилган. Лекин эндигина мустақил ривожланиш йўлига ўтиб олган барча мамлакатлар учун иқтисодиётнинг бирламчилиги, яъни иқтисоднинг сиёсатдан устиворлик тамойили, тўғрироғи принципи амал қилади. Шунинг учун ҳам уларда: иқтисодиёт → ижтимоий ҳаёт → барқарор бирлашиш → экология масалалари кетма-кетлигида туради. Канада, Швецария, Германия каби мамлакатларнинг барқарор ривожланишида экология → барқарор бирлашиш → ижтимоий ҳаёт → иқтисодиёт тизими амал қилади. Шу тариқа барқарор ривожланиш фояси, реал шароитдан келиб чиққан тарзда, бир қатор қисмларга ажратилади ва у барқарор ривожланишнинг геотизимлилик талабларига қараб қатъий кетма-кетликда жойлаштирилади.

Барқарор ривожланиш ҳовсининг масмули(комплекслиги). Мажмуалилиги, тизимлиликдан фарқи равишда, барқарор ривожланиш таркибидagi 4 та қисмининг ўзаро тенглиги билан ажарлиб туради. Инсон фаолиятининг барча жиҳатларида барқарор ривожланиш даражасига эришган мамлакатларда иқтисодиёт = ижтимоий ҳаёт = экология = барқарор бирлашиш масалаларининг тенглиги, ажралмаслиги ва бир бутунлиги акс этади. Бундай ҳолатда барқарор ривожланишнинг барча масалалари бир пайтнинг ўзидa, бирини иккинчисидан устувор даражага қўйманган тарзда (иерархик поғоната жойлаштирмадан) амалга оширилади.

Барқарор ривожланишнинг ҳудудийлиги, даврийлиги, тизимлилиги, мажмуалилигидан келиб чиққан ҳолда *барқарор ривожланиш мазмунини яқона, лекин унинг моҳиятини геоекологик ҳақиқат касб этади.* Ҳар бир минтақа, мамлакат ва ҳаттоки, маҳаллий жамoa юзата келган реал шароитни барқарор ривожланиш талабларига нисбатан сон ва сифат жиҳатдан баҳолаб ўзига хос йўлни танлаб олиши зарур. Уни бир мамлакатдан иккинчи бир мамлакатга ёки геотизимга кўчириб олиб ўтиш мантиқан тўғри эмас. Ўзбекистон ва унинг геотизимлари ҳам бундан мустасно эмас, албатта.

4.4.1-расм. Андроф-муҳит муҳофазасидан барқарор ривожланишга ўтиш босқичлари

Ўзбекистон Республикасининг мустақиллигини қўлга киритишда ҳар жиҳатдан ўзини оқлаган беш тамойилдан бири «Йилохотларни босқичма-

босқич амалга ошириш, «шок терапияси»¹ деб атаганиш турли усуллардан воз кечиниш»ни эслаб ўтиш жонзидир. Зеро, таълим соҳаси ва, айниқса, кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш ҳам бу ўринда алоҳида аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Исрол Кармов айтганидек «Янгисини курмасдан – эскисини бузмаслик» керак.

Биз, ўзбекистонликлар учун, барқарор ривожланиш ғоясини, юқорида келтирилган тарихий таҳлилдан келиб чиққан ҳолда, «*Табиат-жамият уйғунлигида барқарор ривожланиш*» ғоясини илгари суриш ўта муҳим аҳамият касб этади. Унга яраша тегишли концепция, дастур, режа ва стандартларни ишлаб чиққанмиш маъкул. Таълим ва тарбияни ҳам бундан мустасно этмаган тарзда «*Табиат-жамият уйғунлигида барқарор ривожланиш таълими*» дейиш мумкин.

5.1. АМАЛИЙ ГЕОЭКОЛОГИЯ ТУШУНЧАСИ, МАҚСАДИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА ПРИНЦИПЛАРИ

Кун сайин ўсиб бораётган дунё аҳолисининг сони, унинг ҳар сонияда ортиб бораётган ихтиёж даражаси ва шу туфайли табиий ресурсларнинг максимал ишлатилиши, энергетика, қишлоқ хўжалиги, ишлаб чиқариш, транспортни ривожлантиришда янги технологияларнинг жорий этилиши, дунё ландшафтининг антропоген ўзгариши, миллиятлараро хўжалик алоқаларининг кенгайиши ва мураккабланиши каби бошқа қўллаб омилар қишлоқ жамияти атрофидаги табиатга жуда катта таъсир кўрсатмоқда. Ушбу муаммоларни ҳал этиш талаби фанлараро илмий янги йўналиш [геоэкология ва унинг амалий томонларининг шаклланишига олиб келиди.

«Амалий геоэкология» экологик билимларини атроф-муҳитга таъсир этувчи антропоген омиларни ўрганиш, уларни сон ва сифат жиҳатдан баҳолаш ва олинган илмий натижаларни амалиётда қўллаш имконини беради.

Геоэкологиянинг тематик бўлимларига Санат геоэкологияси, Қишлоқ хўжалик геоэкологияси, Шаҳарлар геоэкологияси, Тоғ-кон ишлаб чиқариши геоэкологияси, Йирик сув омборлари геоэкологияси, Атом электро-станциялари жойлашган районлар геоэкологияси, қиради. Шундай қилиб Геоэкологиянинг амалий тармоқлашуви иқтисодиёт тармоқларига монанд равишда таснифланади. Лекин ушбу тармоқларга геотизимлар доирасида комплекс ёндошилмаса унинг географик хусусияти йўқолиб қолади, яъни ҳозирги кунда геотизимлар инсонларни ягона бир яшаш макон сифатида қараш мақсадга мувофиқдир.

Амалий геоэкология – геоэкология фани ва таълимнинг давоми бўлиб, у муайян геотизим ёки геомажмуаларда табиат ва жамият ўртасидаги муносабатларни оптимизлаштиришга қаратилган исон фаолияти.

Амалий геоэкологиянинг мақсади – геотизимларда модал ва энергия алмашинувининг оптимал даражада ушлаб туриш учун унинг ресурсларидан оқилона фойдаланиш, табиий ҳолатини муҳофиза қилиш ва бузилган геотизимларни қайта тиклаш. Яъни бошқача қилиб айтганда, доимо антогонистик ва ноантогонистик муносабатда

¹ Карпов И. Ўзбекистон 16 йиллик мустақил таракқиёт йўли.-Т.: "Ўзбекистон", 2007. 6-б.

бўлиб келган табиат ва жамият ўртасидаги муносабатларни унинг объекти доирасида энг мақбул йўлни амалда қўллаш.

Ушбу максалда эришмоқ учун *геоэкологиянинг қуйидаги вазифаларини* бажариш талаб этилади:

✓ атроф-муҳит ва экосферага каттик таъсир кўрсатувчи антропоген омилларни аниқлаш, уларнинг динамикаси ўрганиш ва прогноزلантириш;

✓ табиий компонентларнинг ифлосланиш даражаси ва бағамом йўқолиб кетишини ўрганиш, бундай деструкция ҳолатларини доимий тарзда геоэкологик назорати ва мониторингини олиб бориш;

✓ геотизимларга «антропоген босим»ни баҳолаш, моделлаштириш ва прогноزلантириш;

✓ геотизимлардан оптимал фойдаланиш бўйича турли таъсиялар ишлаб чиқиш ва ҳ.к.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 27 майдати 142-сонли қарори билан тасдиқланган «2013–2017 йилларда Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит муҳофазаси бўйича ҳаракатлар дастури»нинг максали «Атроф-муҳитнинг мақбул ҳолатини таъминлаш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, *иктисодиёт тармоқларида барқарор ривожланишнинг экологик асосларини жорий этиш*» деб белгиланган. 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг 5.1-банди, 4-хатбониди эса «Атроф табиий муҳит, аҳоли саломатлиги ва *генотипига эга энг казайдиган экологик муаммоларни олдини олиш*» масаласи давлат сиёсатига даражасига олиб чиқилди. Мазкур максалда эришмоқ учун бутун дунё ҳамжамияти томонидан умумэътироф этилган атроф-муҳитни барқарор муҳофаза қилишнинг геоэкологик жиҳатларида доир тадқиқотларни олиб бориш долзарб муаммага айланиб қолди.

Амалий геоэкология инсонинг фаолияти ва табиий офат ҳамда каттақиммлар натижасида юзата келадиган табиатни вайрон қилувчи оқибатларни ҳам ўрганади. Мисол тариқасида Ер шарининг турли жойларида атом ва ядро синовлари натижасида юзата келадиган турли табиий, аксарият ҳолларда, ноодатий офатлар, юқори бағли ер қимирлашлар, ер ости силкинишларни келтириш мумкин. Хиндистон ва Покистон атом синовларини ўтказганидан кейин Япония, Хитой, Афғонистон, Туркия, Кипр каби давлатларда кетма-кетлик билан юзата келган катор ер қимирлашлари қузатилди.

Худди шундай ҳолатлар йирик мегаполисларнинг техноген таъсири остида ҳам юзата келади, яъни йирик шаҳарларнинг сув хавзалари, шахталар, қарьерлар, қучли ер ости поргашлар айнан энгилла ва силкинишларга олиб келади. Бундай ҳолатлар геоэкологияда антропоген таъсир дейилади. Антропоген таъсирларга яна транспорт, нефть ва нефть маҳсулотларини қазиб олиш, гидротехника, сув ва кишлоқ хўжалиги, тоғ-кон металлургиялари сановати ҳам қиради. Барча турдаги транспорт воситалари нафакат ўзидан чиқадиган турли газлар, балки улар учун қурилатган йўллар ҳам табиатга сезиларли даражада таъсир этмоқда.

Дунёда сув ва ердан кўпроқ фойдаланиш, кишлоқ хўжалиги соҳасининг кун сайн тараққий этиши билан бир каторда табиатга путур ҳам етказилиб келинмоқда. Ерларни ўзлаштириш, экинларнинг янги турларини етиштириш ва хошилдорлигини ошириш геотизимларни ифлослантириб, унинг табиий ҳолатини тубдан ўзгартириши локал ва глобал иқлимнинг ҳамда атроф-муҳитни ўзлаштиришга олиб келмоқда.

П.Р.Реймов ва унинг сафдошлари Жанубий Оролбўйи минтақасида геоэкологик муаммоларнинг ечимини замонавий картография ва геотизимларнинг технологияларни қўллаш орқали ҳал қилишга урнмоқдалар. Улар халқаро — UNESCO-BMBF, Vegetation Spot, NATO SIF ва ЎзР Фан ва технологиялар маркази грантларининг моддий ва молиявий қўмағида геоэкологик инкирозли худудларни баҳолаш ва геотизимларда экологик мониторингнинг олиб боришнинг тезкор усулларини ишлаб чиқиш ва амалда тадбиқ этишга қиринганлар.

GPS — глобал маълумот узатиш тизими ва DDZ — масофадан турли зондаш орқали геотизимларни баҳолаш ва уларнинг даврий ўзгаришини қузатиб бориш технологияси Ўзбекистон Республикаси давлат ва жамоат экологик бошқарув органлари, ҳукукни муҳофаза қилиш идоралари учун атроф табиий муҳит, жумладан геотизимларга оид ҳафталик маълумотларни олиш имкониятини беради. Мазкур тадқиқот натижалари бўйича дунёнинг турли давлатларида, хусусан Россия (Элиста, 2000; Санкт-Петербург, 2002, 2014; Ярославль, 2002; Сиктивкар, 2002; Новосибирск, 2003; Пермь, 2003), Малайзия (Куала-Лампур, 2001), Қозғистон (Астана, 2004), Швецария (Женева, 2005), Германия (Оснабрук, 2002), Болгария (София, 2003), Грецияда (Афина, 2003) марбуза қилинди ва ЎзМУнинг геоэкологик мактаб салохияти халқаро микёсда эътироф этилмоқда.

Ушбу мактабни ўтатган НукусДУ доценти С.Ж.Абдиреймов¹ Амударё дельтаси агроландшафтларини геоэкологик жиҳатдан геотинформацион тизимлар технологияси асосида жадал суратларда баҳолаш ва уларнинг даврий мониторингини олиб боришни ишлаб чиқди. Олинган жуда қизиқарли ва амалиёт учун керакли натижаларни у 2004-2005 йилларда Швециянинг Стокгольм шаҳрида бўлиб ўтган халқаро семинарларда маъруза қилиб берди.

Давлатлар ўртасидаги бarchа халқаро, жумладан геоэкологик тусдаги муносабатларни тинч йўллар билан мувофиқлаштиришни ўзининг асосий мақсади қилиб олган универсал кўринишдаги ташиқлот БМТдир. Ҳозирги кунда унга 194 та давлат, жумладан 1992 йилнинг 2 мартидан бошлаб Марказий Осиё давлатлари – Ўзбекистон, Тожикистон, Туркменистон, Қозоғистон ва Қирғизистон республикалари аъзо. БМТ халқаро масалаларга доир бarchа долзарб масалаларни кун тартибига киритади. Кейинги 40-50 йил мобайнида унинг кун тартибига кўпинча атроф-муҳитни муҳофаза қилиш масалалари долзарб муаммолар каторидан жой олмоқда. БМТнинг олий органи – Бош Ассамблея атроф-муҳит муҳофазасига доир муаммолар юзасидан унга аъзо давлатлар ва Ҳавфсизлик кенгашига тегишли тавсиялар беришга ҳақли. Шунинг учун ҳам Бош Ассамблея сессияларида йирик жамоат, давлат ва сийсий арбобларнинг маърузалари тингланади ҳамда тегишли ҳулосалар қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислам Каримов БМТ Бош Ассамблеясининг 48,50,55-сессиялари ва Мингйиллик ривожланиш саммитида сўзлаган нутқининг бarchаси жаҳон ҳамжамиятининг диққат-эътиборини Орол денгизи ҳавзаси ва унинг оқибатида юзга келаётган, антропоген геоэкологик инкирознинг ҳолатига қаратган эди. Марказий Осиёда сув ресурсларидан оқилona фойдаланиш ва Орол муаммоси Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Президенти Ш.М.Мирзиёев БМТнинг 72-сессиясида сўзлаган нутқида ҳам ўз аксини топди. 1995–2015-йиллар мобайнида Марказий Осиё республикаларида ушбу ташаббусга мувофиқ, БМТ раҳномалигида Орол муаммосига бағишланган ўнлаб халқаро конференциялар ўтказилди ва Орол ҳавзасидаги халқаро сув объектларидан оқилona фойдаланиш юзасидан Марказий Осиё давлатлари раҳбарлари келишиб олишди. Бундан сўнг Олматй, Қизил Ўрда, Ташхувуз, Бишкек, Иссык-Куль, Шимкент, Душанбе, Нукус каби шаҳарларда Орол муаммосига бағишланган юқори

даражадаги бир қатор учрашувлар бўлиб ўтди.

БМТнинг 55/2 резолюцияси билан 2000 йил 8 сентябрда қабул қилинган «БМТнинг Мингйиллик декларацияси»нинг 1 қисм 1–2-моддаларида «Биз, давлат раҳбарлари ва ҳукуматлар ... учинчи мингйиллик арафасида тинч-тотув яшаш, таракқиёт ва адолатли ҳаётнинг асоси сифатида яна бир бор Ташкилот ва унинг Низомига қатъий амал қилишимизни тасдиқлаб, ... ўзимизнинг жамоамиз ҳамда бутун инсоният олдидати глобал бурчимизни ҳис этган ҳолда шахсий ва жамоавий жавобгарлик принципларига амал қилишни эътироф қиламиз», деб битилган. Мазкур халқаро принциплар БМТнинг табиатини муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилona фойдаланишнинг узоқ муддатга белгиланган стратегик йўналиши. Бундан келиб чиққан тарзда ҳар бир БМТ аъзоси ва муайян бир минтақадаги мамлакатлар ўз миллий ёки минтақавий экологик конунчилиқни айнан шу йўналишда қилишда асосида ишлаб чиқилиши мақсад қилиб қўйилиши тасдиқлаб берган. Марказий Осиё давлатлари ва унинг регионал ташкилотлари бундан истисно эмас, албатта.

Эколог олим, профессор Н.Ф.Реймерс ўзининг «Инсониятнинг яшаб кетиш умидлари: концептуал экология» монографиясида «Экология – кент маънода инсонларнинг яшаб кетиши ҳақидаги таълимот», деб бежиз айтмаган. Чунки инсонларнинг Ер қуралида яшаш муддати уларнинг экологик қарашларини амалда татбиқ қила олиш имконияти билан белгиланади. Фанда бу экологик концепция деб атайдилар. *Геоэкологик концепция* эса – жамиятнинг муайян геотизимлар доирасида табиатга нисбатан муносабати теъриқийдаги қарашлар тизими, яъни бу моддий дунёда кишиларнинг ўрни, ҳаётини ва муҳитини акс эттирувчи қарашлар тизими.

Марказий Осиё давлатларининг экологик концепцияси БМТ Низомининг муқаддимасида келтирилган сўзларда ўз аксини топган, яъни «...халқаро шартномалар ва бошқа халқаро ҳуқуқ нормалари манбаларидан келиб чиққан тарзда, адолатга олиб келувчи ва мажбуриятларни ҳурмат қилувчи шароитларни яратиш мақсадида саёр-тоқат ва биргаликда яшаш, ўзаро тотувлик, яхши кўшнчилик, халқаро микёсда тинчлик ва ҳавфсизликни таъминлашга, биз, бирлашган миллатлар халқлари қатъиян қирпишамиз».

Марказий Осиё давлатларининг геоэкологик принципи уларни атроф табиий муҳитга нисбатан қаратилган геоэкологик

¹ Нисматов А.Н., Реймерс Н.Ф., Абдиреймов С.Ж. Геоэкологический мониторинг и оценка дельтовых равнин. - Т.: «Тийн ироби», 2006. – 128 с.

¹ Исқандаров А.Н., Реймерс Н.Ф., Абдиреймов С.Ж. Геоэкологический мониторинг и оценка дельтовых равнин. - Т.: «Тийн ироби», 2006. – 128 с.

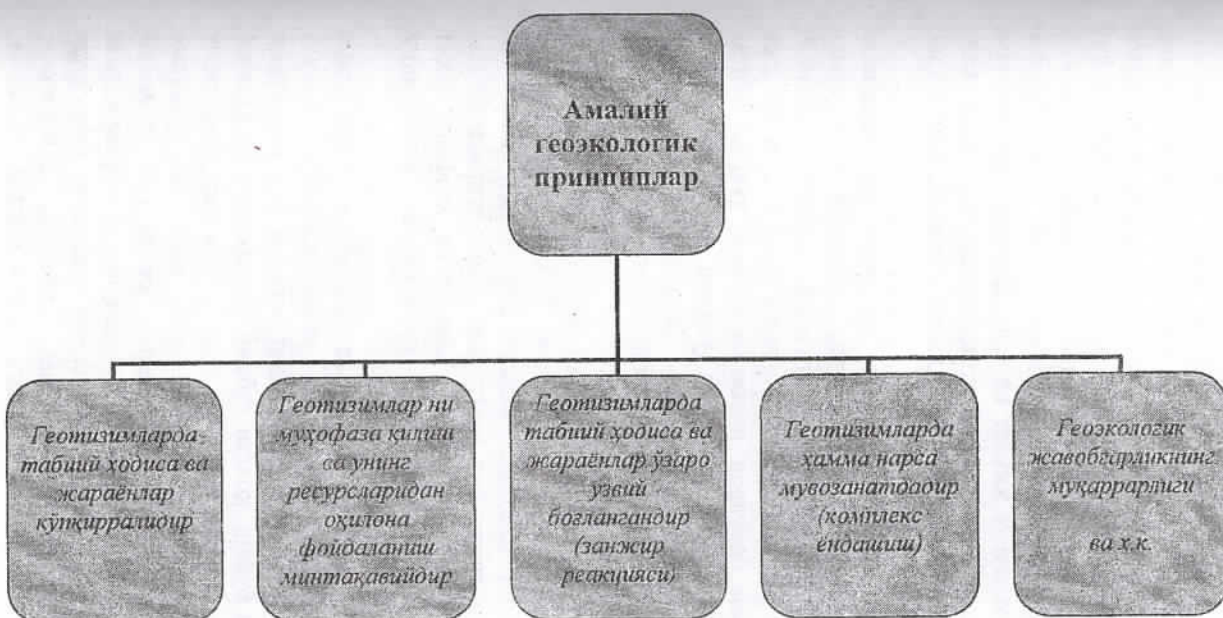
муносабатларида, яъни атроф табиий мухитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва бузилган табиат мажмуаларини қайта тиклаш принциплари ва уларни амалга ошириш механизмида намоён бўлади.

Шундай қилиб, **табиат ва инсон муносабатларининг минтақавий геоэкологик хусусиятларида** биз уч ҳолатга ўз эътиборимизни қаратишимиз лозим. *Биринчиси*, геоэкологик муносабат хусусиятлари, айнан табиат ва жамият қонуनларини муайян геотизимлар доирасида ўйғунлаштиришга йўналтиради. Акс ҳолда улар ногоэкологик принциплар дея эътироф этилади. Зеро табиат қонунилари – кишиларни ўраб турувчи атроф табиий мухитда кечаётган ҳодиса ва жараёнларнинг жамият қонуниларига бўйсунмайдиган ва кишилар фаолиятисиз ҳам намоён эта оладиган кечинмаси. *Иккинчиси*, кишиларнинг ҳаёт-ҳаракатларини (ёинки бирон-бир объектга нисбатан муносабатларини) белгилайдиган ижтимоий меъёрлар йиғиндиси. Ижтимоий муносабат эса нафакат юридик тусдаги ҳуқуқий меъёрлардан, балки урф-одат, анъана каби миллий қадриятлардан ҳамда инсон маданиятидан ҳам келиб чиқади. *Учинчиси*, ҳалқаро геоэкологик муносабат механизми, аввалам бор, ҳуқуқ нормаларида акс этиши лозим.

Ҳалқаро миқёсда умумэътироф этилган **табиат ва инсон ўртасидаги Амалий геоэкологияга тегишли муносабат принципларига қуйидагилар қиради (5.1.1-расм):**

➤ *Геотизимларда табиий ҳодиса ва жараёнлар кўтиқралади.* Шунинг учун ҳам улар ҳар томонлама объектив баҳоланиши ва ҳалқаро экспертизадан ўтиши лозим. Бу деган сўз – ҳар бир табиий ҳодиса ёки жараёнга хўжаликнинг бирламчи соҳавий заруриятга қараб ёндашиш талаб этилади. Лекин бу соҳавий ёндашув, авваламбор, инсонлар яшайдиган геотизимларни сақлаб қолиш ва уларни қайта тиклаш нуктаи назаридан амалга оширилиши мақсадга мувофиқ.

Марказий Осиё минтақаси табиий шароитида ҳар қандай ўрмон геотизимлари қурилиш ёки қимёвий хомашё манбан эмас, балки экологик тизим ёки ландшафтларни бир меъёрда ушлаб турувчи элемент сифатида қаралиши керак. Минтақанинг жуда кам майдонини эгаллайдиган сийрак дарахтзор ва бутазорларга сув ҳамда тўпроқ муҳофазасида «яшил қалкон», иқлимни мўътадиллаштирувчи «кондиционер», аҳолининг маданий дам олишини таъминлайдиган «оромгоҳ» сифатида қарашни такозо этади.

5.1.1-расм. Амалий геоэкологияда қўлланиладиган асосий принциплар

Суз фондидати дарёлар Марказий Осиё шароитида биринчи навбатда, суғориш ва аҳолининг маиший хизмати учун мўлжалланиши керак. Чунки, иссиқ иқлим (арид зона) шароитида, сув аҳоли учун ҳаёт манбаи. Сибирь, Узоқ Шарқ каби совуқ ёки Жанубий Шарқий Осиё нам иқлимли минтакалар учун дарёлар, авваламбор, аҳолининг транспорт хизматида бажарувчи ва арзон энергетика манбаи ҳамда ишлаб чиқариш хомашёси бўлиб хисобланади. Дарёлар инсон ҳаётида биливосита — кишлоқ хўжалиги, металлургия, тоғ-қон, кимё саноати каби сувни кўп талаб қилувчи халқ хўжалиги тармоқларига хизмат қилади. Дойимий ёки вақтинча оқар сувларнинг иши — табиий паастамликлар ёки жарликлар чиқитлар ёки маиший ахлатлар ташлайдиган «табиий ўра» бўлиб қолмаслиги лозим.

➤ *Геотизимларни муҳофаза қилиш ва унинг ресурсларидан оқилона фойдаланиш минтақавийдир*, яъни маҳаллий ва регионлар шароитларни (табиий, иқтисодий, ижтимоий, саноат, маданий) инобатга олган ҳолда геозкологик тадбирларни олиб бориш қоидаи демакдир. Минтақавий барқарор ривожланишнинг таянчи бўлган табиат бойликларида фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш табиий ресурсларни ҳар томонлама баҳолашни, истикболли йўналишларни аниқлашни, маҳаллий шароит ва геозкологик вазиятнинг инобатга олган тарзда уларни амалга татиқ этишни талаб этади. Чунки Марказий Осиё минтақасида табиий объектларнинг сон ҳамда сифат кўрсаткичлари майдон ва макон бўйича бир текисда жойлашмаган. Бирон-бир минтақада маълум бир табиий объект ёки ресурсларнинг мўллили иккинчи бир минтақада унинг етишмаслигини қолламайди ёки бирон-бир минтақада геозкологик ҳавфсиз муҳит шароити иккинчи бир минтақанинг геозкологик инкирозини бартараф этишга асос бўла олмайд.

➤ *Геотизимларда табиий ҳодиса ва жараёнлар ўзаро узвий боғлангандир*. Юқоридаги геозкологик принципларнинг давоми сифатида шунинг айтиш керакки, табиатнинг маълум бир объектини муҳофаза қилиш ёки уни бузиш, қолган табиий объектларга ўз ижобий ёки салбий таъсирини албатта ўтказиши, яъни у «*экологик реакцияси*» усулида ишлайди. Масалан, геотизимларда дарё ва кўлларни муҳофаза қилиш ўз-ўзидан ундаги балликлари ҳамда сув ўтларини муҳофаза қилишга олиб келади. Ўрмон геотизимларини муҳофаза қилиш эса, авваламбор, улардаги ҳайвонот дунёсини сақлашга, атмосфера ҳавоси ва сувнинг тозаллигини ушлаб туришга, тупроқнинг унумдорлик хусусиятини сақлаб қолишга имкон беради. Аксинча,

ўрмонларда тупроқ унумдорлигини йўқотиш ўсимлик дунёсининг сийраклашуви, уларда яшовчи ва озикланувчи ҳайвонот дунёсининг қайишшига ёки қирилиб кетишига олиб келади. Геотизимдаги бирон бир унсур муҳофазасини иккинчиси орқали ҳам амалга ошириш мумкин.

➤ «*Занжир реакцияси*» қонуниятининг давоми, *геотизимларда ҳамма нарса мувозанатдадир*. Масалан, Африка қитъасидаги миллий боғларда ташкил этилган кўрикхоналарда филлар сонининг кўпайиб кетиши у ердаги ўсимлик дунёсининг сийраклашуви ва тупроқ унумдорлигининг пасайишига олиб келмоқда. Шунинг учун ҳам, маълум бир объект муҳофазасига қаратилган экологик тадбирини, қолган табиий объектлар имкониятларига мос равишда ва илмий асосланган тарзда амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

Юқорида зикр этилган тўрт экологик принцип бизлардан табиат муҳофазасига қилиш ва шу билан бир қаторда, табиий ресурслардан оқилона фойдаланишни бирон-бир соҳа ёки йўналиш бўйича тўлиқ амалга ошириб бўлмайди. Унга қўшма равишда — соҳаларо бошқарув ва назорат асосида ёндашувни талаб этади. Ўзбекистон Республикаси Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг фаолияти худди ана шу қўшма равишдаги принципга асослангандир.

➤ *Миллий, регион ва глобал геозкологик манфатлар бирлиги* ёки табиатни муҳофаза қилиш соҳасида маҳаллий, минтақавий ва халқаро манфатларни уйғунлаштириш умумий геозкологик принципдан келиб чиқади, яъни табиатда кетма-кетан бора-бора жараянлар ва ҳодисалар ҳеч қандай маълумий чегараларга бўйсунмайди. Шунинг учун ҳам ҳар бир давлатнинг миллий экологик қонуничилигида халқаро экологик нормаларни имплементация (таътиқ) қилиш зарур. Ҳеч қачон атмосфера ҳавосига чиқарилаётган ис таби шу ерда муаллақ ҳолда туриб қолмайди, балки кўпчи давлат ва халқаро ҳамжамиятга ҳавф туғдиради. Норин ёки Вахш дарё сувни Қирғизистон ва Тожикистон давлатларининг миллий мулк объект сифатида қаралайди ёки уни товарга айлантириб бўлмайди, зеро сувни сотиб олмагалар захира сифатида сақлаб қўйишнинг иложи йўқ. Орол муаммоси айнан шу тарикада глобал муаммага айлантилади.

➤ *Геозкологик жавобгарлигининг муқаррарлиги* принципини геотизимларда содир этилган ҳукукубузарларга нисбатан (хоҳ у табиатни муҳофаза қилиш, хоҳ табиий ресурслардан оқилона

фойдаланиш бўладими), албатта, салбий юридик оқибатларни келтириб чиқариши лозим. Шунинг учун ҳам халқаро муносабатларда ва айниқса, Марказий Осиёда, табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни муҳофиза қилишга қаратилган ҳар қандай давлатлараро шартнома, декларация, резолюция ва шу каби юридик ҳужжатда жавобгарлик санкциялари белгиланган, уларни амалга ошириш механизми аниқ қилиб кўрсатилган бўлиши лозим. Акс ҳолда ҳуқуқий негизим одатий ҳолатга айланиб қолади.

Умуман олганда, табиатни муҳофиза қилиш, бир қараганда, табиий ресурслардан фойдаланишга қарама-қарши йўналишга ўхшайди. Лекин геотизимдаги катта ёки кичик доиралари модал ва энергия алмашинуви табиий объектларнинг ўзаро таъсири, яъни фойдаланиш ва муҳофиза қилиш асосида бўлади. Ҳеч қайси бир тирик мавжудот (хоҳ у ҳайвонот ёки ўсимликлар дунёси, хоҳ у микроорганизм ёки наноорганизм, хоҳ у инсон ёки жамият бўлсин) атроф табиатдан фойдаланмасдан туриб ҳаёт кечири олмайди. Муайян геоэкологик метёрдаги бу ҳаракатлар геотизимларни беҳтар даражада ушлаб турувчи зарурий ҳолиса ва жараёндар туркумига кириди. Бундан, бир вақтнинг ўзида, ҳам табиатни муҳофиза қилиш, ҳам фойдаланиш қоидалари келиб чиқади.

Шундай қилиб, инсонларнинг табиатга нисбатан йўналтирилган концепцияси минтақавий геоэкологик принципларга ёндашган ва чуқур илмий асосланганлигини талаб этади. Чунки инсон табиатнинг бир бўлаги, лекин унинг текариси эмасдир. Демак, минтақавий миқёсда давлатларнинг табиат унсурларига нисбатан йўналтирилган қоидалари геоэкологик принципларга ёндашган ва чуқур илмий асосланган механизмдан иборат бўлиши талаб этилади. Акс ҳолда инсониятнинг ягона уйи — Ер сайёрасини барқарор сақлаб қолиш, қўшничилиқ муносабатларини эса мўътадил ушлаб туриш қийин кечади.

5.2. Геоэкологик бошқарув

Барча фанлар ижтимоий категория бўлгани учун ҳам уларнинг вазифаси кишилик жамиятига тегишли муносабатларни тартибга солишдир. Амалий геоэкология ҳам бундан мустасно эмас, албатта.

Амалий геоэкологик бошқарувда Геоэкологиянинг уч тадқиқот предмети, яъни геотизимларни муҳофиза қилиш, уларнинг ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва бузилган геотизимларни эса қайта тиклаш жараёни инобатга олинади:

Геотизимларни муҳофиза қилиш — турли иерархик поғонадаги геотизимларни сақлаш ва уларда экологик хавфсизлик даражасини таъминлашга қаратилган чора-тадбирлар мажмуи, тўғрироғи тизими. Зеро, мазкур чора-тадбирларни муайян кетма кетликда олиб бориш керакдир.

Геотизимларнинг ресурсларидан оқилона фойдаланиш — геотизимларнинг фойдали хусусиятларидан инсон ҳаёт фаолиятида илмий асосланган даражада фойдаланишга доир чора-тадбирлар тизими.

Бузилган геотизимларни қайта тиклаш — табиий, технокен ва аралаш характердаги жараён ва ҳодисалар натижасида бузилган геотизимларда модал ва энергия алмашинувининг табиий ҳолатига олиб келишга қаратилган чора-тадбирлар тизими.

Геоэкологик бошқарув тушунчаси жуда кенг ва кўп қиррали. Зеро геоэкологик муносабатларнинг ўзи турли-туман кўринишга эга. Масалан, глобал геоэкологик бошқарув — Ер қурраси бўйича, регионал геоэкологик бошқарув — Марказий Осиё каби минтақалар бўйича, илмий геоэкологик бошқарув — муайян давлатлар бўйича, локал геоэкологик бошқарув — давлатлардаги маъмурий ва маҳаллий ҳудудий бирликларда геоэкологик хавфсизликни таъминлаш.

Юқорида айтиб ўтилдики, Геоэкологиянинг максади, вазифалари ва ўзига хос хусусияти айнан геотизимлар доирасида табиат ва жамият муносабатларининг ҳудудийлик, даврийлик, мажмуаллиқ ва тизимлиқ жиҳатларини талқик қилиш, унга тегишли бўлган таълим ва тарбияни йўлга қўйиш орқали кадрлар тайёрлаш тизимини жорий қилиш, амалда эса фан ҳамда таълимда эришилган ютуқларни ҳаётга жорий қилиш. Бунинг барчаси геоэкологик бошқарув тизимини ишлаб чиқиш ва уни амалда қўллашни талаб этади.

Геоэкологик бошқарув — геотизим ёки геомажмуалар доирасида атроф-муҳитни муҳофиза қилувчи ва экологик хавфсизликни таъминловчи субъектлар вақонатири, функциялари ва уни амалга ошириш йўллари тизими.

XXI аср бўсағасида инсонларнинг экологик онг ва тафаккурида кескин ўзгаришлар даври бўлди, десак муволафа бўлмайди. Эндликда экологик, жумладан геоэкологик муаммо ҳар бир инсоннинг қалбидан жой олиб, ҳозирги ва келажак авлодлар олдига масъулият ҳиссини уйғотмоқда. Лекин бу ҳиссиёт амалда ўз ифодасини топа олмаяпти. Одамзоднинг ягона яшаш макони — Ер

курриси эканлиги, атроф табиий муҳит эса унинг «ўтарган дархтнинг шох» эканлиги, бу шохни инсоният ўз фаолияти натижасида секин-асталик билан арраётганлигини аниқлаб олишнинг ўзи катта геоэкологик ютуқдир. Кейинги қадам эса халқаро-хукукий меъёрларга асосланган ҳолда геоэкологик маданият ва меърифатни ўстириш, давлат бошқарув ва назорат тизимида геоэкологик талабларни «биримчи масалалар» туркуми даражасига кўтаришдир.

Ҳозирги замон халқаро геоэкологик бошқарув уч йўналишида амалга ошириш мақсадага мувофиқ:

• геоэкологик муҳофиза қилишнинг давлатлараро ва миллиятлараро ҳамкорлиги ҳамда улардаги ижобий тажрибаларни кенг тарғиб қилиш;

• минтақада ёки чекланган зоналарда геотизимларни муҳофиза қилишнинг илмий асосланган чора-тадбирларини ишлаб чиқиш ва уларни амалий татбиқ қилиш;

• глобал геоэкологик муаммоларнинг ечимини топишда халқаро ҳамжамиятнинг универсал барқарор ривожланиш йўлларини ишлаш.

Геоэкологик бошқарувда геотизимларни баҳолаш, уларнинг ҳолатини назорат қилиш, даврий ўзгаришнинг мониторинг қилиб бориш ва келажак истиқболларини прогнозлаш (илмий баҳоратлаш) ўта муҳим аҳамият касб тади. Шунинг учун ҳам геоэкологик бошқарув самарадорлигини таъминлашда мутахассислар уч муаммонинг ечимини топиш тавсия этилди (Э.С.Навасардова, 2002, 2007; А.Н.Нигматов, 2010, 2013, 2017 ва бошқ.).

• геоэкологик кадастр → назорат → мониторинг → экспертиза → аудит тизимини йўлга қўйиш;

• экологийлаштирилган технологияларни Амалий геоэкологияга кенг жорий этиш;

• фуқароларнинг геоэкологик маданиятини кўтариш.

Кейинги икки муаммонинг ечимини давлатнинг изчил геоэкологик бошқарув тизимини йўлга қўйиш билан узвий боғланган. Масалан, геотизимларни таснифлаш ва уларда экологик вазият ҳолатини сон ва сифат жиҳатдан баҳолаш → баҳоланган геотизимларни тез ўзгаришчан ва мослашувчан замонавий электрон картографик асосини яратиш → геоэкологик объектларнинг даврий ўзгаришларини назорат қилиш ва мониторингини олиб бориш → геоэкологик экспертизани йўлга қўйиш → айбон ҳаракат ёки ҳаракатсизликлари

учун шахсни жавобгарликка тортиш → ижобий ҳаракатларни рағбатлантириш.

Юқорида келтирилган экологик бошқарув тизимининг қисмлари, албатта, мана шундай кетма-кетликда ва иерархик потонада жойлашган бўлади. Уларнинг бирисиз иккинчисини амалга ошириш ёки бошқарув механизмининг юритишнинг иложи йўқ. Ўзингиз бир тасовур қилиб кўринг, геотизимларни аниқламай туриб, уларнинг ўзига хос сифат ва сон кўрсаткичларининг ҳолатини айтга оламизми? Геотизим компонентлари ёки унсурларининг ҳолати ва даражаси уларнинг сифати, таркиби ва сони геоэкологик кадастр учун индикатор бўлиб хизмат қилади ва ҳ.к. Ҳеч қачон геоэкологик мониторингнинг геотизимлар компонентларини баҳоламай туриб ўлғашиб бўлмайди. Экологик бошқарувнинг энг асосий элементлари – геоэкологик баҳолаш, назоратлаш, мониторинглаш ва экспертизалашга алоҳида тўхталиб ўтамиз. Чунки уларнинг амалдаги ҳолати қайси бир мамлакатда яхши йўлга қўйилса, ана шу юрtdа экологик бошқарув механизми ҳаракатда бўлади ва унда реал экологик бошқарув имконияти юзага келади.

5.3. Геоэкологик баҳолаш зарурати ва картографик методи

Геоэкологик баҳолаш мазмун ва моҳиятига кўра географик ёки экологик баҳолашдан фарқ қилади, албатта. Ушбу фарқ асосан уларнинг объектидир. Масалан, экологик баҳолаш экотизимлар доирасида бўлса геоэкологик мониторинг муайян геотизимлар – китъа, зона, округ, провинция, район, ландшафт, жой, урочиш, фация ёнгики иқтисодий-иқтисодий географик тақсономик бирликлар доирасида олиб борилади. Унда асосан юқорида айб ўтилган геоэкологик методлар кўпроқ қўлланилади.

Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки экологияда экотизимларни, географияда геотизимларни баҳолаш масаласи етарли даражада олиб боришда деб айтиш мушкул. Унинг устига маҳаллий, миллий ёки регионал геоэкологик баҳолаш усуллари, натижалари ва ҳаттоки уни кадастрлаш йўллари доимо ҳам универсал кўринишга ва натижага эга эмас. Чунки, Германияда олиб боришган геоэкологик баҳолаш натижалари Ўзбекистон шароитига мутлоқо тўғри келмаслиги мумкин. Америкада қўлланилаётган ГАТ (ГИС) дастурулари орқали баҳолаш методлари Тожикистон ёки Туркменистонда қўлланишнинг иқтисодий ёки сиёсий нуқтайи назаридан олиб бориш имконияти бўлмаслиги ҳам мумкин.

Шуни эъдан чиқармаслик керакки, таксонимик бирликлари турли геотизимлар худудий фаркланади ва регионал миқёсда қайтарилмайди. Геоэкологиянинг татқиқот предметидан келиб чиққан ҳолда геоэкологик баҳолашда мажмуалилик (комплекслилик) принципи қўлланилади. Чунки муайян бир географик жой тупроғининг бонитировкаси (сифат баҳоси) ёки сон баҳосини тупроқшунослар ўзининг тадқиқот объекти сифатида баҳолайдилар, ер усти сувларини – гидрологлар, ер ости сувларини – гидрогеологлар, ўсимлик дунёсини – ботаниклар, ҳайвонот дунёсини – зоологлар, ер ости бойлиқларини – геологлар, атмосфера ҳавосини – иқлимшунослар баҳолайдилар. Географлар, жумладан геоэкологлар эса уни комплекс – мажмуали баҳолашлари керак. Мана шундай баҳолаш геоэкологиянинг бошқа экологик ёки географик фанлардан фарқлайдиган кўрсаткичларидан биридир.

Ўзбекистон худудини геоэкологик баҳолашни илк бор Мирзо Улугбек номидати Ўзбекистон Миллий университети (ЎЗМУ) профессорлари А.А.Рафиков ва Т.Мирзаев бошчилигидаги олимлар томонидан 1992 йилда чоп этилган 1:1 000 000 масштабдаги «Ўзбекистон Республикаси-нинг экологик картаси» ва 2003 йилда чоп этилган 1:1 000 000 масштабдаги «Ўзбекистон Республикаси табиатини муҳофаза қилиш хартаси»да акс эттирилганлар. Унда геоэкологик баҳолаш ландшафтлар (геотизимнинг бир таксономик бирлиги) доирасида олти боришган. Буларнинг қандай ютуқлари ва қамқиликлари бор. Масалан, **нотўқари:**

↳ илк бор муштарф равишда Ўзбекистон Республикасининг мажмур масштабдаги картаси айнан геоэкологияга бағишланди;

↳ ландшафт – геоэкологик таксономик бирликлар ичида энг муқаммал ўрганилган геотизим ва шунинг учун ҳам картада кўрсатилган ландшафт турлари батафсил баён этилган;

↳ картада ажратилган ландшафтлар комплекси экологик баҳоланган;

↳ ландшафтларни оптимизлаштириш, яъни муҳофаза қилиш ва қайта тиклаш чора-тадбирлари баён этилган ва ҳ.к.

Қамқилишлари:

↳ ландшафтларни баҳолашда сон ва сифат кўрсаткичлари аргалишиб кетган;

↳ айрым табиат компонентлари бўйича баҳолаш мезонлари тоғ ландшафтларига алоҳида, тоғ олдига алоҳида ва чўй худудларига алоҳида олинган, ваҳоланки, экоген жараёнлар кечуви уларда бир хилдодир;

↳ баҳолашда ландшафтларнинг барча табиат компонентларининг ҳолати инобатга олинмай қолingan, яъни маълумот нақадан ва қанча топилса шу бўйича олиб боришган ҳолос; Ҳудуд уларда реал экологик вазият кўрсаткичлари аниқ белгиланмаган ва ҳ.к.

Ўзбекистон Республикасининг экологик картаси (1992) ва Ўзбекистон Республикасининг табиатни муҳофаза қилиш харталарида (2003) ландшафт геотизимида тупроқ қатламнинг эрозияга учраганлик даражасининг экологик вазиятга таъсири 10 та ҳолатда факатгина янгиланганлик даражасини кўрсатувчи белгилар билан берилган ҳолос. *Биринчидан*, тупроқнинг сув эрозияси натижасида янгиланганлик даражаси факатгина тоғ олди зоналарида тегишли эмас. У ўрта ва баланд тоғли худудларни, суғориладиган тоғ олди текисликларини ҳам қамраб олади ва унинг майдони 7067 минг га (республика майдонининг 14,4 %) тенг. *Иккинчидан*, сув эрозиясидан ташқари геотизимларнинг экологик вазиятга шамол эрозияси ҳам таъсир этади. *Учинчидан*, карталарда экологик вазият сон ва сифат жиҳатдан баҳоланган белгиларда эмас. Бу дегани белги экологик вазиятни баҳолашга хизмат қила олмайди.

Факатгина ерларнинг жарланганлик ва техноген бузилганлик даражаларини геотизимларнинг экологик вазиятга таъсир этиш омили сифатида бериш учун жуда бўлматанда 5.3.1-жадвалда кўрсатилган баҳолаш мезонлари бўйича олиш мумкин.

Ҳозирда Ўзбекистон Республикасида экологик муносабатларни тартибга солиш маълумий бирликлар доирасида бошқарилади. Лекин, геоэкологик ҳолат, юқорида айтиб ўтганимиздек, регионал ва локал хусусиятга эга.

Ўзбекистоннинг экологик картасидан сўнг 2011—2012-йиллар мобайнида ЎЗМУ олимлари томонидан¹ 1: 200 000 масштабдаги «Тошкент вилояти табиатини муҳофаза қилиш картаси» яратилди. Унда илк бор республикамаъида муайян бир вилоят миқёсида геотизимларнинг экологик ҳолати замонавий ГАТ технологияси асосида ишлаб чиқилди. Бу эса нафақат геотизим компонентлари, балки уларнинг мажмуали ҳолатини оператив баҳолаш, мониторинг олиш ва тез мослашувчан чора-тадбирлар тизимини жорий қилиш имкониятини берди.

¹ Низамов А., Шарипов Ш. Тошкент вилояти табиатини муҳофаза қилиш картаси. – Т.: «Картграфика», 2012.

Ўзбекистон ерларининг эсирланганлик ва техноген бузиламлик кўрсаткичлари бўйича геотизимларнинг экологик вазияти

Геотизимларнинг экологик вазияти	Жарланган ерлар узунлиги (км/км ²); зичлиги (дона/км ²); ўртача ўсши тезлиги (м/йил)	Ерларнинг техноген бузилиш даражаси (бузилаган район мадоникига нисбатан % да)
Кониқарли	Жуда кучсиз (<0.01;<0.1;<0.3)	Жуда кучсиз (<1.0)
Хавфсиз	Кучсиз (0.01-0.1; 0.1-0.3; 0.3-1.0)	Кучсиз (1.1-3.0)
Хавфли	Ўртача (0.10-0.5; 0.3-3.0; 1.0-3.0)	Ўртача (3.1-5.0)
Ўта хавфли	Кучли (0.50-2.0; 3.01-10.0; 3.0-10.0)	Кучли (5.1-10.0)
Фожиали	Жуда кучли ва инкирозли (>3.0;>10.0;>10.0)	Жуда кучли ва инкирозли (>10.0)

Маъкур йўналишдаги картографик ишланмалардан фарқли равишда Тошкент вилоятининг табиатини муҳофаза қилиш картасида геотизимларни баҳолашда:

- замонавий ГИТ технологиялари қўлланилган;
- у тез ўзгаришчан ва мослашувчан электрон тарзда ҳам берилган;
- мастидаби виллот микёсидаги геоэкологик бошқарувага мос;
- экологик вазият маъмурий бирликлар доирасида эмас, балки геотизимлар доирасида баҳоланган ва чора-тадбирлар айнган шў бирликлар микёсида тавсия этилган;
- геотизимларга тўшайган «Бр сиеми ва «Экологик из» сон ва сифат жиҳатдан баҳоланган;
- туманларнинг ифлосланиши араллари геотизимлар контуригага мос тўшади;
- маҳаллий экологик вазиятдаги фарқлар ноқори қисмда бағандлик минтақаларига, энг куйи босқичда эса ландшафт хиллариға тўғри келади;
- унда хукукий жавобгарликлари маъмурий бирликлар доирасида эмас, балки табиий районлар микёсида дифференциаллаштириши тақсиф этилган.

Шунинг учун ҳам ушбу геоэкологик картани миллий иктисодиёт тармоқларининг барча соҳаларида қўллаш мумкин. Зеро, табиий ресурс имкониятларидан фойдаланмайдиган соҳанинг ўзи йўқ. Келажакда, тажриба-синнов тарикасида Тошкент вилояти учун ишлаб чиқилган картанинг инновацион ишланмасини Ўзбекистоннинг барча вилоятларида маёдонининг катта-кичиклигига қараб 1:100 000 дан то 1:300 000 масштабгача ишлаб чиқиш мумкин.

Геоэкологик карта – геотизимларнинг экологик ҳолатини математик аниқ белгиланган, кичрайтирилган, умумлаштирилган тасвири.

Тошкент вилоятининг табиатини муҳофаза қилиш картаси ҳисоботида миллий экологик қонунийликда норматив мезонлар ва жавобгарлик санкцияларини дифференциал ҳолда геотизимлар доирасида қайта ишлаб чиқиш тақсиф этилиди. Картанинг мазмун ва моҳиятини ўзгартирмаган, лекин геотизим кўрсаткичлари ва атроф-муҳит муҳофазасини деталлаштирган тарзда Ўзбекистон, жумладан, Тошкент вилояти туманлари микёсида 1: 10 000 дан 50 000 масштабгача ишлаб чиқиш даркор.

Давлат булжети ва ҳомиқларнинг молиявий маёбағларини жорий этиш орқали Ўзбекистон Республикасининг 2017—2021-йилларгача бўлган Ҳаракатлар стратегиясини амалда бажариш дарида агроф-муҳитни муҳофаза қилиш Давлат дастурига киритиш тақсиф этилади. Картанинг илпостратив ва электрон версияларини яратиш учун йиллик молиялаштириш ҳажми туман микёсида тахминан 80-100 млн. сўм, вилоят микёсида 200-250 млн. сўми ташкил этади (2017 йил сўмининг киймати бўйича). Республика бўйича умумлаштириш мудати 5 йил. Бундай картографик баҳолаш орқали давлат бошқаруви органлари муайян маъмурий хуудларда экологик муносабатларни геотизимлар орқали иктисодий, ижтимоий ва хукукий тартибга солиш имкониятига эга бўлади.

Юкорида таҳлил қилинган ҳар иккада картадаги таснифлаш тажрибаси геотизимларни сон ва сифатдан комплекс геоэкологик баҳолашни 5 вазият бўйича гуруҳларга ажратишни мақсадга мувофиқ деб биламиз:

- кониқарли (табиат ва жамият муносабатлари уйғунликда, яъни деярли ўзгармаган);
- хавфсиз (антропоген фаоллият геотизимлар ҳолатини 20 фонгагача ўзгартирган);
- хавфли (антропоген фаоллият геотизимлар ҳолатини 50

фонизгача ўзгарттирган);

→ *ўрта хавфли* (антропоген фаолит геотизимлар ҳолатини 80

фонизгача ўзгартган);

→ *фаолитли* (антропоген фаолит геотизимлар ҳолатини 80 фониздан ортиқ ўзгартган).

Геотизимларда экологик вазиятни комплекс баҳолаш учун геологикнинг максалди ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда албатта антропоген таъсирга қуйидаги баҳолаш мезонлари (кўрсаткичлари) ни инобатга олиш максалдга мувофиқ:

→ *тўпроқ қатламичининг антропоген фаолит натижасида ўзгарганлик ҳолати*;

→ *ер усти сўвларининг антропоген фаолит натижасида ўзгарганлик ҳолати*;

→ *ер ости сўвларининг антропоген фаолит натижасида ўзгарганлик ҳолати*;

→ *ер қаврчининг антропоген фаолит натижасида ўзгарганлик ҳолати*;

→ *атмосфера хавосининг антропоген фаолит натижасида ўзгарганлик ҳолати*;

→ *ўсимлик дўнэсининг антропоген фаолит натижасида ўзгарганлик ҳолати*;

→ *ҳайвонот дўнэсининг антропоген фаолит натижасида ўзгарганлик ҳолати*;

Геотизимларнинг антропоген ўзгартганлик ҳолатини ҳисоблаш иктисодиёт тармоқларига монанд равишда олиб бориш максалдга мувофиқ. Юкорида номи тилга олинган «Тошкент вилоятининг табиатини муҳофаза қилиш картаси» да қишлоқ хўжалиги бевосита табиий ресурсларнинг маҳаллий манбаларига таянади ва у геотизимларга кескин таъсир этмайди. Аксинча, тоғ-кон сановати эса геотизимларга кескин таъсир этадиган иктисодиёт тармоқдир. Унинг натижасида геотизимлар тўбдан ўзгариб кетиши ҳеч гап эмас. Ўртача антропоген таъсир иктисодиётнинг енгил ва хизмат кўрсатиш сановатида юз беради. Албатта, бу одадий ҳолат. Лекин инсонларнинг ҳар қандай иктисодиёт тармоқларида табиатдан оқилона фойдаланишлари геотизимларга нисбатан камроқ, ва аксинча, нооқилона фойдаланиш кўпроқ таъсир этиши мумкин.

Геоэколог олим Ш.Шарипов (2012) геотизимларнинг асосий тақсо-номик бирлиги сифатида ландшафтларнинг ўзгартганлик даражаси ва индексини ҳисоблаб чиқди. Бунда ҳар бир антропоген элементга нисбатан оғирлик коэффициентни берилиб, уни

ландшафтнинг умумий майдонга нисбати фоз ҳисобидати улушига қўлайтириш билан ландшафтнинг ўзгартганлик индекси аниқланди. Бунда «антропоген юк» ва «ер ситими» асосий кўрсаткичлари сифатида олинди. Антропоген юк геотизимларнинг табиий ҳолатини ўзгариши ва оқибатларини юзга келтирувчи энг асосий кўрсаткичдир. Антропоген юкни аниқлаш учун бир қатор индикаторлардан фойдаланилади. Масалан, «ер ситими», геотизимларнинг антропоген кўрсаткичлар ёки иктисодиёт тармоқлари билан бандлиги, ерлардан фойдаланиш тури, чиқиндилар микдори ва тури, муҳандислик—коммуникация тармоқларининг зичлиги ва ҳ.к.

Геотизимларга антропоген таъсирнинг интеграл ва комплекс маҳсули бу — аҳолининг зичлиги. Чунки, аҳоли қанчалик зич бўлса, турили бинолар, сановат қорхоналари, транспортлар, йўллар, чиқиндилар ва шу қабилар шунчалик кўп бўлиши ҳамда ерлардан фойдаланиш ҳам интенсиив ва шунга боғлиқ ҳолда геотизимларнинг ўзгартганлик даражаси ҳам юқори бўлади. Аҳоли зичлигини ҳисоблашнинг энг мақбул йўли ўрта масштабли рақамли картадан ҳамда статистика бошқармаси маълумотларига асосан аҳоли пунктлари ва аҳоли сонининг олининишидир. Ҳар бир геотизимдаги аҳоли сонини унинг майдонига бўлиш орқали аҳоли зичлигини ва ер ситимини ҳисоблаб чиқилди ҳамда улар турухлантирилади, яъни таърифланади.

Геотизимларнинг антропоген элементлар билан бандлигини ҳисоблаш учун аҳоли пунктлари (йўлар, турили бинолар, кўчалар ва ҳ.к.), қаттик қопламали автомобил йўллари, темир йўллар, ирригация ва мелiorация тармоқлари олинди (Ш.Шарипов, 2012). У ГАТ маълумотлари асосида тайёрланган рақамли ёки топографик карталар ва Google компаниясининг «Google earth.com» сайтидаги космик суратлардан фойдаланиб барча аҳоли пунктлари, автомобил ва темир йўллари, ирригация ва мелiorация тармоқлари, сув омборлари ва бошқа антропоген кўрсаткичлар геотизимлар картасига туширилди. Геотизимларнинг аҳоли пунктлари билан бандлик даражасини ҳисоблаш учун MarInfo дастуридаги маҳсус амал орқали ҳар бир аҳоли пунктнинг сферик юзадаги майдонини 0.001 анкиликда км² бирлигида ҳисоблаб чиқилди. Ландшафтдаги барча аҳоли пунктларининг майдони ҳисоблангандан сўнг уларнинг йиниғидиси шу геотизим майдонидан неча фозини ташкил этиши (К) ҳисоблаб чиқилди. Бунинг учун қуйидаги формуладан фойдаланилди:

$$K = U : P \times 100 \%$$

Бу ерда: К – бандлик кўрсаткичи; U – аҳоли пунктлари эгалаган майдон; P – ландафт майдони.

Ўзбекистонда геотизимларнинг чизикли иншоотлар билан бандлик даражасини аниқлаш учун автомобиль ва темир йўллари алоҳида, ирригация ва мелiorация тармоқлари алоҳида ҳисобланди. Автомобиль ва темир йўллар банд этган майдонни ҳисоблаш учун бизга уларнинг узунлиги ва кенлиги керак бўлади. Йўлларнинг ландафтдаги узунлигини Marble дастуридаги махсус амал орқали сферик юзадаги киймати 0.001 км аниқликда бевосита картадан ўлчаб билан аниқланди. Кенлигини аниқлаш учун эса йирик масштабли (1:50 000, 1:100 000) топографик карталар ҳамда ЎзР Давлат Архитектура ва қурилиш қўмитасининг ҚМҚ 2.10.09 97-сонли «Йўллар учун ажратилган ер майдонларининг метёрларидан фойдаланилди. Ушбу ҳужжатда йўлларнинг кенлиги тоифаларига қараб кўрсатилган бўлади. Йўлларнинг қайси тоифага мансуб эканлигини «Ўзавтйўл концерни» маълумотларидан аниқланди. Йўлларнинг ландафт доирасидаги узунлигини кенлигига кўтайириш билан майдони аниқланди. Уларнинг жами майдонини ҳисоблаб бўлганимиздан сўнг ландафтининг неча фонд майдонини банд этишини аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланилди:

$$K = Y : P \times 100 \%$$

Бу ерда: К – бандлик кўрсаткичи; Y – автомобиль ва темир йўллар эгалаган майдон; P – ландафт майдони.

Ирригация ва мелiorация тармоқлари банд этган майдонни аниқлашда йўллар майдонини ҳисоблаган усулдан фойдаланилди. Ирригация ва мелiorация тармоқларининг кенлигини аниқлаш гидрогеология ва мелiorация идоралари фонд материалларидан ва космик суратлардан фойдаланилди. Фонд материалларидан ирригация ва мелiorация тармоқларининг магистрал, ҳужалиқлараро ва ҳужалиқлар ичидаги йириклари ҳақида маълумотлар олинди. Ушбу материалларда канал ва зовуларнинг эни, чуқурлиги, четдаги чикариб ташланган жинслар (раша) ва назорат йўли ҳақидаги маълумотлар берилган бўлади.

Хар бир геотизимдаги антропоген элементлар майдонини аниқлаб бўлгандан сўнг, уларнинг ландафт (геотизим) майдонидан неча фоизини эгалаши ҳисобланди ва турушаштирилди. Шу тарика геозекологик баҳолаш ишлари олиб борилади.

5.4. Геозекологик кадастр

Қўпгина ривожланган мамлакатларда давлатнинг экологик бошқаруви айнан геозекологик кадастр, аниқроғи, геотизимлар кадастрини юритишдан бошланади. Кадастр – француз тилида «Садате» — респ. рўйхат, деган маънони англатади. Одатда, ушбу рўйхатлаш умумий объектлар бўйича эмас, балки аниқ бир моддий, жумладан, табиий объектларга нисбатан қўлланилади.

Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 15 декабрдаги Давлат кадастрлари тўғрисидаги қонуннинг 3-моддасига биноан экологияга тегишли кадастр давлат кадастрлари ягона тизимининг таркибий қисмидан олинади. Ушбу ягона тизим республика ва унинг муайян ҳудудлари табиий-иқтисодий салоҳиятининг ягона умумдавлат ҳисоб-китоби юритилишини, баҳолалишини таъминлашга мўлжалланган қўп мақсадли тизим тарзида яратилади.

Экологик кадастр – экотизимларнинг географик жойлашуви, ҳуқуқий мақоми, микдор, сифат тавсифлари ва баҳои тўғрисидаги янгиланиб туриладиган (ўзгарувчан) маълумотлар ва ҳужжатлар тизими. Экологияга тегишли кадастр объектлари турли мамлакатларда турлича белгиланади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Давлат кадастрлари тўғрисидаги қонуннинг 5-моддаси экологияга тегишли кадастр объектларига 11 та давлат кадастрлаш объектлари қиради. Лекин у алоҳида экотизимлар ёки геотизимлар доирасида республикада олиб бориладими.

Келгусида геозекологик кадастрни олиб боришда геотизимларнинг экологик вазиятга таъсирига доир географик жойлашуви, сон ва сифат кўрсаткичлари тўғрисидаги янгиланиб туриладиган маълумотлар ва ҳужжатлар йиғиндиси. Афсуски, амалда республикада геозекологик кадастр қўлланилмайди. Лекин жаҳон тажрибасида уни юритишда ҳудудни тўлиқ камраб олишлик, фазовий координатларининг ягона тизимини қўлаш, услубийнинг умумийлиги, ахборотнинг аниқлиги ва омавийлиги каби принципларга асосланилади. Мазкур кадастрларни ижроия ҳокимият, махсус ваколатланган давлат ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан ақсарият ҳолларда давлат бўлжети ҳисобидан амалга оширилади. Шунинг учун ҳам уларни номақша «давлат» сўзи қўшиб ишлатилади.

Геозекологик кадастр — геотизимларни экологик нуқтаи назардан респирлаш ёки рўйхатлаш.

Геоэкологик кадастр объектларига геотизимларни баҳолаш юқорида келтириб ўтилган усулларда аниқланади ва у антропоген таъсир натижасида табиий унсурларнинг сифат ва қиймат жиҳатларини ўз ичига олади. Геоэкологик кадастрни амалда қўллаш унчалик мураккаб иш эмас, chunki 2000 йил 15 декабрда қабул қилинган «Давлат кадастрлари тўғрисида»ги қонунга биноан Ўзбекистонда 21 хил кадастр объектлари бўйича маълумотлар йиғилиб борилади. Қонуннинг 3-моддасига биноан экологикга тегишли кадастрлар давлат кадастрлари ягона тизимининг таркибий қисмидир. Ушбу ягона тизим Ўзбекистон Республикаси ва унинг айрим ҳудудлари табиий-иктисодий салоҳиятининг ягона умумдавлат ҳисоб-китоби юритилишини, баҳолалишини таъминлашга мўлжалланган қўл мақсадли тизим тарзида яратилади.

«Давлат кадастрлари тўғрисида»ги қонуннинг 5-моддаси экологик кадастр объектлари берилган ва уларни геотизимлар доирасида олиб бориш имконияти бор. Миллий кадастрнинг қайси бир объектлари геоэкологик кадастрга мос тушади, деган ўринли савол туғилиши мумкин. Унга давлат органлари томонидан олиб бориладиган:

- давлат ер кадастри;
- давлат сув кадастри;
- давлат ўрмон кадастри;
- давлат ўсимлик дунёси кадастри;
- давлат хайвонот дунёси кадастри;
- ҳудудлар кадастри;
- табиий хавфи юқори бўлган зоналар кадастри;
- муҳофаза этиладиган ҳудудлар кадастри;
- фойдали қазилма конлари, белгилар ва техноген ҳосилалар кадастри;
- ишлаб чиқариш ва истеъмол чикиндиларини қўлиб ташлаш ва утиллантириш жойлари кадастри;

■ техноген хавфи юқори бўлган зоналар кадастри қиради.

Энг қўл қўлланиладиган ер кадастри «Давлат ер кадастри тўғрисида»ги қонуннинг 17-моддасига биноан, ер сифати — кишлоқ хўжалиги бўйича уни ройонлаштиришни, тулпроқ ва ерларни таснифлашни, уларнинг агрономик, экологик, технологик ва шахарсозлик белгилари бўйича тавсифлашни, тулпроқларни гуруҳларга ажратишни ўз ичига қамраб олади. Ерларнинг қиймат баҳоси 1998 йил 6 августда тасдиқланган «Ўзбекистон Республикасида қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларнинг сифат, иктисодий ва қиймат баҳосини аниқлашнинг муваққат услуби»га биноан ерларнинг

меъёрий баҳолари, банклардан ипотека қарзлари бериш, хусусий тузаржойлар куриш учун ер ажратиб бериш, деҳқон хўжалигига қўшимча ер бериш ва ер солиғи ставкаларини аниқлаш каби ҳолларда ер участкасининг дастлабки (бошланғич) баҳоси белгиланади. Республикада бошқа табиий объектларни кадастрлаш бўйича ҳам низомилар ишлаб чиқилган ва амалда татбиқ қилинмоқда.

Геоэкологик кадастр объектлари бўйича ҳужжатлар — геотизим ва унинг компонентларига нисбатан мулк ҳуқуқи ва бошқа ҳуқуқларни тасдиқловчи ҳужжатлар, йнғма жиҳди, картаси (плани), китоби, ҳолати ҳақидаги ҳисоботларни ўз ичига олади.

Геоэкологик кадастр объектлари бўйича ахборот давлат ҳокимияти органларига бевул, бошқа қоридик ва жисмоний шахсларга эса белгиланган тартибда ҳақ эвазига тақдим этилиши мумкин. Геоэкологик тизим ва унинг компонентлари кадастри экологик назоратни олиб боришнинг иктисодий, ижтимоий, табиий, ҳуқуқий асоси бўла олади.

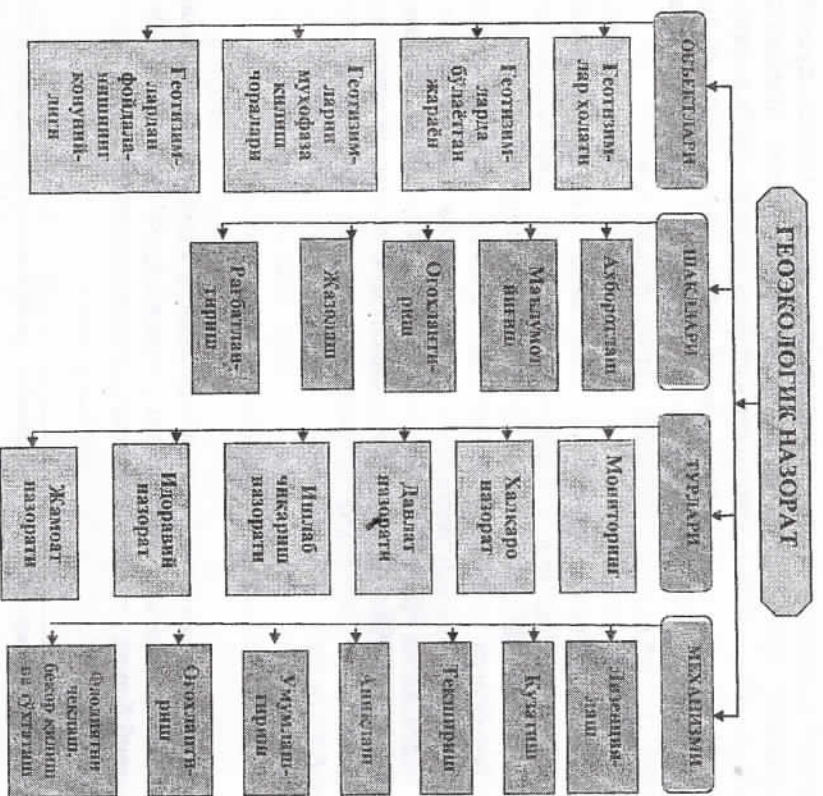
5.5. Геоэкологик назорат ва мониторинг

Давлатнинг экологик бошқарувида кадастр қилинган геотизимлар кишлоқ жамиятини ўрнатилган тартибда фойдаланишларини текшириб бориш учун экологик, жумладан геоэкологик назорат олиб борилади.

Геоэкологик назорат — геоэкологик муносабат субъектларининг фаолиятларини вақолатланган давлат органлари, нобавалат номинаторлар таъкилотлари, жамоат бирлашмалари ва вақолатланган шахслар томонидан текшириб бориш ва тегишли чораларни амалга ошириш тизими.

Геоэкологик назорат ўтказиш экологик қонун ҳужжатларида кўрсатилган, хусусан 2013 йилнинг 27 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Экологик назорат тўғрисидаги меъёри ва қондаларнинг баъжарилишини текшириб бориш ҳамда тегишли қоридик оқибатларни келтириб чиқариш, давлатнинг экологик ҳавфизининг таъминлашга қаратилган дастур, режа ва лойиҳаларини рўёбга чиқариш каби вазифаларни баъжариш учун олиб борилиши мумкин (5.5.1-расм).

5.5.1-расм. *Геоэкологик назорат объектлари, шакллари, турлари ва методлари*

Геоэкологик назорат экологик бошқарув механизмининг ажралмас бир қисми бўлиб, у геотизимларни муҳофиза қилиш, бузилганларини эса қайта тиклаш ва унинг табиий ресурслардан оқилона фойдаланишни йўлга қўйишда жуда катта аҳамият касб этади. *Геоэкологик назорат тизими:*

- ⇒ субъектларни умумга бириктирилган объектлар бўйича фаолиятларини кадристр маълумотларига асосланган ҳолда текшириб бориш;
- ⇒ олинган маълумотларни умумлаштириш ҳамда тегишли давлат органлари ва жамоат бирлашмаларига топшириш;
- ⇒ фуқароларнинг экологик фаолиятларини баҳолаш;

- ⇒ тегишли ҳулосалар чиқариш ва чора-тадбирларни белгилаш;
- ⇒ юридик ва жисмоний шахсларнинг экологик фаолиятларига лицензиялар бериш;

⇒ *неоэкологик фаолият юритилган шахсларнинг ҳаракат ёки ҳаракатсизликларини оғоҳлантириш, ҳужжатларни чеклаш, фаолиятларини бекор қилиш ёки тўхлатиб туриш;*

⇒ *тегишли жасоабгарликка тортиш ёки раёбатлантириш.*

Юқоридagi фикримиздан кўриниб турибдики, геоэкологик назорат жуда кенг камровли ва турлича йўналишдаги фаолият ҳисобланади. Шунинг учун ҳам у ягона тизимга бирлаштирилди. Геоэкологик назорат хизмати: мониторинг хизмати; давлат инспекциялар хизмати; ҳуқуқни муҳофиза қилиш давлат органлари хизмати; ички идоравий ва ишлаб чиқариш органлар хизмати; жамоат бирлашмалари хизматини қиритиш мумкин.

Геоэкологик мониторинг – геоэкологик назоратнинг биринчи босқичи бўлиб, у геотизимларнинг даврий ўзгаришини кузатиб бориш, ҳисобга олиш, баҳо бериш ва истикболини белгилаш тизими. У локал, регионал (минтақавий) ва глобал миқёсда олиб борилади. Ўзбекистонда миллий экологик мониторинг тизими 1972 йил БМТнинг Стокгольм конференциясида қабул қилинган атроф-мухитни муҳофиза қилишга қаратилган резолюциясида акс эттирилган принципларга мос равишда амалга оширилди. Унинг ҳуқуқий асоси бўлиб «Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофиза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 28-моддиси, 2002 йил 3 апрелда Вазирлар Маҳкамасининг 111-сонли қарори билан тасдиқланган «Атроф табиий мухитнинг давлат мониторингини тўғрисида»ги низом маҳсус ваколатланган давлат органларининг низомлари ҳамда бошқа қонун ости норматив ҳужжатлар ҳисобланади. Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 23 августда 273-сонли қарори билан тасдиқланган «2016 – 2020 йилларда Ўзбекистон Республикасида атроф табиий мухит мониторингини дастури» хозирги вақтда атроф табиий мухит мониторингини 390 та санат қорхоналарида, 68 та ер усти сув оқимлари пунктларида, 87 та сув ташлама коллекторларида, 1694 та ер ости суви қудукларида, 74 та булоқларда ва 61 та атмосфера хавосини қузатиш постларида олиб боришмоқда.

Лекин экологик мониторинг фақатгина давлат органлари томонидан олиб борилади, дейиш нотўғридир. Экологик кадристрдан фарқи, экологик мониторинг нодавлат ташкилотлари, ўзини ўзи бошқарув илораларига ҳам хос бўлган назорат туридир. Геоэкологик

мониторинг эса факатгина илмий ва ўқув мақсадларида олиб боришмоқда.

Геоэкологик мониторинг – геотизимлар экологик ҳолатининг диварий ўзгаришини кузатиб бориш, ҳисобга олиш, баҳо бериш ва тегишли чора-тадбирларни тавсия этиш тизими.

Геоэкологик мониторинг экологик мониторингнинг бир тури бўлиб, у давлат ҳокимиятига, маҳаллий ҳокимиятлар ва ижрония органларига атроф-муҳит ҳолатига доир маълумотларни ўз вақтида етказиб бериш орқали экологик йўналишдаги махсус ваколатланган давлат инспекцияси хизмати фаолитини аниқ ва жадал суръатларда олиб боришга асос бўла олади. Геоэкологик мониторинг маълумотлари очик-ошкора равишда олиб борилиши керак. Ушбу ахборот, аввало, экологик бошқарув органларида умумлаштирилади ва баҳоланади. Салбий экологик ҳолат бўйича мониторинг маълумотлари дарҳол аҳолига эълон қилиниши талаб этилади.

Геотизимларнинг миклори, сифат ва бошқа хил кўрсаткичлари, улардан фойдаланиш ҳажми, тартиб-тамойилини ҳисобга олиб бориш учун давлат табиий ресурслар кадастрини юритилади. Экологизимлар ҳолатига зарарли таъсир этиши мумкин бўлган объектлар, уларни ифлослантирувчи зарарли моддалар ва уларнинг миклори, ишлаб чиқариш ва коммунал чикиндиларнинг ҳажмлари, таркиби ҳам назорат этиб борилади ва давлат ҳисобига олинади.

Геоэкологик мониторинг экологик назорат инспекцияси давлат ҳокимияти ва бошқарув идоралари ҳамда махсус ваколатланган давлат идоралари томонидан амалга оширилади. Улар ҳам ўз экологик бошқарув ваколатларидан келиб чиққан ҳолда умумий ва махсус экологик назоратловчи давлат органларига ажратилади.

Аниқланган географик қобик доирасидаги геотизимларда организмларнинг ўзаро ва унинг атроф-муҳитида кечаётган ўзгаришларни кузатиб бориш, ҳисобга олиш, баҳо бериш ҳамда истиқболлини белгилашнинг турли хил методлари мавжуд: анъанавий (ер юзасида туриб географик) ва аэрокосмик (масофадан туриб) кузатиш.

Анъанавий кузатиш – инструментал, визуал ҳолда олиб борилади. Инструментал кузатишда геотизимлардаги барча экологик индикаторлар, яъни организмлар ва уларнинг атроф табиий муҳитига таъсир этувчи ҳодиса ва жараёнларни қайд этувчи асбоб-ускуналар ишлатилади. Масалан, эрозия жараёнларни таҳиёметрлик, геофизик ва реперлар орқали кечувини ўлчаб бо-риш. Камерал → дала →

камерал изланишлар орқали турли масштабдаги карталарда юзга келган геоэкологик ҳолатни акс эттириш. Визуал кузатиш эса маршрут-экспедицияларда юзга келган ҳолатни мўайян геокарточкаларда қайд этиш орқали олиб бориш.

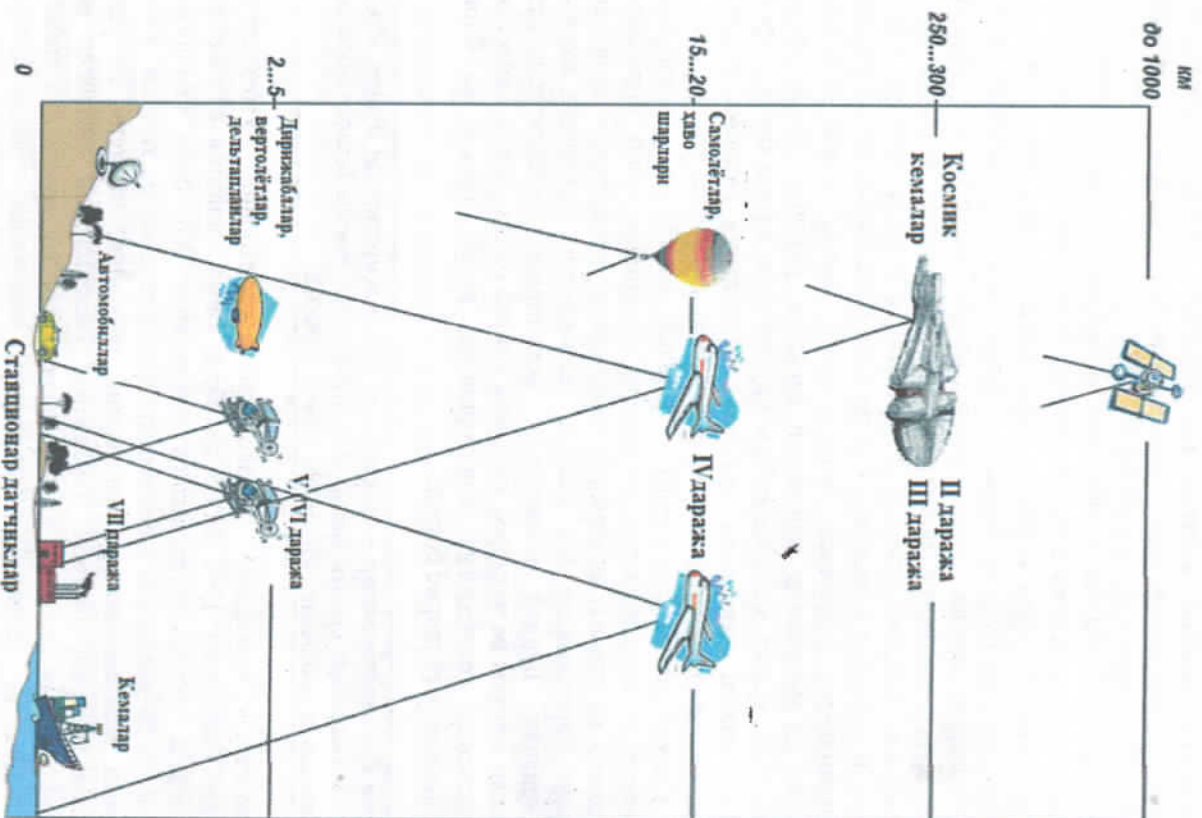
Аэрокосмик масофали геоэкологик мониторинг самолёт, вертолёт, космик аппаратлардан олинган расмлар ҳамда видеолавҳалар (5.5.2-расм) асосида геотизимларни умумлашган тарзда ёки уларнинг компонентлари бўйича баҳолаш, таҳлил қилиш ва тегишли чора-тадбирларни тавсия этиш орқали амалга оширилади. Кейинги пайтларда геоэкологик мониторингга квадрокоптер ва дронлардан атрофича фойдаланишмоқда (5.5.3-расм). Юқорида номлари тилга олинган методлар ёрдамида икки гуруҳли геоэкологик индикаторлар аниқланади: *биринчиси*, геотизимларга таъсир этувчи абиотик, биотик ва антропоген омилларни аниқлаш, уларнинг таъсир кучи, йўналиши, ҳажми, майдони каби маълумотларни йиғиш ҳамда уларни таҳлил қилиш; *иккинчиси*, геотизимлар ҳолатини баҳолаш, таҳлил қилиш ва тегишли оптималлаштириш йўллари тавсия этиш.

Одатда, локал (маҳаллий) ва миллий геоэкологик мониторинг давлатнинг ваколатланган органлари томонидан олиб борилади. Регионал ва глобал геоэкологик мониторинг давлатлараро тузилган махсус бирлашмалар ёки халқаро таъкилотлар томонидан амалга оширилади. Бундай геоэкологик мониторинг геомониторингдан фарқли кенгрок ва чуқуррок қатламни қамраб олади. Лекин, экологик мониторинг геоэкологик мониторингдан келиб чиқали ва бири иккинчисини тўлдириб боради.

Дрон ёки квадрокоптер – видеокамера билан жиҳозланган iPhone, iPad, iPad осималари орқали масофадан туриб локал тарзда бошқариладиган турли ҳажм, шиконият, ўлчамдаги ҳувечи қурилма.

Экологик, жумладан, геоэкологик мониторинг Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган «Табиғатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг XII боби (экологик назорат), 28-моддасида умумлаштирилган тарзда ифода этилган. Унга биноан мамлакатимизда мониторинг тузилиши, мазмуни ва уни амалга ошириш тартиби Ўзбекистон Республикаси Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан ишлаб чиқилади ва Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади. Геоэкологик мониторинг, давлат кадастрларидан фарқли нафакат давлат органлари, балки нодавлат таъкилотлари, ўзини ўзи бошқарув

5.5.2 расм. Геоэкологик мониторингни олиб бориш методлари

5.5.3 расм. Геоэкологик мониторингни олиб боришда квадрокоптер ва дроплардан фойдаланиш

идоралари, илмий ва ўқув муассасалари томонидан ҳам олиб борилиши мумкин. Лекин уларнинг маълумотлари ва тавсиялари фақатгина тавсия кучига эга, ҳонос. Келгусида географик тадқиқотларда нодавлат геоэкологик мониторингни қандай бўлмоғи керак, деган саволга жавоб топиш ўта муҳим аҳамият касб этади.

Геоэкологик мониторинг маълумотларнинг ошқоралиги ва кенг оммага эълон қилиниши мумкинлиги билан бошқа назорат турларидан ажралиб туради. Геоэкологик мониторинг маълумотлари давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига бепул, юридик ва жисмоний шахсларга эса муайян ҳақ эвазига берилиши мумкин. Чунки геоэкологик вазиятнинг салбий ўзгариши халқаро ҳамжамият, давлатлар ва давлатнинг экологик хавфсизлигини таъминловчи шопилинч чора-тадбирларни ҳамда ҳукуқбузарларга нисбатан тегишли жавобгарликларни қўллашга асосдир. Шундай қилиб, геоэкологик мониторинг экологик мониторингнинг ўзига хос ва зарур бир қисми бўлиб, уни амалда қўллаш табиатни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва бузилган табиат мажмуаларини қайта тиклашда илмий ва амалий восита бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Ўзбекистонда умумий геоэкологик мониторингни қайси бир идоралар ёки уюшмалар олиб бориши мумкин – Олий Масъулс (геоэкологик конунлар ва ўз қарорларининг бажарилишини),

Президент (геоэкологик хавфсизлик ва давлат геоэкологик назорати хизматларини тузишни, уларнинг раҳбарларини тайинлашни ва лавозимларидан озод этишни), *Вазирлар Маҳкамаси* (геоэкологик конун ва конун ости норматив ҳужжатлар, жумладан, дастур, режа ва лойиҳаларнинг бажарилишини), *Маҳаллий давлат ҳокимияти органилари* (ўз ваколат доирасида геотизимларни муҳофаза қилиш масалаларини) олиб боришни юқлатиш мумкин.

Республикамизда махсус геоэкологик мониторинг органилари — *Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси* (геотизимларни муҳофаза қилиш, уларнинг ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни қайта тиклашни), *Соғлиқни сақлаш вазирлиги* (геотизимларнинг санитарияси, гигиенаси ва эпидемиологик ҳолатини), *Ер қатрени геологик ўрганиш, санаяда, қончилиқда ва қонмунал-машиний секторда ишларнинг беҳаттар олиб борилишини назорат қилиш инспекцияси* (ҳалқ хўжалиги тармоқларида ер ости ва усти минерал бойлиқларидан фойдаланиш ишларини геотизимлар ҳолатига кескин зарар етказмайдиган қилиб олиб борилишини), *Ички ишлар вазирлиги* (жойларда экологик ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишга қаратилган профилактик чораларни, жамоат жойлари тозаллигини, автотранспортдан атмосфера ҳавосининг ифлосланишини ва шовқинланишини, табиий ва халқ хўжалиги объектларининг ёнғинга қарши туриш ҳолатини), *Қишлоқ ва суе хўжалиги вазирлиги* (қиллоқ хўжалиги ер, сув ва ўрмон фондларидан унумли фойдаланиш ҳамда уларнинг муҳофаза қилинишини), *Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси* (ердан фойдаланиш ҳамда уни муҳофаза қилишни) тапқил этилиши ва амалга ошириши мақсадга мувофиқдир.

Геоэкология соҳасидаги идорасий мониторингини — амалда вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг экологик хизматлари ўз тасарруфидати қорхоналар ҳамда тапқилотлар устидан мониторингни олиб борилишини тапқил этиш мумкин.

Геоэкология соҳасидаги ишлаб чиқариш мониторингини — қорхона, тапқилот, бирлашма, муассасалардаги экологик хизматлар амалга ошириши мумкин. Бу ўринда миллий конунларда қўпинча акс этмай қолган муассасани алоҳида таъкидлаб ўтиш даркор. Чунки *табиий соҳаси ёки шимий-табқилот муассасаларида* геотизимлардан оқилона фойдаланиш, янги турдаги маданий ўсимликлар, қимёвий воситалар ва дориларни яратиш, уларни синаб қўриш мобайнида ишлаб чиқариш фаолиятининг экологик талабларга жавоб беришини мониторинг қилиш ҳам геотизимларда экологик хавфсизликни

таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. Идоравий ишлаб чиқариш ва жамоатларнинг геоэкологик мониторингининг тапқил этилиши, фаоллаш қоритиши, ҳуқуқ ва мажбуриятлари тегишли конун ҳужжатлари ва низомларда берилган бўлади.

Геоэкология соҳасидаги *жамоат мониторингини* нодавлат тапқилотлари, жамоат бирлашмалари, ўзини ўзи бошқарув органларининг экологик бошқарув функциясида қилиб чиқади. Унда геоэкологик мониторинг — фуқаролар йиғини қенгаши, қенгаши қошдаги махсус экологик комиссиялар ёки шахслар, экологик назорат бўлинмалари, меҳнат жамоалари, фаол мутахассислар турруҳи, жисмоний шахслар томонидан олиб борилиши тавсия этилади.

5.6. Геоэкологик экспертиза, аудит ва консалтинг

Геоэкологик экспертиза. Экспертиза сўзи лотинчада «*expertus*» — тажрибали, деган сўздан олинган бўлиб, у маълум бир масалани ёки юзага келган ҳолатни тажрибали мутахассис томонидан ҳулосалаб бериш демакдир. Экспертиза турли фан ва ҳўжалик соҳаларида турлича қўринишда намоён бўлиб, воқеа ва ҳодисаларни тўғридан тўғри белгиллаш, ўлчаш ва аниқлаш имконияти бўлмаган тақдирда, ушбу соҳадаги мутахассислар ҳулосасига муҳтож ҳолатларни инобатга олади.

Геоэкологик экспертиза — *режалаштирилган ёки амалга оширилган хўжалик ва бошқа хил фаолиятнинг геоэкологик таъбларга мувофиқлигини тажрибали мутахассис томонидан ҳулосалаш.*

Ўзбекистон Республикаси экологик қонунчилигида илк бор экологик экспертиза 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг махсус VI бўлим 24—27-моддаларида ёритиб берилди. Ушбу қонуннинг 4-моддасида эса экологик экспертизанинг мажбурийлик принципи белгиллаб қўйилди. Лекин «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонун экологик экспертизанинг императив (қатъий) шартларини белгиллади, ҳолос. Унинг асли моҳияти, турлари, олиб бориш методлари, муддатлари, принциплари ва объектлари эса ёритилмай қолган эди. 2000 йил 25 майда қабул қилинган ва шу йилнинг 1 июлидан қуча қирган Экологик экспертиза тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонун ҳуқуқий-экологик механизмини шакллантиришда ва уни ҳаётга таъбиқ қилишда қатта ҳисса қўшди, десак асло муволафа бўлмайди.

Геоэкологик экспертизанинг асосий максоди ва вазифалари — мўжалланаётган ҳужайлик, бошқа хил фаолиятни режалаштириш ҳамда амалга оширишдан аввал, ушбу фаолиятни геоэкологик талаблар, хусусан, фуқаролар соғлиғига қай даражада таъсир этиши мумкинлигини, шунингдек, геотизимларни муҳофаза қилиш, уларнинг ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни қайта тиклаш бўйича назарда тутилган тадбирларнинг экологик талабларга жавоб бера олинши етарлилиги ва илмий асосланганлигини аниқлашдан иборат.

Геоэкологик экспертиза объекти — геотизимларга доир давлат режа, дастур ва концепциялар, ишлаб чиқариш қўчалари, ижтимоий ва иқтисодий соҳа тarmoқлари; ривожлантириш лойиҳалари; барча турдаги қурилишлар учун ер участкалари; ҳужжатларни тайёрлаш ва ўтказиш; алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар ва фавқулодда экологик вазият ҳамда офат зоналари мақомини бериш; шахарсозлик ҳужжатлари ва уларни амалий қўллаш механизми. Улар мутахассислар ҳулосасига муҳтож (5.6.1-расм).

Ўзбекистонда келгусида геоэкологик экспертиза давлат, жамоат ва ишхоналарнинг фирмалар томонидан ўтказилиши мумкин. Лекин давлат геоэкологик экспертизасидан ўтиш инсон фаолиятининг юқорида санаб ўтилган барча жабҳалари учун мажбурийдир. Шунинг учун ҳам у махсус ваколатланган давлат органларининг турли мақомдаги эксперт бўлинмалари томонидан фуқаролар, фуқаролар йиғини, ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат ногижорат таъкилотлари томонидан жамоат экспертизаси ўтказилиши мумкин. Геоэкологик экспертиза нуктаий назаридан, улар ўз маблаглари ҳисобига, давлат экспертизасидан ташқари мустақил ҳолда геоэкологик экспертизани ўтказишлари мумкин. Фақатгина жамоат геоэкологик экспертиза ҳулосаси тавсия қўчиға эға бўлади ва давлат экспертиза ҳулосасини текшириб қўриш ҳамда судга даъво эътирози билан чиқиш имконини беради.

Жамоат геоэкологик экспертизасини ўтказиш учун фуқаролар, фуқаролар йиғини ёки жамоат таъкилотлари мустақил эксперт комиссиясига «Геоэкологик оқибат аризасини» ишлаб бериш, тасдиқлаш ва амалга жорий этиш керак бўлади. Бу аризада улар икки масалани ёритишлари керак: геоэкологик таваққуллиқни ҳисобга олган тарзда геотизимлар ҳолатининг бузилиш оқибатлари ва геоэкологик зарар оқибатларини тугатиш, тиклаш ва мўтадиллаштириш учун зарурий чора-тадбирларни қўрсатишлари керак.

5.6.1-расм. Геоэкологик экспертиза турлари, принциплари, объектлари, субъектлари ва методлари

Экспертларнинг вазифаси эса ушбу вазият ёки ҳолатни туғри ёки ноқурилигини исботлашдан иборат, ҳолос. Агар жамоат экспертизаси давлат экспертизаси ҳулосаси билан мос келмаса, унда ушбу низоли ҳолат ҳақида давлат геологик экспертизасини таъинловчи давлат органи, прокуратура ёхуд суд органларига мурожаат этиш орқали масалага ойдинлик кiritиш мумкин.

Геоэкологик аудит – геотизимларни муҳофиза қилиш, уларнинг ресурсларидан фойдаланиш ва бузиқчаларини қўлга тушган бўйича бухгалтерия қитмоқлари, ҳисоботлари ва ҳужжатларни тафтиш қилиш.

Геоэкологик аудит уч хил: 1) ишлаб чикаришда геоэкологик экспертиза; 2) худудий геоэкологик экспертиза; 3) геоэкологик консалтинг кўринишда олиб борилади.

Худудий геологик аудит – аниқ бир геотимзиларнинг табиий ресурслар имкониятларини салбий табиий ҳодисалар ҳамда табиий антропоген жараёнларнинг таъсирини ва уларнинг туғиларини аниқлашни баҳолашда қўлланилади. Ушбу экологик аудит турига

кўчмас мулк ва ер участкалари юзасидан бажариладиган операциялар билан шуғулланиш; дастлабки хўлосани шакллантириш ва у билан жамоватчиликни таништириш; экспертга хўлосасини тақдим қилиш ва юқори ваколатли органлар томонидан тасдиқлаш; низоларни ҳал қилиш кабида қиради.

Геоэкологик консалтинг – шахар ва шаҳарлар аэзомерацияси (мулк)ни шиллаб чиқариш технологиялари, шахарсозлик, уларда ердан фойдаланиш хукуклари ва бошқа ҳужжатик фаолиятни натижасида юзаса келадиган геопозициялар муаммоларини молиялаш масалаларини текшириш.

II кнсм хулосасн

Геологгияни Географик экология эканлигини исботловчи аниқ бир ҳолатта, айтиш мумкинки аксиомата мутахассислар ўз зътиборларини қаратишлари лозим. Геологияга тўлалигича қўлаб бўлмайдн, чунки Геологиянинг объекти Ер пўсти ва Ер. Ер пўсти Ернинг тирик организмлар кириб бормадан, дъни биосферадан пастдаги қуйи қатламларига тушиб боради. Бу эса Геология объектининг биосфера, жўмладан экосфера донрасидан чикиб кетиши демакдир ва шўнинг учун ҳам Ер пўсти экологик фандар объекти бўла

олимайди. Географиянинг объекти эса – геосфера, яъни Ер планетасининг географик қобиғи ёки метеогелизм. Географик қобик экосферанинг энг фаол ўзига хос қатламидир.

Геоэкология – Ер планетасининг экологик қобик (экофера) доирасида ажратилган геотизим ёки геомажмуларда организмлар ўзаро ва уларни ўраб турувчи атроф табиат унсурлари (компонентлари) ўртасидаги алоқадорлик қонуни ва қонуниятларининг ҳудудийлик, комплекслик, даврийлик, тизимлилик хусусиятларини тадқиқ қилувчи фан соҳаси, унга оид билим, кўникма, малака, яъни компетенция даражасини берувчи таълим йўналиши ҳамда ушбу алоқадорлик муносабатларини оптимallasштирувчи амалиёт тармоғи. Маъмур тушунича унинг мақсади, вазифалари, объекти ва предметини белгилаб беради.

Геоэкологиянинг мақсади муайян геотизимларда экологик хавфсизлигини таъминлаш, вазифалари эса ушбу мақсадга эришмоқнинг тизимлашган йўллари. У мустақил равишда замонавий технологиялари ёрдамида геоэкологик районларни ажратди ва уларнинг тез мослашувчан картографик материалларни яратди, комплекс геотизимли ёндашувдан фойдаланади, ўзига хос йўналтирувчи қондаларига амал қилади.

Турли геомажмуа ёки геотизимлар доирасида кишилик жамиятини иқтисодий таъминланган, ижтимоий муҳофаза қилган, экологик хавфсиз ва барқарор биришган ҳаёт тарзининг ҳудудийлик, даврийлик, тизимлилик ва мажмуалилик барқарор ривожланишининг геоэкологик жиҳатлари бўлиб ҳисобланади.

Амалий геоэкология геоэкология фани ва таълимининг давоми бўлиб, у муайян геотизим ёки геомажмуларда табиат ва жамият ўртасидаги муносабатларни оптимallasштиришга қаратилган инсон фаолияти. У таъсир этувчи антропоген омилларни ўрганиш, уларни сон ва сифат жиҳатдан баҳолаш, қараталаштириш, олинган илмий натижаларни амалиётда қўллаш ва самарали бошқарув имкониятини беради.

Барқарор экологик бошқарув самаралорлиги геоэкологик принципларга риоя этган тарзда бевосита геоэкологик кадастр → назорат → мониторинг → аудит → қолсантинг тизимини йўлга қўйишни талаб этади. Шунинг учун ҳам маҳаллий, миллий, регионал ва глобал миқёсда геоэкологик тадқиқотларни йўлга қўйиш, тегишли таълим-тарбияни реал амалиётга жорий этиш барқарорликка эришиш воситаларидан биридир.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Қадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисидаги қонуни. 1997 йил 29 август.
2. Ўзбекистон Республикаси Таълим тўғрисидаги қонуни. 1997 йил 29 август.
3. Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонуни. Халқ сўзи. 2016 йил 15 сентябрь, 182-сон.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 25 январдаги «Умумий ўрта, ўрта махсус ва касб-хунар таълими тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармони.
5. Ўзбекистон Республикаси Олий таълимининг меъёрий ҳужжатлари.- Т., 2001; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 йил 20 ноябрь, 46-сон, 1132-модда.
6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг БМТ Бош ассамблеясининг 72-сессиядаги нутқи // Халқ сўзи. 2017 йил 20 сентябрь ва Олий Мажлиса мурожаати // Халқ сўзи. 2017 йил 23 декабрь.
7. Қаримов И. Илму фан мамлакат таракқиётига хизмат қилсин / Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси умумий йиғилишида 1994 й. 7 июлда сўзланган нутқидан // Биздан озода ва обод Ватан қолсин. 2-ж.- Т.: «Ўзбекистон», 1996.-240-265-б.
8. Қаримов И. БМТ Бош ассамблеяси 48-сессиядаги матбузаси // Биздан озода ва обод Ватан қолсин. 2-ж.- Т.: «Ўзбекистон», 1996. 47-58-б.
3. Қаримов И. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт қаролатлари.- Т.: «Ўзбекистон», 1997. 326 б.
4. Қаримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ / Тарихчи олимлар ва журналистлар билан суҳбат // Биз келажатимизни ўз қўлимиз билан қуралиш. 7-ж.- Т.: «Ўзбекистон», 1999. 132-155-б.
5. Қаримов И. Барқарор авлод орузи.- Т.: «Шарқ», 1999. 22-б.
6. Қаримов И. «Миллий истиқлол ғолиби: асосий тушунча ва таълими» рисоласига сўз боши.- Т.: «Ўзбекистон», 2001.
7. Қаримов И. БМТ Бош ассамблеясида сўзланган нутқ // Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. 9-ж.- Т.: «Ўзбекистон», 2001. 105-13-б.
8. Қаримов И. Юксак маънавия – енгилмас қўч.- Т.: «Маънавият», 2008. 173 б.
9. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш // Қонуналар ва норматив ҳужжатлар.- Т.: «Адолат», 2002. 320 б.
10. Аббасов С.Б. Қизилқум ландшафтлари ва уларнинг геоэкологик жиҳатлари / Географ. фан. илмий дараж. диссер. автореф.- Т.: жихатлари

«Ўзгидромет», 2007. 39 б.

10. Абдулкосимов А., Аббасов С. Ландшафтно-экологические исследования Центрального Кызылкума. – Самарканд, СамГУ, 2001. 153 с.

11. Аболин Р.И. Основы естественно-исторического районирования Советской Средней Азии. – Т.: Изд. САГУ 1929. 75 с.

12. Абдиреймов С.Ж. Геоинформационное обеспечение эколого-экономического моделирования сельскохозяйственного производства // Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 22-ж. – Т., 2002. С. 35-37.

13. Абдиреймов С.Ж. Электронный атлас Южного Приаралья: экология, экономика и здоровье // ИСА, ТИС центр при КГУ. – Нукус, 2003.

14. Абдиреймов С.Ж. Геоэкологические аспекты оазисных ландшафтов дельты Амударьи (на примере Чимбайского оазиса). Автореф. дисс. ... канд. геогр. наук. – Т., 2006. 24 с.

15. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик / А.Махкам таржимаси. – Т.: «Шарк», 2001. 383 б.

16. Акрамов З.М., Рафиков А.А. Прошлое, настоящее и будущее Аральского моря. – Т.: «Мехнат», 1990. 142 с.

17. Алибеков Л.А. Современные проблемы и задачи географической науки Узбекистана // Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 9-ж. – Т., 1998. 21-23-б.

18. Алибеков Л.А. Приоритетные задачи географической науки / Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 24-ж. – Т., 2004. 13-17-б.

19. Аманбаева З.А. Оуханарон дарёси ўрта қисми хавзасининг геоэкология вазияти ва уни оптималлаштириш йўллари / Геогр. фан. ном. ... дисс. автореф. – Т., 2004. 23 б.

20. Антропогенное изменение климата. Под ред. М.И.Будыко, Ю.А.Израэля. – Л.: «Гидрометеоиздат», 1987. 405 с.

21. Анучин В.А. Теоретические проблемы географии. – М.: «Географиз», 1960. – 450 с.

22. Анучин В.А. Теоретические основы географии. – М.: «Мысль», 1972. 430 с.

23. Аристер Н.И., Загузов Н.И. Процедура подготовки и защита диссертации. – М.: РАП, 1995. 200 с.

24. Арманд Д.Л. Наука о ландшафте. Основы теории и логико-математические методы. – М.: «Мысль», 1975. 287 с.

25. Атлас геологических карт Республики. Ўзбекистон Республикаси ан Ташкент: НИИМР, 2016. – 133 с.

26. Байкабилов Х.М., Эназаров Т.Ж. Жакон мамлакатлари номларини топонимика методлари ёрдамида ўрнатиш // Ж. Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 52-ж. – Т., 2018. 123-126-б.

27. Баранский Н.Н. Становление: и физическая и экономическая //

Известия ВГО, 1946. т. 78, № 1. С. 9-24.

28. Баранский Н.Н. Избранные труды. Научные принципы географии. – М.: «Мысль», 1980. 239 с.

29. Баранский Н.Н. Моя жизнь в экономгеографии. – М.: «Изд-во МГУ», 2001.

30. Баркамолов авлод орузи. – Т.: «Шарк», 1999. 182 б.

31. Баркарор ривожланиш ва унинг тизими индикаторлари. А.Н.Ниматов, Р.А.Кулматов, А.Б.Расулов, Ш.Н.Мухамедов. – Т.: «Спектр Медиа Групп» – 2015. – 120 б.

32. Бейсенова А.С. Исторические основы географических исследований Казахстана. – Алматы: «КазинТИ», 2001. – 280 с.

33. Бекнозов Н. Иктиодиёт назариси. – Т.: «ТДЮИ наشريёт», 2005. 502 б.

34. Беручаппили Н.Л. Геофизика ландшафта. – М.: «Высшая школа» 1990. 387 с.

35. Бобоев Х.Б., Исмолов З.М., Одилкориев Х.Т. ва б. Давлат ва хукук назариси. – Т.: «Иктиодиёт хукук дунёси», 2000. 528 б.

36. Броунов П.И. Курс физической географии. – СПб.: «Изд. К.Риккера», 1910. 534 с.

37. Будыко М.И. Глобальная экология. – М.: «Мысль», 1977. 327 с.

38. Бунге В. Теоретическая география. – М.: «Прогресс», 1967. 279 с.

39. Вахобов Х. Научные основы, сущность и содержание инженерно-географического подхода в торнопромышленном ландшафтоведении // Ўзбекистон география жамияти ахбороти, 18-т., 1-қисм. – Т., 1997. 91-97-б.

40. Вахобов Х. Оценки и прогноз формирования торнопромышленных ландшафтов и физико-географические основы их регулятивации. Автореф. дисс. докт. геогр. наук. – Т., 2001. 50 с.

41. Введение в экологическую географию: Учебное пособие / А. Г. Исаченко. – СПб.: «Изд-во СПбГУ», 2003. – 192 с.

42. Великанов М.А. Гипологика сущи. – Л.: «Изд. ГИМИЗ». 1964. 403 с.

43. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. – М.: «Наука», 1988. – 519 с.

44. Всемирный саммит по Устойчивому развитию: основные итоговые документы. – Алматы РЭЦ, 2003. – С. 9.

45. Второв П.П. и Дроздов Н.И. Биогеография. – М.: «Просвещение», 1978. 271 с.

46. Гарбук С.В., Гершензон В.Е. Космические системы дистанционного зондирования Земли. – М.: «Изд. А и Б», 1997. 296 с.

47. Гвоздецкий Н.А. Основные проблемы физической географии. – М.: «Высшая школа», 1979. 222 с.

48. Геология // Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. – Т.: «ЎзМЭ

ДИН», 2001. 2-ж. 636-б.

49. Гетнер А. География, ее история, сущность и методы. – М.-Л.: «Госиздат», 1930. – 416 с.

50. Герасимов И.П. Конструктивная география. Цели, методы, результаты. – М.: «Изв. ВГО», 1998, вып. 5, 1966–389 с.

51. Герасимов И.П. Роль географии в познании современного мира / Перспективы географии, 1976. №100. С. 11.

52. Глазовская М.А. Общее почвоведение и география почв. – М.: «Высшая школа», 1981. – 400 с.

53. Глушко Е.В., Птичкин А.В., Калустин Г.А. Геоинформационная система как основа космического мониторинга зоны экологического бедствия в Приаралье // Аральные экосистемы. Том 2, №2-3. 1996. С.58-61.

54. Голубчик М.М., Евдокимов С.П. География. – М.: «Аспект прес», 2003. 304 с.

55. Голубчик М.М., Евдокимов С.П., Максимов Г.Н. История географии. – Смоленск: «Изд-во СГУ», 1998. 224 с.

56. Грегори К. География и географы (Физическая география). – М.: «Прогресс», 1988. – 384 с.

57. Гржежик Б. Экологические очерки о природе и человеке. – М.: «Прогресс», 1988. – 640 с.

58. Джумаев Т. Миллий йктисодиётни худудий таққил этиш // Ўзбекистон география жамияти VII съезди материаллари. – Т., 2006. 17-20-б.

59. Дистанционное зондирование: количественный подход / Под ред. Свейна Ф., Дейвиса Ш. – М.: «Недра», 1983. 415 с.

60. Добровольский В.В. География почв с основами почвоведения. – М.: «Просвещение», 1976. 248 с.

61. Т.Н.Допимов, В.И.Тропикский. Эволюцион геология. – Т.: ЎзМУ нашриёти, 2005. – 512 б.

62. Докучаев В.В. О зональности известного географического распределения наземно-растительных почв на территории Европейской России (1881). – Соч., т.2, 1949.

63. Ердашев С.Р. О потенциале географии в решении проблем общественного развития // География в современном мире: теория и практика / Материалы междунауч.-практ. конф. – Т., 2006. С.12-18.

64. Ердашев С.Р., Аханова Г.А., Мусин К.Н. Роль современной географии в общественном развитии // Вестник КазГУ. Серия географическая, № 6. Алматы, 2003. С.122-131.

65. Жерулин В.С. Введение в географию. – Л.: «Изд. ЛГУ», 1989. – 270 с.

66. Забелин И.М. Физическая география в современном естествознании: научное издание. – М.: «Наука», 1978. – 335 с.

67. Забелин И.М. Физическая география и наука будущего. – М.: 204

«Мысль», 2-е изд., 1970. – 176 с.

68. Заславский М.Н. Эрозия почв. – М.: «Мысль», 1979. – 245 с.

69. Заславский М.Н. Эрозия почв. – М.: «Высшая школа», 1983. – 320 с.

70. Зокиров Ш.С. Антропоген ва амалий ландшафтшуносик. – Т.: «Университет», 1998. – 68 б.

71. Зокиров Ш.С. Кичик худудлар табиий географияси. – Т.: «Университет», 1999. – 120 б.

72. Зокиров Ш.С. Олий географик таълимда «Табиий географиянинг асосий муаммолари» курсини ўқитишнинг айрим масаллари // Ўзбекистон география жамияти VII съезди материаллари. – Т., 2006. 14-15-б.

73. Зокиров Ш.С., Ибрагимова Р.А. Табиий географик районлаштириш – регионал тадқиқотларнинг илмий асоси // География: тарих, назария, методлар, амалиёт. – Т., ЎзМУ, 2010. 14-17-б.

74. Зокиров Ш., Мўминов И. Табиий географик районлаштириш: маъмули, масалли, вазифалари, илмий ва амалий аҳамияти // Табиий ва иқтисодий районлаштиришнинг долзарб муаммолари / Рес. илмий-амалий конф. мат. – Т., 2004. 10-13-б.

75. Икгимоййашув // Фалсафа. Комусий лугат. – Т.: «Шарк», 2004. 147-б.

76. Исаченко А.Г. Избранные труды (к 90-летию со дня рождения). СПб.: Изд-во «ВВМ», 2012. – 486 с.

77. Исаченко А.Г. Введение в экологическую географию. – СПб.: «Изд-во СПбГУ», 2003. – 192 с.

78. Исаченко А.Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование. – М.: «Высшая школа», 1991. – 366 с.

79. Исаченко А.Г. О конструктивной географии // Изв. Всес. Геогр. об-ва, 1982, вып. 4. – С. 322-328.

80. Исаченко А.Г. Развитие географических идей. – М.: «Мысль», 1971. – 416 с.

81. Имомжанов Х. Структура и динамика развития проза-трагических процессов в Ферганской долине. Автореф. дис. ... канд. геогр. наук., «Ўзгидромет», 1992. – 22 с.

82. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури // Ўқувчи маънавиятини шакллантириш. – Т.: «Шарк», 2000. 19-55-б.

83. Калесник С.В. Умумий ер билгани кикса курси. – Т.: «Ўқитувчи», 1966. – 356 б.

84. Калесник С.В. Очерки Гляциологии. – М.: «Географиз», 1963. – 551 с.

85. Класс. Классификация. Краткий словарь иностранных слов. – М.: «Госизд иностр. и нац. словарей» 1952. – С.179.

86. Котай Н.А. Физико-географическое районирование. Узбекская ССР. – 205

- Т.: «Энциклопедия», 1981. – 581 с.
87. Котай Н.А., Бабушкин Л.И., Зокров Ш.С. Карта физико-географического районирования м-б: 7500000 // Атлас УССР -М.-Т., ГИТК при СМ СССР, 1982, ч.1 – 106 с.
88. Колосовский Н.Н. Научные проблемы географии // Вопросы географии. №37, 1955. С. 48–52.
89. Константинов О.А. К трилатипетию Отделения экономической географии. – Изв. ВГО, 97, вып 2, 1965. – С.86–89.
90. Костенко Н.П. Геоморфология. – М., 1985. – 182 с.
91. Краткий словарь иностранных слов. – М.: «Гос. изд. иностр. и национ. словарей», 1952. – 488 с.
92. Кузин А. Кандидатская диссертация. Методика написания, правила оформления и порядок защиты. – М.: «Ось-89», 1998. – 208с.
93. Курбанов Б. Применение современных информационных технологий в исследованиях окружающей среды и рационального использования природных ресурсов // Табний ва иктисодий районлаштирининг долзарб муаммолари / Илмий-амалий конфер. материал. – Т., 2004. 167–177-б.
94. Курбанов Р. Проблемное обучение на уроках географии // Физическая география и методика преподавания географии. Сб.на-уч.тр./ ТашГУ. – Т., 1990. С.74–77.
95. Курс. Краткий словарь иностранных слов. – М.: «Гос. изд. иностр. и нац. словарей», 1952. – С. 217.
96. Даров С.Б. Реалии глобализации и миражи устойчивого развития // Изв. РГО, т.131, 1999, вып.3. С. 18–22.
97. Дандшафты. А.Г.Исаченко, А.А.Шляпников. – М.: «Мысль», 1989. – 504 с.
98. Дандшафтоведение и физико-географическое районирование: Учебник для вузов. – М.: «Высшая школа», 1991. – 366 с.
99. Дандшафтная структура Земли, расселение, природопользование / А. Г. Исаченко. – СПб.: «Издат. дом СПбГУ», 2008. – 320 с.
100. Леонтьев О.К., Рычагов Г.И. Общая геоморфология. – М., 1988. 221 с.
101. Литология. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 5-ж.-Т.: «ЎзМЭ ДИН», 2003. 295-б.
102. Лямин В.С. Философские вопросы географии. – М.: «Изд. МГУ», 1989. – 96 с.
103. Марьяниит: асосий тушуначлар ва ихлоли дугат. – Т.: «Гофур Фулом нашрияти», 2009. – 760 б.
104. Магидович И.П., Магидович В.И. Очерки по истории географических открытий в пяти томах. История от географических открытий Древнего Мира до нашего времени. – М.: «Просвещение», 1986. – 223 с.
105. Макаковский В.П. Географическая культура. – М.: «Владос», 1998. – 416 с.
106. Маматкулов М.М. Проблемы изучения карстовых полостей гор южных областей СССР. – Т.: «Фан», 1983. – 150 с.
107. Маматкулов М. Ўрта Осиёда карстни районлаштириш тамойилари // Табний ва иктисодий районлаштирининг долзарб муаммолари / Илмий-амалий конф. материал. – Т., 2004. 21–24-б.
108. Менделеев даврий системаси. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 5 ж.-Т.: «ЎзМЭ ДИН», 2003. 588-б.
109. Матчанов М.Ж. Экология хавфсизлиги ва унинг табийий географик жихатлари. Геог. фан. номзоди диссерт. автореферати. – Т., 2009. – 25 б.
110. Мелеу А.А. Управление риском инвестиционной деятельности в нефтегазовой отрасли экономики Казахстана. – Алматы: «Гылым», 2002. – 224 с.
111. Мересте У.И., Нымылик С.Д. Современная география: вопросы теории. – М.: «Мысль», 1984. – 296 с.
112. Миланова Е.В., Рабиков А.М. Географические аспекты охраны природы. – М.: «Мысль», 1979. – 293 с.
113. Миллий истиклол фойси: асосий тушунач ва тамойилар. – Т., 2001.
114. Мильков Ф.Н. Физическая география: учение о ландшафте и географическая зональность. – Воронеж: «Изд. ВГУ», 1986. – 328 с.
115. Мильков Ф.Н. Общее землеведение. – М.: «Высшая школа», 1990. 149 с.
116. Мирзо Улугбек номидаги ЎзМУ илмий мактаблари. – Т.: «Ўқитувчи», 2008. – 343 б.
117. Мирзакалов М.Т. Халк табийий географик терминлари. – Т.: «ЎзМУ нашрияти», 2009. – 176 б.
118. Мирзалиев Т. Основы формирования и развития социально-экономического картографирования в Узбекистане / Автореф. дис.-... докт. геог. наук – Т., 1996. – 43 с.
119. Мирзалиев Т. Картография. – Т., 2002. – 203 б.
120. Мукитанов Н.К. От Срабона до наших дней. – М.: «Мысль», 1985. – 237 с.
121. Мустиқилик ихлоли илмий-оммабон дугат. – Т.: «Шарк», 2002. – 320 б.
122. Мухитдинов М., Потанов А. Подготовка диссертации и защита диссертации. – Т., 2005. – 176 с.
123. Назаров И.К. География фанининг синтез кудрати ва хозирги ижтимоий нуфузи / Респуб. ил.-ам. анжумани матер. – Бухоро, 2006. 27–30-б.
124. Назаров И.К. Геоэкология приоритетное, интегральное, географическое научное направление // Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 19-ж. –

- Т., 1998. 14-17-б.
125. Найлз В.М. Концепции современного естествознания. - Изд. 2-е, перераб. и доп. - М.: «Альфа-М: ИНФРА-М», 2004. - 628 с.
126. Неф Э. Теоретические основы ландшафтоведения. - М.: «Прогресс», 1974. 219 с.
127. Неизвестные и малоизвестные страницы отечественного районирования / Отв. ред. В.Л. Бабурин. - М.: «Ленанд», 2006. - 400 с.
128. Нигматов А.Н. Ўзбекистон Республикасининг миллий-давлат ва маъмурий-хўжалик тузилиши // Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш. - Т.: «Ўзбекистон», 2001. 252-278-б.
129. Нигматов А.Н. Экология нима? - Т.: «ТДОН наприйети», 2002. - 59 б.
130. Нигматов А.Н. Табиат ва жамият конуларини уйғунлаштириш масалалари // Иқтисодий географиянинг регионал масалалари / Республика илмий-амалий конф. матер. - Самарканд, 2002. 79-80-б.
131. Нигматов А.Н. География фанининг истиқбол ва унда табиий географиянинг тулган ўрни // Ўзбекистон география жамияти ахбороти, 24-ж., 2004. 17-21-б.
132. Нигматов А.Н. Умумий географик районлаштиришдан хусусий географик районлаштириш томон // Табиий ва иқтисодий географик районлаштиришнинг долзарб муаммолари / Респуб. илмий-амалий конф. матер. - Т.: «ЎзМУ наприйети», 2004. 14-15-б.
133. Нигматов А.Н. Геоэкологические аспекты заорженности и техногенной нарушенности земель Узбекистана. - Т.: «Изд. НУУ», 2005. - 240 с.
134. Нигматов А.Н. «Умумий география» ва «География асослари» ҳақида мулохазалар ва тақсифлар // География фанининг назарий-амалий муаммолари / Респуб. илмий назарий-амалий конф. материал. - Бухоро, 2006. 11-15-б.
135. Нигматов А.Н. Ягона география - замон талаби // Ҳозирги замон географияси: назария ва амалиёт / Халқаро илмий-амалий конф. материаллари. - Т., 2006. 72-73-б.
136. Нигматов А. Миллий ёрур ва ифтикорни шакллантиришда география // Географиянинг долзарб муаммолари. - Самарканд, 2006. 12-25-б.
137. Нигматов А., Юсупов Р. Геоэкологиянинг ва унинг асосий муаммолари // Ўзбекистоннинг экологик ҳабарномаси. 6-сон, 2005. 14-16-б.
138. Нигматов А. Н., Реймов П., Абдирейков С. Геоэкологический мониторинг и оценка дельтовых равнин. - Т.: «Тирон ифрой», 2006. - 128 с.
139. Нигматов А., Махмудов Б. Географик таълим қандай бўлмоғи лозим // Ж. Та'лим шашлолат, 1-сон, 2007. 78-80-б.
140. Нигматов А.Н. Фан, уқув курси ва уларни тизимлаш. Фалсафа, фан ва ижтимоий тарраккиёт // Халқаро илмий конференция материаллари. -

- Т., 2008. 68-70-б.
141. Нигматов А.Н. Географик таълимнинг ҳозирги ҳолати ва келажак истиқболлари // Ўзбекистонда географиянинг долзарб муаммолари // Респ. илмий амал. конф. материал. - Самарканд, СамДУ, 2009. 150-152-б.
142. Нигматов А. Маънавият: уни аниқ ва табиий фанлар орқали қандай қилиб синдириш мумкин // «Маънавият», 2010 й. 13 март. 20-сон.
143. Нигматов А. География фанлари дарсарида юксак маънавиятти шахс тарбияси // География: тарих назария, методлар, амалиёт / Респуб. илмий амалий конф. матер. - Т.: «ЎзМУ наприйети», 2010. 269-274-б.
144. Нигматов А. Табиий географик фанларнинг назарий муаммолари. - Т.: «Fan va texnologiya», 2010. - 2026.
145. Нигматов А.Н. Систематизация наук на примере наук о Земле (периодическая система причастности наук) / Ерлардан оқилна фойдаланиш ва муҳофаза қилишнинг иқтисодий масалалари // Респ. илмий мақолалар тўплами. - Т.: «ЎзМУ наприйети», 2012. 270-283-б.
146. Нигматов А. Хаёт фаоллиги хавфсизлиги. - Т.: «Наврўз», 2016. - 248 б.
147. Нигматов А., Ибрагимова Р. Барқарор ривожланишнинг географик хусусиятлари // Ҳозирги замон географияси: назария ва амалиёт / Халқаро илмий амалий конференция. - Т.: «ЎзМУ наприйети», 2006. 110-112-б.
148. Нигматов А., Шарипов Ш. Тошкент вилояти табиатини муҳофаза қилиш картаси. - Т.: «Картафабрика», 2012.
149. Нигматов А., Мусаев Ж. Геоэкология асослари ва табиатдан фойдаланиш. - Т.: «Niso rolig'ra», 2017. - 120 б.
150. Низомов А. ва бошқ. Топонимика. - Т.: «Шарк», 2012. - 120 б.
151. Николаев В.А. Геоэкологические проблемы регионального ландшафтоведения. - М.: «Изд. МГУ», 1979. - 160 с.
152. Нормативные материалы по оформлению диссертации и автореферата. ВАК РУз. - Т., 2003. - 27 с.
153. Мересте У.И., Нымык С.Д. Современная география: вопросы теории. - М.: «Мысль», 1984. - 296 с.
154. Объект. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 6 ж. - Т.: «ЎзМУ ДИН», 2003. 441-б.
155. Одиқориев Х.Т. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. - Т.: «Шарк», 2009. - 592 б.
156. Очинов А. История развития географии в Туркестане. Самарканд: «Изд. СамДУ», 2001. - 72 с.
157. Основные вопросы физической географии. - Л.: «Изд-во ЛПУ», 1953. - 392 с.

158. Основы ландшафтоведения и физико-географическое районирование / А. Г. Исаченко. – М.: «Высшая школа», 1965. – 328 с.
159. Оптимизация природной среды. – М.: «Мысль», 1980. – 264 с.
160. Преображенский В. С., Александрова Т. Д., Максимова Л. В. География в меняющемся мире. Век XX. Побуждение к размышлению: научное издание. – М., 1997. – 273 с.
161. Преображенский В. С., Мухина Л. И. Аспирантура и диссертация. – М.: «Институт географии», 1983. – 47 с.
162. Предмет. Фалсафа: Комусий лугат. – Т.: «Шарк», 2004. – 335-б.
163. Прикладное ландшафтоведение. Ч. 1. – Д.: «Изд-во ДГУ», 1976. 152 с.
164. Развитие географических идей / А. Г. Исаченко. – М.: «Мысль», 1971. – 416 с.
165. Рафиков А. А. Геоэкология асослари. – Т.: «ЎзМУ наприёт», 2000. – 68 б.
166. Рахимбеков Р. У., Дюпова З. Н. Ўрта Осиё табиатини географик ўрганиш тарихи. – Т.: «Ўқитувчи», 1982. 200 б.
167. Реймерс Н. Ф. Надежды на выживание человечества: Концептуальная экология. – М., ИЦ «Россия молодая» - Экология, 1992. – 367 с.
168. Реймов П. Р. Динамика гидрогенных экосистем дельты Амударьи на основе космической информации / Автореф. дисс. ... канд. геогр. наук. – М.: «Изд. МГУ», 1992. – 20 с.
169. Реймов П. Р. и др. Методология разработки геотрансформационных систем для комплексного мониторинга в зоне Аральской природной катастрофы // Вестник ККО АН РУз. 2001. №1-2. – С. 23-25.
170. Ризаев А. Географик талкиотларда математик усул // Хазарги замон географисининг долзарб муаммолари / Халқаро илмий конференция материаллари. – Анджон, 2007. 394-395-б.
171. Табиат, жамият, маънавият / Экология масалаларини Президент Исом Каримов асарларида ёритилиши // Тузувчи ва мукаддима муаллифи А. Н. Нигматов. – Т.: «Ўзбекистон», 2009. 152 б.
172. Табиий география. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 12 жилд. – Т.: «ЎзМУ ДИН», 2006. – 413 б.
173. Таълим ва узлуқсиз таълим. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 8-ж. – Т.: ЎзМУ ДИН, 2004. – 307-б.
174. Теория и методология географической науки / А. Г. Исаченко. – М.: Академия, 2004. – 400 с.
175. Тизимли тахлил // Фалсафа: Комусий лугат. – Т.: «Шарк», 2004. 398-399-б.
176. Сайитова Н. И. Научные основы морфотидрогеометрического метода при решении географо-гидрогеологических задач / Авто-реф. дисс. ... докт. геогр. наук. – Т., 2002. – 49 с.

177. Саидов А., Тожионов У. Давлат ва ҳуқуқ назарияси: 2-ж. Ҳуқуқ назарияси. – Т.: ЎзР ИИВ академияси, 2001. – 560 б.
178. Сайтак В. П. Основные проблемы физической географии. – Минск: «Вышшая школа», 1986. – 144 с.
179. Саушкин Ю. Г. Экономическая география: история, теория, методы, практика. – М.: «Мысль», 1973. – 559 с.
180. Саушкин Ю. Г. История и методология географической науки (курс лекций). – М.: «Изд. МГУ», 1976. – 423 с.
181. Сафаров Э. Ю. Разработка теории и методов картографирования почвенного покрова для создания кадастров (на примере Узбекистана). Автореф. дисс. ... докт. техн. наук. – М., 2006. – 47 с.
182. Семейский Б. Н. Методологические основы географии. – Д.: «Вестник Ленинград. ун-ва», 1968, № 24.
183. Словарь русского языка. – М.: «Госиздательство иностранных слов», 1959. – 991 с.
184. Смирнов Г. Н. Океанология. Учебник для ВТУЗов. – М.: «Вышшая школа», 1974. – 342 с.
185. Смирнов А. М. Теоретическая география // Вопросы географии, 1971, № 88
186. Советский энциклопедический словарь. – М.: «Изд. Советская энциклопедия», 1979. – 1600 с.
187. Соликов А. М. Ўзбекистон минтакаларининг иқтисодий-иқтисодий ривожланиши ва уни тартибга солиш механизмлари / Иқт. фан. докт. ... дисс. автореф. – Т., 2006. – 42 б.
188. Солиев А. С. Илмий талкиот асослари. Магистр ва аспирантлар учун қўлланма. – Т.: «ЎзМУ наприёт», 2003. – 50 б.
189. Солиев А. С. Умумгеографик қонуниятлар ҳақида // География фанининг назарий ва амалий муаммолари / Республика ил.-ам. анжумани материаллари. – Бухоро, 2006. 6-11-б.
190. Солиев А., Махамдалиев Р. Иқтисодий географик талкиотлардаги баъзи бир камчиликлар // Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 19-ж. – Т., 1998. 17-21-б.
191. Солиев А., Махамдалиев Р. Экономическая и социальная география в Узбекистане: достижения, проблемы, перспективы // География в современном мире: теория и практика / Материалы междунар.-практ. конф. – Т., 2006. – С. 12-18.
192. Солиев А., Махамдалиев Р. Худудий маъмура, худудий тизим ва районлаштиришнинг назарий масалалари // Табиий ва иқтисодий районлаштиришнинг долзарб муаммолари / Илмий-амалий конф. матер. – Т., 2004. 3-4-б.

193. Солиев А., Каршибоева Л. Икисолдй географиянинг назарий ва амалий масаллари. – Т., «Гулистон», 1999. – 181 б.
194. Социология географик мактаб // Фалсафа. Комуний лугат. – Т.: «Шарк», 2004. 374-б.
195. Сочава В.Б. Введение в учение о геосистемах. – Новосибирск, 1978. – 230 с.
196. Сочава В. Б. Постлесловие. Проблемы современной теоретической географии. Книга Д.Хареев «Научное объяснение в географии». – М.: «Прогресс», 1974.
197. Страбон. География в 17 кн.: Пер. с греч., – М.: «Ладомир», 1994. – 944 с.
198. Тойчиев Х.А., Хикматов Ф.Х. и др. Подготовка электронной версии и издания атласа поверхностных вод Узбекистана с применением современных компьютерных технологий // Актуальные проблемы современной географии / Материалы междунар. научной конф. – Андижан, 2007. – С. 283–286.
199. Уразбаев А.К. Системная организация природно-мелиоративных условий современной дельты Амударьи. Автореф. дисс. ... док. геогр. наук. – Т., 2002. – 46 с.
200. Файзуллаев О. Фалсафа ва фанлар методологияси. – Т.: «Фалсафа ва ҳукук назарияси нашриёти», 2006. – 124 б.
201. Фалсафа. Комуний лугат. – Т.: «Шарк», 2004. – 495 б.
202. Фанлар. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 9-ж. – Т.: «ЎзМЭ ДИП», 2003. 182-б.
203. Физика. Краткий словарь иностранных слов. – М.: «Гос. изд. иностр. и национ. словарей», 1952. – С. 418.
204. Физико-географическое картирование. Л.: Изд-во ЛГУ. Т. 1, 1958, 232 с.; Т. 2, 1960. 231 с.; Т. 3, 1961. – 268 с.
205. Физико-географическое районирование Северо-Запада СССР / В. В. Дашкевич, Е. В. Карнаухова; Под ред. А. Г. Исаченко. – Л.: «Изд-во ЛГУ», 1965. – 248 с.
206. Харвей Д. Научное объяснение в географии. – М.: «Прогресс», 1974. – 502 с.
207. Хасанов Х.Х. Среднеазиатские географы и путешественники. – Т.: «Фан», 1964. – 198 с.
208. Хасанов Х.Х. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Т.: «Фан», 1965.
209. Хикматов Ф. Волная эрозия и сток взвешенных наносов рек средней Азии, усвоение методов их расчета и прогноза. Автореф. дисс. ... док. геогр. наук. – Т., 2002. – 44 с.
210. Холбоев С. Тарихнинг методологияси асослари ва тамойиллари масаласи. И.Каримов асарлари мисолида // Ижтимоий фанлар – инсон ҳуқуқлари, 11-сон. – Т., 2004. 140–146-б.
211. Холмизаев А.А. Ўзбекистон обикор минтакаларида чорвачилик тармоқларини ҳудудий тақсир этиш ва ривожлантириш ҳусусиятлари (Фарона икисолдй райони мисолида). Географ. фанлари. номзоди. диссерт. автореф. – Т., 1995. – 23 б.
212. Хромов С.П., Петросяни М.А. Метеорология и климатология. – М., 1994. – 213 с.
213. Эгамбердиев А. Ўзбекистонда картографиянинг шаклланиши, хозирги ҳолати, муаммолари ва истиқболлари. – Т.: «Университет», 2001. – 25 б.
214. Экологические очерки о природе и человеке. Под редакцией Б.Гржимека. – М.: «Прогресс», 1988. – 640 с.
215. Юсупов Р. Чирчик-Охангарон округи табиий географик комплексларининг ривожланишида экзоген жарайларнинг роли. – Т.: ЎзМУ нашриёти, 2005. – 25 б.
216. Чигаркин А.В. Геоэкология и охрана природы Казахстана. – Алматы.: «Казак университет», 2003. – 338 с.
217. Чамбарисов Э.И., Бахритдинов Б.А. Гидрохимия речных и дренажных вод Средней Азии. – Т.: «Ўқитувчи», 1989. – С. 103–107.
218. Чуб В.Е. Изменение климата и его влияние на природно-ресурсный потенциал Республики Узбекистан. – Т.: «Изд. САНИПМИ», 2000. – 252 с.
219. Чуб В.Е. Изменение климата и его влияние на природно-ресурсный потенциал Республики Узбекистан. Автореф. дисс. ... док. геогр. наук. – Т., 2003. 48 с.
220. Шалынев В.А. Проблемы общей географии (исторический аспект). – Ставрополь: «Из-во СГУ», 1999. – 323 с.
221. Шалынев В.А. Теоретические проблемы физической географии мира. – Ставрополь: «Изд. СГУ», 1998. – 246 с.
222. Шермухамедова Н. Фалсафа ва фан методологияси. – Т.: «ЎзМУ нашриёти», 2005. – 124 б.
223. Шубаев Л.П. Умумий ер билими. – Т.: «Ўқитувчи», 1975. – 338 б.
224. Энциклопедия хлопководства. 2-том, – С. 181–182.
225. Экологическая география Северо-Запада России: В 2 ч. – СПб.: «Русск. геогр. об-во», 1995. Ч. 1. 208 с.; Ч. 2. 296 с.
226. Экологическая география России / А. Г. Исаченко. – СПб.: «Издательский дом СПбГУ», 2001. – 328 с.
227. Экология таълиидан баркарор ривожланиш таълииди сари / Мактаб таълииди учун ўқув-методик кўллима (А.Н.Нигматовнинг умумий таъхирини остида). – Т., 2007. – 140 б.
228. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2,6,9-жилдлар. – Т.: «ЎзМЭ ДИП», 2003.

229. Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш. Ўқув қўлланма.- Т.: «Ўзбекистон», 2001. 252—278-б.

230. Ўрабаев А.К. Табиий география фанининг ривожланишида илмий таълимнинг роли ва аҳамияти // Ўзбекистон география жамияти VII съезди материаллари.- Т., 2006. 55—57-б.

231. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Ожасманнинг — енгилмас қув» асарини олий таълим муассасаларида ўқитиш бўйича факультатив ўқитишга доир электрон ўқув-методик мажмуа.— Т.: «Университет», 2010.

232. Қасимов А.А. Бозор моделига ўтиш шароитида мамлакат ва минтақалар иқтисодий ривожланишининг баъзи бир хусусиятлари // Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 24-ж.- Т., 2004. 25—27-б.

233. Қасимов А.А., Қўзиев К., Абдурахмонов Б. Глобаллашув ва иқтисодий иқтисодий тараккиёт шароитида давлатнинг роли тўғрисида баъзи бир фикр мулоҳазалар // Ҳозирги замон географияси: назария ва амалиёт / Халқаро илмий амалий конференция.- Т., 2006. 176—178-б.

234. Қасимов А., Назарова Қ. Минтақавий сўхат ва иқтисодий районлаштириш // Табиий ва иқтисодий районлаштиришнинг долзарб муаммолари / Илмий амалий конференция.- Т., 2004. 97—99-б.

235. Қодиров Э.В., Шерматов М.Ш., Акбаров Х.А., Мовлонов Э.В., Одилов А.А. Табиий муҳитни муҳофаза қилишнинг геоэкологик асослари.- Т., 1999.

236. Қариев С., Топонимика.- Т., 1978.- 32 б.;

237. Қориев М. Ўрта Осиё табиий географияси. 2-нашри.- Т.: «Ўқитувчи», 1968.- 334 б.

238. Қурбонниёзов Р. Умумий табиий география.- Т.: «Университет», 2000.- 121 б.

239. Ғуломов С., Барбакадзе Б. Худудий тизимларни оптимallasиш модели ва усуллари.- Т.: «Ўқитувчи», 1995.- 221 б.

240. Ғуломов П.Н. Жой номлари ва географик терминларнинг қўлланилиши ҳақида айрим мулоҳазалар // Ўзбекистон география жамияти VII съезди материаллари.- Т., 2006. 29—30-б.

241. Ғуломов П.Н., Абдуназаров У., Зайнуллин А., Мирақматов М.Т. Табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш китобида географик қонуниятлар ҳақидаги билимларнинг аҳамияти // Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 24-ж.- Т., 2004. 42—45-б.

242. Ғуломов П.Н., Хасанов И.А. Ўрта Осиё табиий географияси / Университет талабалари учун ўқув қўлланма.- Т.: «Университет», 2002.- 160 б.

243. Ғуломов П.Н., Мирақматов М.Т. «Географияга кириш» предмети ҳақида // География ва кадрлар / Илмий семинар материаллари.- Т.,

2001. 85—87-б.

244. Хасанов И.А. Методика оценки ардных природных территориальных комплексов для целей сельского хозяйства // География в современном мире: теория и практика / Материалы межд. науч.-практ. конф.- Т., 2006.- С.40—42.

245. Хасанов И.А., Ғуломов П.Н. Ўрта Осиё географияси.- Т.: «Университет», 2005.- 159 б.

246. Хасанов Х.Х. Географик номлар сир.- Т.: «Ўзбекистон», 1985.- 120 б.

247. Якубжанова Ш., Нигматов А. Агротуризм и географические возможности его развития в Узбекистане // Ўқувчи ёшларнинг баркамол шахс сифатида шаклланишида сайёхлик ва ўқитувчилик фаолиятининг аҳамияти.- Наманган, 2008. 13—18-б.

248. Аймау география. А.Рафқов ва бошқ. Академик йилу ва касб-ҳунар коллежлари учун дarslik.- Т.: «Шаар», 2004.- 160 б.

249. Anderson M. A Working bibliography of mathematical geography // Discussion paper, №2, September 30, 1963.

250. Buton I. The quantitative revolution and theoretical geography. - Сап. геогр. 7, 1963.

251. Blaser A.D. et al. Visualization in an Early stage of the Problem solving // Process in GIS computer geosciences, Special issue «Geoscientific visualization». 2000. 1. P. 1—13.

252. Dragicevic S., Marceau D.J. An application of fuzzy logic reasoning for GIS temporal modeling of dynamic processes // Fuzzy sets and systems. 2000. 113. P. 69—80.

253. Jordan T., Rowntree L. The Nippan Mosaic. A Thematic Introduction to Cultural geography. Fourth edition. N.Y., 1986.

254. Johnston R.J. Fragmentation around a defendable core: the territoriality of geography // Геогр. J - 1998, 146, №2.

255. Natschotte R. The Nature of geography. A Critical survey of Current thought in the light of the past and abroad, 1961.

256. Marchapov M. J. The ecological terrorism (Theory and practice) Изучение экологических проблем Южного Приаралья // Сборник материалов Республиканской научно-практической конферен.- Нукус, 2006.

257. Нигматов А.Н. Экология шпa.- Т.: «Тирон idro», 2005.- 64 б.

258. Нигматов А.Н. ва бошқалар. Вадарог тивожланishning геоекологик jihatlar.- Т.: «Universitet», 2006.- 120 б.

259. Nigmatov A. Ecologying nazariy asoslari.- Т.: «OTJ nashriyoti», 2013.- 268 б.

260. Холлиев I., Иктомов А. Экология.- Т.: «Tadqiq», 2004.- 224 б.

261. Saue C. The survey method in geography and its objectives. - «Апп.

Assoc. geogr.»-14, 1924.

262. Troll C. Die geographische Wissenschaft in Deutschland in der Jahre 1933 bis 1945. Ein kritik und tachtftigung // Erdkunde. archiv fur wissensch. Geogr. 1947.

263. Vahobov N. va b. Umshiy uet bilim.-T.: «Bilim nashriyoti», 2005. - 256 b.

264. Vidal de la Blache P. Des caracteres distinctifs de la geographie. - «Ann. de geogr.», 22, 1913.

Интернет сайтлари

1. www.iznashirge.uz - ЎЗР Экология ва атроф-муҳитни муҳофиза қилиш давлат қўмитаси сайти.
2. www.eco.uz - Ўзбекистон экологик ҳаракат сайти.
3. www.edu.uz - ЎЗР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги сайти.
4. www.mchs.gov.uz - ЎЗР Фавқулодда вазирлар вазирлиги сайти.
5. www.lex.uz - ЎЗР Адлия вазирлиги сайти.
6. www.sanoviktp.uz - ЎЗР Сановатда, қончилиқда ва қоммунал-маиший секторда ишларнинг беҳатар олиб борилишини назорат қилиш давлат инспекцияси сайти.
7. www.shesco.org - БМТнинг маориф, фан ва маданият масалалари бўйича таъкилотли сайти.
8. www.shper.org - БМТнинг атроф-муҳит бўйича дастури сайти.
9. www.unfr.org - БМТнинг ривожланиш дастури сайти.
10. www.who.org - Бутунжаҳон соғлиқни сақлаш таъкилотли сайти.
11. www.ekotaim.uz - Миллий қасбий таълимда экологик сайти.
12. www.biodiv.org - Биологик-ранг баранглик таъкилотли сайти.
13. www.satesc.kz - Марказий Осиё регионил экологик маркази сайти.

НИГМАТОВ
АСКАР
НИГМАТУЛЛАЕВИЧ
г.ф.д., профессор

Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими
аълочиси (2002)
Ўзбекистон Республикаси Ўрта махсус, қасб-
хунар таълими аълочиси (2007)

А.Н.Нигматов 1954 йил 26 сентябрда Тошкент шаҳрида зиелилар оиласида таваллуд толд. 1971 йил 144-мактабни, сўнгра 1976 йил ТошДУ (хазирги Мирзо Улутбек номидаги ЎЗМУ) География факультети Табиий география йўналишини битириб, ЎЗР Фанлар Академияси Тупроқшунослик ва агроқимё институтига ишта юборилди. 1976-1977 йиллар у ТошДУ Биология-тупроқшунослик факультетида махсус фанлардан таълим олди. 1977-1988 йилларда Москва, Баку, Курск, Днепрпетровск шаҳарларининг илмий марказларида махсусини оширди. 1976-1995 йиллар мобайнида у Тупроқшунослик ва агроқимё институти Тупроқ эрозияси лабораторияси қатта лаборантligидан шу институтнинг ўзи таъкил этган Тупроқ эрозияси ва техноген бузиллиши бўлими мудиригача бўлган лавозим йўлини босиб ўтди.

Аспирантурани (1980-1984 йй.) А.Н.Нигматов М.В.Домоносов номидаги МДУ География факультети профессори М.Н.Заславский ва ЎЗР ФА ТАИ лаборатория мудир, профессор Х.М.Махсудов раҳбарлиқларида олиб борди ҳамда 1985 йили «Тошкент вилоятининг жарланган ерлари ва уларни мелiorация қилиш» мазмунда қишлоқ хўжалиги фанлари бўйича номзодлик диссертациясини ёқлади. Докторантурани (1990-1993 йй.) у М.В.Домоносов номидаги МДУ География факультетида профессорлар Г.А.Ларионов ва Р.С.Чаловлар раҳбарлигида ўтаб, 1993 йили «Ўзбекистон ерларининг жарланиши ва техноген бузиллиши: уларни мелiorация ва рекултивация қилишнинг географик жиҳатлари» мазмунда география фанлари бўйича докторлик диссертациясини ёқлади.

Унинг педагогик фаолияти ўзР ИИБ Академияси Фукаронлик хукукий билимлар кафедраси профессори (1995–1999 йй.), ўзР Адлия вазирлиги ТДЮИ Экология ва кишлоқ хўжалик хукуки кафедраси профессори (1999–2005 йй.), ўзМУ География факультети Табиий география кафедраси mudiri (2004–2006 йй.), ўзМУ АЛ ва КХК билан ишлаш бўйича проректор (2005–2011 йй.), ўзМУ Экология кафедраси mudiri (2011–2012 йй.), Ботаника ва экология кафедраси профессори (2013–2014 йй.), ўМКХТТКМОВАУКТ Институты Таълимда бошқарув кафедраси mudiri (2015 йилдан буён) лавозимларида олиб борди ва бормоқда.

Ўриндошлик асосида А.Н.Нигматов ўзР ВМ Ислон университети Ислон хукуки кафедраси профессори (2001–2005 йй.), ўзР Халқ таълими вазирлиги хузуридаги «Bioekosan» таълим муассаси илмий консултанти (2001–2005 йй.), ўзР Кишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ТДАУ Хукуқшунослик кафедраси mudiri (2002–2004 йй.), ўзР Адлия вазирлиги Судьяларни малакасини ошириш маркази профессори (2000–2004 йй.), ўзМУ Табиий география ва география таълими методикаси кафедраси профессори (2004–2009 йй.), ТДПУ География таълими методикаси (2005–2007 йй. ва 2012–2015 йй.), ўзМУ Олий педагогика институты (Минтакавий марказ) профессори (2006–2011 йй. ва 2013–2016 йй.), ТИМИ Экология ва атроф-мухит мухофазаси кафедраси профессори (2015 йилдан буён), Тошкент вилояти мактаб ўқитувчиларини малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш институты Табиёт фанлари кафедраси профессори (2015 йй.), ТошФИ (2016–2017 йй.), НамДУ профессори (2015 йилдан буён), Қозғистоннинг 3 та, Қирғизистоннинг 1 та университетлари профессори (2000–2008 йй.) лавозимларида педагогик фаолиятини давом эттирди.

470 тадан зиёд ўқув, илмий, илмий оммабон ишлар, жумладан, 12 та монография, 23 та дарслик, 27 та ўқув кўланма, 28 та ўқув-методик ва методик кўланма, 22 та китоб ва рисола, 1 тадан иштирочилилик патенти, муаллифлик гувоҳномаси ва лугат, 12 та мавзули карта, 340 тадан зиёд мақола ва тезисларни ўзи ва ҳамкасблари билан чоп этган. Унинг ўзи ва раҳбарлигида яратилган 7 та дарслик ва ўқув кўланма турли йилларда Истеъдод

жамғармасининг «Энг яхши дарслик ва ўқув адабиётлар» Республика танлови голлиблари каторидан ўрин олган.

А.Н.Нигматов илк бор республикада жарларнинг турли шароитларда пайдо бўлиш ва ривожланиш қонуниятлари, ерларнинг техноген бузилишининг регионал хусусиятларини очиб берди. Жарланган ва техноген бузилган ерларни мелiorация ва рекултивация қилишнинг илмий асосларини ишлаб чиқди. Республикада биринчилар катори Экология хукуки, Ер хукуки, Экологиянинг назарий асослари, Геоэкология асослари, Табиий географик фанлар назарияси, Ҳаёт фаоллиги хавфсизлиги назарияси, Экология менежменти назарияси ва амалиёти, Экотуризмнинг назарий асослари каби фанларга оид монография ва ўқув адабиётларини яратди. Шогирдлари билан республикага Экотуризм, Агротуризм, Геоэкология, Экотерроризм, Экологик жавобгарликларга дифференциал географик ёндашув, Инсон ҳаёт фаоллиги хавфсизлиги, Барқарор ривожланишнинг геоэкологик жиҳатлари, Экологик бошқарув, Барқарор ривожланиш индикаторлари, Муқобил энергиянинг географик хусусиятлари каби илмий йўналишларни олиб кирди. Марказий Осиёда география, жумладан табиий география назарияси ва тарихи фанини ривожлантириш зарурлиги ҳамда миллий географик таълимни ислоҳ қилиш фоқсини илгари сурди. Фанларнинг таалуққилик тизимини яратди ва уни глобал микёсда оммалаштириш талабини кўйди.

У ўзбекистон Республикаси География ва фалсафа жамиятлари, ўзбекистон экологик ҳаракатининг фаол иштирокчиси ва Илмий кенгаш аъзоси. Бир катор халқаро журнал ва илмий тўплар таҳририят кенгашлари аъзоси. 2000–2004 йй. ТДЮИ қошидаги Хукуқшунослик йўналишида, 2002–2013 йиллар давомида Қозғистон Республикаси География институты Табиий география ва Гоморфология йўналишида илмий даражаларини бериш Кенгашининг фаол аъзоси бўлиб ишлади.

Ҳозирги кунда А.Н.Нигматов Мирзо Улугбек номидаги ўзМУ ва ТошПУ хузуридаги География ва атроф-мухит мухофазаси ҳамда ўзМУ, ТошКТИ, ТошПУ хузуридаги 13.00.02 – Таълим ва тарбия назарияси ва методикаси (аник ва табиий фанларни ўқитиш методикаси) илмий даражаларини берувчи Илмий кенгаш аъзоси.

НИГМАТОВ

Аскар Нигматуллаевич

ТАБИЙ ГЕОГРАФИЯ ВА ГЕОЭКОЛОГИЯ НАЪРИСИ

МОНОГРАФИЯ

Мухаррир: Баҳромов А.

Техник муҳаррир: Ҳакимов М.

Саҳифаловчи: Ҳакимов М.

«NAVROZ» нашриёти. Лицензия № АЛ.170

Нашриёт манзили: Тошкент ш. АмирТемур кўчаси, 19 -уй.

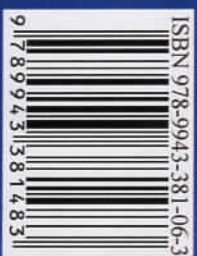
Босишга рухсат этилди 20.03.2018 й. Қоғоз бичими 60x84^{1/4}
Times гарнитураси. Босма тобоғи 14. Нашр ҳисоб тобоғи 18.

Адади 300 та. Офсет қоғоз. Буюртма № 16

«Munis design group» МЧДЖ босмахонасида чоп этилган.

100170, Тошкент ш. Цюлковский кўчаси, 356-уй.

ISBN 978-9943-381-06-3

9 789943 381483